

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
EESTI JA VÕRDLEVA RAHVALUULE ÕPPETOOL

Piret Voolaid

EESTI MÕISTATUSTE PERIFEEERNE AINES
Elektroonilised andmebaasid internetis

Magistritöö

Juhendaja prof Arvo Krikmann

TARTU 2005

SISUKORD

Sissejuhatus	4
I. Mõistatuste funktsiooni muutumisega seotud aspekte	8
1. Žanri vormi- ja funktsioonipõhise määratlemise ja liigitamise võimalusi	8
1.1. Eesti mõistatuste arhiiviainese filoloogiline vaate- nurk – vorm kui lähtekoht	8
1.2. Žanri funktsioonipõhine taksonoomia	11
1.3. Mõistatuste määratlusi eesti kontekstis – žanri tsentri ja perifeeria poole	18
2. Eesti MP-ainese historiograafia. Rahvapärasest nimetamisest arhiivi- terminoloogiani	21
2.1. Varasemad grammatikad ja sõnaraamatud	22
2.2. Perifeersete mõistatuste leidumine kalendrites, reisi- ja rahvaraamatutes ning ajakirjanduses	23
2.3. Perifeersete mõistatuste esinemine ja nimetused arhiivimaterjalis	29
2.4. MP-alaliigid aegade jooksul ilmunud mõistatusteraamatutes	31
3. Eesti mõistatuste funktsiooni muutumine ajas	36
3.1. Arhailised „kaelamõistatused“	36
3.2. Sügistalvise mõistatamise maagiline tähendusväli	40
3.3. Mõistatamise sotsiaalsed eesmärgid	44
3.4. Mõistatuse mitteteadjale ettenähtud karistus	46
3.5. Mõistatamise roll kosja- ja pulmakombestik	50
3.6. Mõistatamine kui keelu- ja põlualune tegevus	51
3.7. Mõistatamise hariduslikud ja meelelahutuslikud funktsioonid tänapäeval	56
II. Eesti mõistatuste perifeerne arhiiviaines	59
1. Keerdküsimused	61
1.1. Loomariigi esindajad	63
1.2. Maad ja rahvad	70
1.2.1. Etnilised tegelaskujud	70
1.2.2. Geograafia	73
1.3. Alates Adamast ja Eevast	81
1.4. Igasugustest inimestest	84
1.5. Kooli- ja sõduripõlv	91
1.6. Rahust, rahvaste sõprusest ja helgest minevikust – poliitiline teema	92
1.7. Abstraktsed nähtused	96
2. Liitsõnamängud	98
2.1. Somaatilistel kinnismetafooridel põhinevad liitsõnamängud	101
2.2. Zooloogilistel kinnismetafooridel põhinevad liitsõnamängud	109
3. Lühendmõistatused	114
4. Piltmõistatused e reebused	117
4.1. Traditsioon ja improvisatsioon piltmõistatustes	118
4.2. Piltmõistatuste kujundlikkusest	121

5. Teisi MP-alaliike	123
5.1. Värssmõistatused ja tähemängud	123
5.2. Valemimõistatused	125
5.3. Tähelepanutestid	125
5.4. Ülesanded sugulusvahekordadest	126
5.5. Arvutusülesanded	126
III. Perifeerne arhiiviaines ja elektroonilised andmebaasid <i>anno</i> 2005	127
1. Andmebaaside eel- ja loomislugu	127
1.1. Folkloristika ja arvutiajastu	127
1.2. Projekt „Eesti mõistatuste perifeeria digiteerimine“	132
2. Andmebaaside tehniline teostus ja struktuur	136
2.1. Standardid	136
2.2. Otsimismasin ja atribuudid	139
2.3. Tüpoloogilise taksonoomia kajastusi andmebaasides	148
IV. MP žanripiire ja -suhteid	154
1. MP-alaliikide omavahelised suhted	155
1.1. Keerdküsimus <i>versus</i> pärisimõistus	155
1.2. Keerdküsimus <i>versus</i> piltmõistus	156
2. MP-alaliikide ühiseid jooni teiste pärimusliikidega	160
2.1. Narratiivsed piltmõistatused <i>versus</i> narratiiv	160
2.1.1. Hundi, kitse ja kapsapea üle jõe viimine. ATU 1579 metamorfoosid	161
2.1.2. Narratiivsed piltmõistatused kui minimuinasjutud?	178
2.2. MP <i>versus</i> naljand ~ anekdoot	181
2.3. MP <i>versus</i> vanasõna ~ kõnekäänd	183
2.3.1. Defineerivad keerdküsimused	186
2.3.2. Kenninglikud keerdküsimused	188
Kokkuvõte	193
Kasutatud allikad	197
The Periphery of Estonian Riddles: Digital Online Databases. <i>Summary</i>	209

The riddle is an astonishing genre: both dead and alive at the same time
(Kaivola-Bregenhøj 2001: 9).

(Mõistatused on hämmastav žanr – ühtaegu surnud ja elus.)

SISSEJUHATUS

Viimaste aastakümnete folkloristika mõiste laienemine on eesti folkloristide seas kaasa toonud suurema tähelepanu kanoonilistelt pärimusliikidelt funktsionaalsele määratlusele (Hiimäe 2002: 280). Huviorbiiti on tõusnud lisaks kindlasse rahvaluuleliiki kuuluvale tekstile seda ümbritsev loomulik esituskeskkond: oluliseks on saanud teksti tähendus, kontekst ehk tekstile eelnevad ja järgnevad üleminekud, folklorism ehk elavast kasutusest taandunud teksti tõusmine taaskasutusse jne. Soome folkloristi Lauri Honko sõnul „avardab omaksvõetud uus nägemus folkloori ala, nii et ühendus vana liigikeskse nägemusega kipub katkema. Siin valitseb tõeline lõhe, mille folklorist peab sõandama ületada, kui ta ei taha piirduda üha ajaloolisemaks muutuvate uurimustega arhiiviainese najal, mille varasem sugupõlv talle pärandas folkloorina, või teha välitöid sporaadiliste, sageli omavahel seostamata kultuuri-ilmingute seas“ (Honko 1998: 57). Folkloristid, kes püüavad oma teoreetilistes uurimustes Honko ja tema mõttekaaslaste üleskutset küll silmas pidada, on jäänud materjali arhiveerimisel ja korraldamisel ikkagi eelkõige traditsiooniliste liigi- ja tekstikesksete meetodite kui arhiivitehnilises töös kõige sobivamate juurde. Eesti folkloristika filoloogilise ja tekstikeskse suunavõtu on suurel määral tinginud ka paljude suurrahvastega võrreldes erandliku rahvaluulearhiivi olemasolu¹ (Västriku 2002: 5).

¹1927. aastal loodud Eesti Rahvaluule Arhiiv (edaspidi ERA) on keskne folklooriarhiiv, mille analooge leiab vaid lähematel Läänemere-äärsetel rahvastel (samal, lk 5). Käesoleva töö alusmaterjal pärineb suuresti just ERA fondist.

Ühe rahvaluule lühivormi – mõistatuste – puhul võib näiteks just aegade jooksul kogutud suurele hulgale arhiivitekstidele (peamiselt ERA ja eesti murdearhiivi materjalil² põhinev eesti mõistatuste paberkartoteek sisaldab ühtekokku u 175 000 mõistatusteksti) toetudes kinnitada, et vaimne pärand on muutunud. Lühivormide varasema analüüsi põhjal on klassikalised mõistatused oma endisest tuumsest positsioonist taandumas tagaplaanile (vt Krikmann 1995: 58, Voolaid 1996). Vanemat ainekult ehk pärimismõistatust on pärimusliigi dünaamilise funktsionaalse arengu käigus asunud elavalt asendama mõistatuste klassikalisest osast sisult ja vormilt kompaktsete üksustena ilmekalt eristuv uuem ainekult, mida on hakatud lühivormiuurija Arvo Krikmanni eeskujul nimetama perifeerseteks mõistatusteks.

Käesolev magistritöö on liigikeskne; selle põhieesmärk on anda ülevaade folkloori lühivormiliigi – mõistatuste – perifeersest ainekult, mis on mõistatuse funktsiooni muutuste käigus liigisiselt tänapäeva elavas folklooriesituses esiplaanil. Piiritlen eesti allikmaterjali põhjal mõistatuse perifeersed alaliigid ja määratlen nende iseärasused. Kuna töö kirjutamise käigus tekkis vajadus teemaalust materjali nimetada lühida koondnimega, siis kasutan termini „mõistatuste perifeeria“ tähistamiseks läbivalt akronüümi MP. Mõistatuste perifeerne ainekult on edaspidi MP-ainekult, mõistatuste perifeersed alaliigid MP-alaliigid.

Nüüdisaja arvutivõimaluste toel on folkloorimaterjalide talletamisel ja kasutajasõbralikuks muutmisel tekkinud uued võimalused. Folkloori arhiveerimisel ja kasutajale kättesaadavaks tegemisel on eesti folkloristid viimasel kümnendil arvuti võimalusi rakendanud, kuni ideeni rajada eesti folkloori täielik andmebaas, mille toel pääseb rahvaluulele (mitmesugustele suurtele andmekogumitele) ligi mis tahes Eesti nurgast (Kõiva 1997: 119). Samast unistusest ajendatuna on Eesti Kirjandusmuuseumi (edaspidi EKM) folkloristika osakonna lühivormide töörühmas viimasel aastakümnel rajatud liigikesksetest tekstipõhistest arvutiandmebaasidest näiteks tavamõistatuste andmebaas (asub lühivormide töörühma käsutuses), kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas „Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas“ (<http://www.folklore.ee/justkui>).

Kirjandusmuuseumi MP-ainekult (45 000 üleskirjutust) digiteerimine sai alguse 2001. aastal. Rajatud digitaalsete andmebaaside hulgas oli esimene 2002. aasta mais Eesti Kultuurkapitali toetusel valminud u 7500 piltmõistatust sisaldav elektrooniline andme-

² Vt EM I: 25–26.

baas „Eesti piltmõistatused”, asukohaga võrguaadressil <http://www.folklore.ee/Reebus> (2003. aastal valmis ingliskeelne versioon „Estonian Doodles“ aadressil <http://www.folklore.ee/Doodles>). Analoogilise liigenduse, tehnilise ülesehituse ja vormiga on 2003. aastal valminud u 5000 liitsõnamängu sisaldav andmebaas „Eesti (liit)-sõnamängud” (<http://www.folklore.ee/Sonamang>) ja 2004. aastal u 3000 lühendmõistatusest koosnev andmebaas „Eesti lühendmõistatused“ (<http://www.folklore.ee/Lyhendid>). Tegemisel on u 25 000 keerdküsimusest koosnev andmebaas „Eesti keerdküsimused“ (<http://www.folklore.ee/Keerdkys>) ning u 700 valem-mõistatust sisaldav „Eesti valem-mõistatused“ (<http://www.folklore.ee/Valemid>).

Praeguseks on välja töötatud eesti MP-alaliikide ühtne internetipõhine andmebaasisüsteem, millesse sobituvad kõik eripalgelised perifeersed mõistatusvormid. Magistritöö aluseks olevatesse andmebaasidesse sisestatud tekstide hulk (ühtekokku u 27 000) võimaldab käsitleda MP-alaliikidega seoses kerkivaid žanriteoreetilisi probleeme. Digitaalsed internetiandmebaasid on lähitulevikus plaanis luua kõigist MP-alaliikidest.

Käesoleva magistritöö üks eesmärke on näidata, mil moel säilitada ühe folklooriliigi piires eri aegadel kogutud rahvuslik kultuuripärand arvutiandmebaasides ning tagada kogu infole ligipääs erisuguste huvidega kasutajatele. Peale ainesele kättesaadavuse tagamise internetis on arhiivil digitaalajastul ühtlasi uued ülesanded ka uues folkloristika paradigmas (kus uurimisobjektiks on rahvaluule oma loomulikus keskkonnas ja dünaamilistes protsessides). Tänapäeva infotehnoloogia areng toetab vaimse pärandi kogumist, talletamist ja uurimist. Andmebaaside lähtematerjal on pärimuse valdajalt saadud ja läheb andmebaaside kaudu valdajale interneti teel tagasi, kujunedes laias laastus vanade ja uute kultuuripiltide kokupuutepunktiks.

Magistritöö on loogiline jätk minu praktilisele assistenditööle EKM-i folkloristika osakonna lühivormide töörühmas. Käesolev uurimus on jätkuks varasematele sama teemaga haakuvatele kirjutistele, 1996. aastal kaitstud bakalaureusetööle „Keerdküsimused eesti traditsioonis“ (Voolaid 1996), keerdküsimusi ja piltmõistatuste andmebaasi loomist käsitlevatele artiklitele (Voolaid 1998a, 2002a) ning MP-alaliike (keerdküsimusi, piltmõistatusi ja liitsõnamänge) tutvustavatele populaarteaduslikele allikapublikatsioonidele (Voolaid 1998b, 2002b, 2002c, 2003).

Eesti folkloristidest on MP-temaatikat varem käsitlenud Arvo Krikmann oma lühivormiteoreetilistes uurimustes (nt Krikmann 1997, loengumaterjalid internetis <http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/>) ning Mall Hiimäe koolilastelt kogutud pilt-mõistatuste loomispõhimõtetele keskenduvast artiklist (Hiimäe 1995). Samuti olen žanri määratlemise ja liigitamise analüüsides tuginenud Archer Tayloriga (1951) ning põhjanaabrite Leea Virtase (1966, 1977, 1984), Ulla Lippose (1998) ja Annikki Kaivola-Bregenhøj (2001) vastavateemalistele töödele.

Magistritöö koosneb sissejuhatausest, neljast peatükist, kokkuvõttest, allikaviidete loetelust ja ingliskeelsest resümest.

Esimeses peatükis käsitlen mõistatuste funktsiooni muutumisest tulenevat žanri vormi- ja funktsioonipõhist liigitamist ja määratlemist. Historiograafia (ainese avaldamine trükistes ning kogumine 19. sajandi algusest tänaseni) ja terminoloogia kaudu annan põhjalikuma ülevaate MP-alaliikidest, samuti klassifikatsioonist nende vormi ja sisu arvesse võttes. Trükistes ilmunud mõistatusmaterjali põhjal selgitan vajadust eristada mõistatusi žanrisiseselt, teha vahet eri alaliikidel.

Teises peatükis kirjeldan eesti MP-arhiivianest, liigisisest vormipõhist klassifikatsiooni, heidan pilgu eri alaliikide sisulistele iseärasustele ja loomispõhimõtetele. Perifeersetest alaliikidest põhjalikumalt käsitlemist leiavad keerdküsimused, liitsõnamängud, lühendmõistatused ja piltmõistatused. Selline valik on tingitud asjaolust, et neid mõistatuste alaliike esindav arhiivimaterjal on detailselt süstematiseeritud ja andmebaasideks vormistatud.

Kolmanda peatüki eesmärk on anda ülevaade MP-alaliikide internetiandmebaasidest, nende osast eesti folkloristikas. Ühtlasi keskendun andmebaaside kasutamise sisulistele võimalustele.

Neljandas peatükis käsitlen nii MP-alaliikide omavahelisi kokkupuutepunkte kui ka žanripiire ja -suhteid teiste rahvaluuleliikidega.

Minu tänusõnad kuuluvad töö juhendajale professor Arvo Krikmannile, õppejõud Tiiu Jaagole, aga samuti kolleeg Rein Saukasele, kelle asjakohased nõuanded ja märkused olid töö valmimisel suureks toeks.

I. MÕISTATUSTE FUNKTSIOONI MUUTUMISEGA SEOTUD ASPEKTE

1. Žanri vormi- ja funktsioonipõhise määratlemise ja liigitamise võimalusi

1.1. Eesti mõistatuste arhiiviainese filoloogiline vaatenurk – vorm kui lähtekoht

Eesti folkloorse arhiivimaterjali kogumisspetsiifikale on olnud põhiliselt omane liigi- ja tekstikeskne lähenemine, väga sageli on jäänud kõrvale folkloori kasutuskontekst. Samal ajal kui folkloristile esitatakse nõudmine arvestada folkloori uurimisel 1) sotsiaalset konteksti (s.o kes esitab kellele, millal, kus; milline on kuulajate reaktsioon), 2) kultuurilist konteksti (s.o folkloori suhted kultuuri teiste valdkondadega), 3) folkloori funktsioone (Bascom 1954: 333), on näiteks eesti mõistatuste ühtekokku umbkaudu 175 000 tekstiühikuga korpuse põhjal (hõlmab nii arhailisemat klassikalist kui ka uuema-aegset nn perifeerset mõistatusainest) neile kolmele nõudmisele küllaltki raske adekvaatselt vastata. Eesti arhiivimaterjali näol annab ühe rahvaluule alaliigi – mõistatuste – esinemiskontekstist mõningast aimu vaid juhuslike üleskirjutustena mõistatuste paberkartoteegi lisana hoitav pooltuhat kirjeldust pealdisega „Mõistatamisest“. Need teated kujutavad endast mõistatuste tüpoloogilise paberkartoteegi korraldamise käigus mõistatustekstidest isoleeritud nn kaastekste – mis pole mõistatused, kuid mille vahendusel on võimalik rekonstrueerida mõistatuste ülesannet nende kultuurilises kasutuskeskkonnas. Tuginedes neile juhuslikele kirjapanekutele, vaatlen käesolevas peatükis, kuidas on aja jooksul muutunud eesti mõistatuste funktsioon ja millised on funktsiooni muutumisega kaasnevad žanrisesed vormi- ja sisupõhised teisenemised.

Aegade jooksul kogutud käsikirjalise arhiivimaterjali ja erinevates trükistes leiduvate mõistatuste põhjal koostatud tüpoloogilises paberkartoteegis, mille alusel on rajatud ka mõistatuste digitaalsed korpused, on eesti mõistatused liigitatud selgelt filoloogiliselt, tekstide vormi aluseks võttes. Muudest folkloori alaliikidest eristab mõistatusi tavapäraselt küsimus-vastus-vormiline ülesehitus. Vormilised iseärasused tingivad arhiivi korraldamisel ka žanrisesse taksonoomia ja oma arhiivitermonilooa. Näiteks **tavaliste**

mõistatuste korral (u 130 000 üleskirjutust) võib eristada kaht loomisprintsipi: 1) objektid (ja nende omadused, tegevused või osad jne) on esitatud meelega valede nimedega (*Üks hani, neli nina? Padi – padi on „hani“; Hall härg, seljast sööb? Vesikikivi – vesikikivi on „härg“*), 2) objektid on esitatud ainult omaduste või tegevuste jne kirjeldustena (*Seest siiru-viiruline, pealt kulla-karvaline? Sibul*) (vt ka <http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/troobid.htm>). Nn mõistatuste äärealadeks peetavad **keerdküsimused** (u 25 000 üleskirjutust) on küsisõnalise või küsisõnaühendilise algusvormeliga mõistatused, mille puhul küsija eesmärgiks on vastaja narritamine ja hanekstõmbamine (*Mis vahe on eestlastel ja soomlastel? Eestlaste B-proov on negatiivne*). **Liitsõnamängulised mõistatusküsimused** (u 5000 üleskirjutust) hakkavad enamasti algusvormeliga *missugune?* või *milline?*, kuid ei nõua ootuspäraseks vastuseks mitte tavapäraselt neile küsisõnadele vastavat omadussõna, vaid enamasti hoopiski liitnimisõna (*Missugused konnad ei krooksu? Ülikonnad; Missugust vorsti ei sööda? Laiskvorsti*). **Lühendmõistatuste** (u 3000 üleskirjutust) küsimuspoole moodustab peamiselt üldtuntud lühend, millele antakse vastuses tavapärasest hoopis erinev, vaimukas ja humoorikas tõlgendus, sealjuures on harjumuspäraselt tegu akronüümi ehk valiktähtlühendiga, kus sõnade lühendamisel võetakse mingi ilmeka osa tähtedest või sõnaühendi puhul tavaliselt sõnade algustähed (*SSSR? Suur sibulasööjate riik*). **Värssmõistatused** ja **tähemängud** (u 3000 üleskirjutust) on peamiselt autorilooming, küsimuspoole moodustab värsivormis tekst (*J-ga ilmas olen toiduks, R-ga mässu järel võiduks? Jahu/rahu*). **Valemmõistatuste** (u 700 üleskirjutust) küsimuspooleks esitatakse lause või sõna valemina, kasutatakse läbisegi tähti, numbreid või muid sümboleid) ja vastus saadakse sümboleid traditsiooniliselt hääldades (*Mida tähendab SAA 1x5A2? Saa ükskord viisakaks, L/r eee uuuu? Suurel härral kolmed viisud*). Väiksemad perifeersed üksused on **ülesanded**, mis **opereerivad sugulusvahekordadega** (u 500 üleskirjutust, *Sinu vanemate laps, aga pole sinu õde ega vend? Sina ise*), **arvutusülesanded** (u 500 üleskirjutust *Kahe poisi vahel jaotati neli õuna. Kuidas sai kumbki poiss kaks õuna, kui korvi jäi üks õun? Üks poiss sai õuna korviga*), **tähelepanutestid** (u 200 üleskirjutust, *Olete lendur ja lendate kaks korda nädalas liinil Moskva-Jerevan, vahemaandumisega Taškendis. Kui vana on lendur? Teievanune*). Puhtgraafilist folkloori esindavad **piltmõistatused** (u 7300 üleskirjutust), mille küsimuspoole moodustab paberile joonistatud (tavaliselt raamitud) minimalistlik

pilt koos selle juurde esitatud küsimusega *Mis on pildil?*, vastuseks on aga pildil oleva nähtuse, eseme, tegevuse, olukorra ühe sõna või lausena antud kirjeldus (*Mis on pildil*

? *Kodaniku lips jäi ukse vahele*).

Ülaltoodud liigendamisel on aluseks tekst ja eesmärk paigutada tekst staatilise arhiiviainese hulgas kindlasse süsteemi. Süstematiseerimine põhineb tekstil ja selle vormil. Eesti materjali sisaldavatest allikapublikatsioonidestki ei leia tekstide kasutus- ega esituskonteksti, isegi kui see haruharva ongi arhiiviüleskirjutustes juurde lisatud. Kontekstuaalsusel on aga teksti mõistmisel oluline roll, kuivõrd pärimus on väga tihedasti läbi imbunud kasutaja elukeskkonnast, oma ajastu kultuurilisest olustikust ja argipäevast, mida teatud ajadistantsilt ilma sellesama olustiku ja argipäevaga sidemeid omamata on väga raske, isegi võimatu aduda. Esituskonteksti puudumine illustreerib aga väga ilmekalt olukorda, miks klassikalised mõistatused jäävad tänapäeva inimesele sageli arusaamatuks. 1965. aastal kommenteerib koguja Marta Mäesalu mõistatuste tundmist: *Mu väikesed sõbrad, ka noorim, nelja-aastane, olid maiad mõistatusi kuulama ja jätsid paljugi meelde. Sellejuures ilmnes, et mitmed mõistatused endisaegsest elust olid nüüdsetele lastele arusaamatud, nad ei tundnud vastavaid esemeid ega olukordi* (RKM II 221, 447/50 < Häädemeeste). Ning seejärel annab ta üheksa mõistatuse juurde seletuse, miks tuleb lastele pikk selgitus anda, enne kui lapsed mõttest aru saavad: *Hobu tallis, saba räästas? Oma vanemailt kuulsin lapsepõlves, et see on tuli ja suits. Sel ajal kuivatati vilja rehetubades ja vihusaunad olid enamasti korstnata, lahendus oli arusaadav. Nüüd on saunadel korstnad ja siinsetes rehielamutes on rehetoad köögiks ümber ehitatud, suits juhitakse korstnasse, lastele tuli rääkida endisest elust suitsutares.*

Meie oleme küll enamiku pärimõistatuste tähenduskonteksti kaotanud, ent omaaegsete kirjapanijate jaoks oli see olemas, ja kuna see *oli olemas*, ei olnud seda tarvis ka kirja panna. Piisas vaid tekstist, et meenuks ka otstarve. Oleviku ja tuleviku kasutajale mõeldes tuleks andmebaaside rajajatel tekstide tähendus kättesaadavaks teha, lihtsamatel juhtudel oleks abi etnograafilise entsüklopeedia lisamisest.

1.2. Žanri funktsioonipõhine taksonoomia

MP-ainese käsitlemisel vaatlen mõistatusi kui ühtset rahvaluuležanrit, mille sisemiste kihistustena joonistuvad vormitunnuste alusel välja mõistatuste alaliigid. Tuleb sedastada, et mõistatuste liigitamisel ja uurimisel kasutuskontekstist ja funktsioonidest lähtunud folkloristid on oma uurimustes välja pakkunud hoopis teistlaadset mõistatuste liigitust.

Mõistatuste uurimise mitmepalgelisusest, žanri põhilähtekohtadest ja defineerimisest annab põhjaliku ülevaate soome folkloristi Annikki Kaivola-Bregenhøj 2001. aastal ilmunud monograafia „Perspectives on the use, function and change in a folklore genre“. Autor keskendub definitsioonidele, mis on lisanud midagi uut žanri seesmiste tunnuste määratlusele ning nimetab põhjalikumalt ära ka mõistatuse allžanrid. Tuginedes Annikki Kaivola-Bregenhøj teoreetilistele seisukohtadele, tulevad selles peatükis vaatlusele esmalt mõistatuse defineerimise võimalused ja teisalt žanrisisene alajaotus. Eesmärk on anda võrdlev ülevaade mõistatuse liigitamisest ja vaadelda Kaivola-Bregenhøj pakutud liigituse rakendamisvõimalust eesti materjalil.

Muude rahvaluuležanritega võrreldes on mõistus väga selgete vormitunnustega, jagunedes küsimus- ja vastusepooleks. Teisisõnu: mõistatuste vorm on dialoogiline, rajatud kahe isiku vastastikule kommunikatsioonile (Hasan-Rokem & Shulman 1996: 3). Kaivola-Bregenhøj (2001: 38) nimetab käibelolevas terminoloogias vastavate vormielementide nimetustena kõige laialdasemalt „(mõistatuse) kujundit“ (*riddle image*) ja „vastust“ (*answer*). Küsimuspoole kohta kasutatavate terminite seas on levinud ka lihtsalt „küsimus“ (*question*), „väide“ (*proposition*) või „eelneja“ (*precedent*); vastusepoolt nimetatakse ka „järgneja“ või „järgnev järeldus“ (*sequent*), mis viitab küsimus- ja vastusepoole omavahelisele eelnev/järgnev-sõltuvussuhtele.

Mõistatuse defineerimisel võib lähtuda / on aegade jooksul lähtunud väga erinevatest uurimiseesmärkidest ja -vajadustest – metafoorianalüüsist, mõistatuse sisu ja stiilivõtete klassifikatsioonist, folkloorižanri strukturalistlikust määratlemisest või mõistatuse kirjeldamisest esituskontekstis.

Esimese olulise mõistatuse defineerijana nimetab Kaivola-Bregenhøj (2001: 47) Aristotelest, kes oma teoses „Retoorika“ pöörab tähelepanu mõistatuse ja metafoori sarnasustele: „Head mõistatused on justkui õnnestunud metafoorid: metafooride eelduseks

on mõistatused ja seetõttu on hea mõistus varustatud hea metafooriga.“ Metafoorne rõhuasetus on mõistatuste definitsioonides väga levinud, Kaivola-Bregenhøj viitab siin uurijate Gaston Parise (1877) ja Charles Francis Potteri (1950) töödele. Teise korduva tunnusjoonena on Aristoteles oma „Poeetikas“ nimetanud ebaloomulikku sõnastust (nii ei nimetata asju ja nähtusi nende õigete nimedega, vaid just metafoorsete asendajatega): „Sest mõistatuse olemus on: kõneldes olemasolevast ühendada võimatut – pole ju <teiste> nimede <kokkuseadega> seda võimalik teha, ülekannete <kokkuseadega> aga saab, näiteks: „Silmasin meest tule toimet ma teisele kleepimas vaske“ [kuppude panemine], ja muud sellised“ (Aristoteles 2003: 49).

Kaivola-Bregenhøj järgi paljastab mõistatuste uurimislugu, et definitsioonid on järgnenud üksteisele kiiremini, kui teadlased on püüdnud žanri seismisi jooni selgesti definitsioonides kajastada. 1938. aastal kirjutas Ameerika folklorist Archer Taylor, et mõistatuste uurimine on alles algusjärgus, materjalipublikatsioonid vajavad mõistatuste stilistiliste omaduste määratlemist, mõistatuste päritolu ja kasutuse ajalugu selgitamist (Kaivola-Bregenhøj 2001: 39). Juba Taylor on kasutanud termini *mõistus* ees täpsustavat lisandit *tõeline* (*true riddles*), millega tähistab žanri peamist allkategooriat.

1951. aastal ilmunud väljaandes „English Riddles“ nimetab Taylor pärimõistatuste kui kõige olulisema alaliigi kõrval ära nn kaelamõistatused (*neck-riddles*), arvutusülesanded (*arithmetical puzzles*), nuputamisülesanded (*clever questions with its several types*), piibliainelised küsimused (*Biblical questions*) ja keerdküsimused (*riddle conundrums*) (Taylor 1951: 1). Tayloriga liigituspõhimõttest lähtub paljuski ka soome mõistatuste uurija Annikki Kaivola-Bregenhøj ise (2001: 56–91), kelle käsitluses on mõistatuste allžanrid lisaks pärimõistatustele (*true riddles*) veel

1) naljaküsimused (*joking questions*), mis algavad otseküsimusega ja sisaldavad süžeeilisi või kindlate tegelaskujudega suuremaid (isegi sõltuvussidemes tekstijadadega rühmitisi, nagu elevandiküsimused, blondiiniküsimused, tšuktšiküsimused, neegriküsimused, „Mis vahe on?“-küsimused, „Mis on kõige?“-küsimused jne, mida eesti folkloori kontekstis peame keerdküsimusteks;

2) visuaalsed mõistatused (*visual riddles*), mis jagunevad omakorda piltmõistatusteks (*doodles* – ingliskeelne termin pärineb 1953. aastast ameeriklaselt Roger Price'ilt, kes kombineeris sõnad *drawing* ja *doodle*; soome laste seas hakati neid 1970.

aastatel nimetama sõnaga *toopeli*) ja reebusteks (*rebuses*, mis vastavad eesti valem-mõistatustele);

3) tarkusküsimused (*wisdom questions*, mille alla kuuluvad spetsiaalseid teadmisi nõudvad küsimused (*Mis on esimene operatsioon? Aadama küljeluust Eva loomine.*), samuti kaelamõistatused (*neck-riddles*), mis esinevad tavaliselt narratiivides, kus mõistatuse äralahendamisest sõltub kellegi (tavaliselt lahendaja enda) elu;

4) parodeerivad mõistatused, mis pakuvad üllatusi näiteks kuulaja tähelepanu kõrvalejuhtimise teel (*Miks läks kana üle tee? Ta tahtis teisele poole teed minna. Või Kukk munes muna, kummale poole veeres muna? Kukk ei mune.*);

5) kirjandusepõhjalised mõistatused, mis kuuluvad konkreetsetele autoritele;

6) seksuaalteemalised mõistatused (*sexual riddles*), milles on teksti meelega sisse kootud kahemõtteline kujund, kusjuures roppuste otsene väljaütlemine mõistatustekstides on pigem tehniline või stiiliviga.

Nuputamisülesanded nõuavad Taylori järgi kuulajalt erinevaid spetsiaalteadmisi, aritmeetika-alast ettevalmistust või varasemat piibliajaloo tundmist. Keerdküsimuste ehk vaimukusülesannete (*witty question*) mõtteks on geniaalsed heterogeensete ideede kombinatsioonid, sageli sisaldavad need ka kalambuuri.

Mõistatuse määratlemisel on Kaivola-Bregenhøj väitel oluline koht Robert A. Georgesi ja Alan Dundese ühisartiklil „Toward a Structural Definition of the Riddle“, milles öeldakse välja Kaivola-Bregenhøj arvates põhjendatud väide, et folkloristid pole küllaldaselt järginud mõistatuse määratluses konkreetseid ja spetsiifilisi termineid. Taylori määratlus jääb nende jaoks piiratuks, kaasata tuleks lisaks sisu- ja stiilianalüüsile struktuurianalüüsi. Kaivola-Bregenhøj hinnangul pole Georgesi ja Dundese mõistatusemääratlused jällegi piisavalt rakendatavad eri kultuuriruumist pärinevatele mõistatustele ja põhjendatud sellega, et nad analüüsisid pelgalt angloameerika kultuuriruumis käibivaid inglise mõistatusi. Nagu paljud strukturalistid, usuvad nad globaalžanrite eksisteerimise võimalikkusse, sest strukturaalanalüüsi ülesanne ongi defineerida folkloorižanreid. Kui folkloorižanr on defineeritud, oleks nende meelest võimalik lahendada ka rahvaluulevormide funktsiooniga seotud erinevaid probleeme eraldiseisvates kultuurides. Teisalt osutavad Georges ja Dundes, et üks ja sama struktuurimuster võib esineda eri rahvaluuležanrites.

Kolmanda strukturalistina nimetab Kaivola-Bregenhøj Charles T. Scotti, kelle väitel jäävad varasemad definitsioonid ühekülgselt ega kõnele meile midagi sellest, kuidas mõistatusžanr erineb vormiliselt kultuuriruumi teistest kirjandus- või folkloorižanritest (1965. aastal ilmunud Scotti uurimus „Persian and Arabic Riddles“). Scott suhtus täie tõsidusega Georgesel ja Dundese katsesse analüüsida mõistatust kui žanrit. Siiski võttis ta väga äärmusliku hoiaku analüüsi põhiolemuse, kirjeldavate elementide suhtes, mis hoolimata kahe teadlase kõikidest üritustest ei opereerinud strukturaaltasandil. Sama põhimõtet on rakendatud vanasõnade analüüsimisel, ainsa erinevusena kahe rahvaluuleliigi vahel täheldas ta mõistatuse vastuse olemasolu. Tulemus oli mitterahuldav, kuna väidetavalt ei andnud see žanri eristamiseks struktuuritasandil piisavalt tunnusjooni (Kaivola-Bregenhøj 2001: 49).

Robert Scotil oli sama eesmärk, mis Georgesel ja Dundesel, st anda mõistatuse struktuuri klassifikatsioon. Teoses „Persian and Arabic Riddles“ (1965) üritas ta isoleerida, defineerida ja liigitada lingvistiliste meetoditega mõistatustes kasutatud stiilivõtteid. Lõpuks andis ta definitsiooni: „A riddle is a unit discourse consisting of an obligatory proposition slot filled by an utterance *p* and an obligatory answer slot filled by an utterance *a*.“ (Mõistatus on diskursus, mis sisaldab kohustuslikku väitevälja (*proposition slot*), mis on täidetud lausungiga *p*, ja kohustuslikku vastusevälja (*answer slot*), mis on täidetud lausungiga *a*.) Võtmesõna on siinjuures *diskursus* ja väide kindlustab, et küsimus ei pea tingimata olema mõistatuse pindmisel tasandil. Roger D. Abrahams ja Alan Dundes hindasid omakorda 1972. aastal selle definitsiooni ebaõnnestunuks, sest ei pidanud küllalt tähtsaks eristada lingvistilisi tunnuseid mõistatuse kui rahvaluuležanri defineerimisel (Kaivola-Bregenhøj 2001: 49).

Abrahams ja Dundes ise oma üldisemates uurimustes enam strukturaaldefinitsiooni eesmärgiks ei seadnud, vaid panid 1972. aastal teoses „Riddles“ rõhku hoopis mõistatamise funktsioonile: „Mõistatused on küsimused, mille ülesandeks on ajada segadusse need vastajad või panna proovile nende taipu, kes vastust ei tea“ (Kaivola-Bregenhøj 2001: 50).

Kuivõrd mõistatused kuuluvad tänapäeval eelkõige lastefolkloori hulka, käsitlevad inglise folkloristid Iona Opie ja Peter Opie (1967: 73–86) mõistatust koolipärimusena ja kasutavad oma teoses „The Lore & Language of Schoolchildren“ järgmist liigitust:

1. Pärismõistatused (*true riddles*), mille puhul mingit olendit või objekti kirjeldatakse tahtlikult segasel viisil; lahendus sobib kõigi küsimuses sisaldunud objekti tunnustega ja sisaldab sageli otsustavat paradoksi. (*What goes up when the rain comes down? An umbrella.*)

2. Riimuvad mõistatused (*rhyming riddles*). Lapsed, kes esitavad üksteisele riimuvaid mõistatusi, deklameerivad luulet nii mänguplatsil kui ka klassiruumis. Nende mõistatuste kirjeldused annavad lahenduseobjekti edasi väga rikkaliku kujundikasutusega (peaaegu kõik riimuvad mõistatused on pärismõistatused). Tavapäraselt on riimmõistatused tekkelt vanem aines. Riimuva mõistatuse näitena esitavad Opie'd kuningas Oidipuse tragöödiast tuntud *sfinksimõistatus*:

Walks on four feet

On two feet, on three,

The more feet it walks on

The weaker it be.

A man.

Eesti mõistatuste alaliigina on riimmõistatusteks nimetatud lõppriimilisi mõistatussalme, mida on arhiivitektide seas küllalt rohkesti, kuid enamik neist on folkloriseerunud autoriluule (Krikmann 1997: 98–104), pärinedes 19. sajandi kirjameeste sulest. Rahva seas tuntumad mõistatussalmid on kuulunud näiteks O. W. Masingule, J. V. Jannsenile, Fr. R. Kreutzwaldile, Ado Grenzsteinile. Üldiselt iseloomustab heakõlataotlus aga ka klassikalisi mõistatusi – lisaks eesti poeetilistes folkooriliikides nii tavalisele algriiimile ja uuema traditsioonikihistusega seonduvale lõppriimile (*Seest siiru-viiruline, pealt kulla-karvaline*) on mõistatused tulvil ka muid korduvkõlasid (rikkalik tähenduseta sõnade kasutus lähtuvalt heakõlataotlusest, sõnastruktuurikordused), mida Mari Sarv (2003: 160) on nimetanud kokku enigmaatiliseks eufooniaks.

3. Kalambuurmõistatused (*punning riddles*) rajanevad sõnadel, millel on mitu kasutusviisi, rohkem kui üks tõlgendusvõimalus. Nt *What goes out without putting its coat on? A fire.* (*Kes läheb välja ilma riideid selga panemata? Tuli.*) Eesti materjali hulgast sobib siia näiteks *Keedetakse ja küpsetatakse, aga siiski süüa ei sünni? Vorstitikk.*

4. Keerdküsimusteks (*conundrums*) nimetavad Opie'd *Mis vahe on?* -algulisi küsimusi, mis on tuntud ka eesti keerdküsimuserepertuaaris (keerdküsimuste andmebaa-

sis u 745 teksti ja 200 tüüpi). Nt *Mis vahe on kurgi ja välistrepi vahel? Kurk tehakse sisse, välistrepp tehakse välja* (E 62580); *Mis vahe on emasiilil ja isasiilil? Isasiilil on üks okas rohkem* (RKM, KP 6, 405 (3)). Eesti arhiivikontekstis on keerdküsimuse mõiste väga lai, hõlmates üldse otseküsimusega algavaid mõistatusi (v.a *missugune?*-algulised, mis võivad vastavalt loomemehhanismile ka liitsõnamängud olla).

5. Vellerisme (*wellerisms*) tuntakse klassikaliste arusaamade järgi "ütluskõne-käändudena", mille üldvorm on "*A,*" ütles *B,* kui juhtus ~tegi ~nägi ~... *C* („*Palju kisa, vähe villa,*" ütles *kurat,* kui *sig*a pügas), kus tihti kasutatakse traditsioonilisi vanasõnu omamoodi koomilises, parodeerivas kontekstis (termini on Archer Taylor (1931: 201) tuletanud Charles Dickensi "Pickwick-klubi järelejäanud paberite" tegelase Samuel Welleri nimest, kes neid ohtrasti pruukis). Kummalisel kombel määratlevad Opie'd vellerisme ühe mõistatuste alaliigina, kuigi tavapäraselt käsitletakse vellerisme ütlusfolkloorina (Järviö-Nieminen 1959). Ent Opie'de väitel on need heaks mõistatuste inspiratsiooniallikaks, viidates üldtuntud tekstile „*Saame nurgas kokku,*" ütles üks sein teisele, mis mõistatusele omases küsimus-vastus-vormis on *Mida ütles üks sein teisele? Saame nurgas kokku*. Niisugune vellerismilähedane küsimus-vastus-vormiline aines on eesti mõistatusmaterjaliski täiesti olemas. Opie'de näidetega sobib nt meie keerdküsimus *Mida ütles eesel, kui sapakat nägi? Kui see on auto, siis mina olen hobune*. RKM II 386, 335 (25). Sellesse rühma kuuluvad lisaks 130 keerdküsimusteksti, mis algavad valdavalt küsimustega *kuidas laulavad ...? / kuidas laulab?* Mõned näited:

Kuidas laulab pensionär? Noorus ei tule iial tagasi. RKM, KP 7, 313 (1)

Kuidas pime laulab? Ma vaatan paadist kiikriga. EKRK III 41 (2), 1047

Kuidas laulab jalutu? Ma rändan neid kaugeid radu. RKM, KP 7, 313 (4)

Milline on lombakate parool? Elu ilusaim tants on tango. RKM II 422, 535

Kuidas laulavad karsklased? Joogem viina, viina, viina. RKM, KP 25, 447 (5)

Mis laulu laulab kiilakas? Tuul sasib mu juustes. RKM II 387, 209 (28)

Kuidas laulavad kurdid? Ma kuulen Moskva kella helinat. RKM, KP 39, 234 (4)

Mida laulab tummade naiskoor? Ei saa mitte vaiki olla. RKM, KP 11, 52 (23)

Kõik neile küsimustele antavad vastused on tuntud eesti lauludest pärit värsiread või neid parodeerivad "mutatsioonid". Kõikides neis tekstides võib tuvastada Matti Kuusi määratletud vellerismikoomikale omaseid kontrastitüüpe (Järviö-Nieminen 1959: 56),

nagu näiteks optimism lootusetus olukorras, oma võimaluste koomiline ülehindamine ja võimatu üritus (tuul kiilaka juukseid sasimas, karsklased viina joomas, pime kiikriga vaatamas, kurdid Kremli kellade helinat kuulamas, lombakad tangot tantsimas, tummade naiskoor laulmas jne). Vellerismivorm ei ole empiirikas neile folklooriüksustele omane, ent vellerismideks saaks neid transformeerida küll, kuigi vellerism on tavapäraselt minevikus, meie näited aga olevikus: *Noorus ei tule iial tagasi, laulab pensionär. Ma vaatan paadist kiikriga, laulab pime. Ma rändan neid kaugeid radu, laulab jalutu. Elu ilusaim tants on tango, on lombakate parool. Joogem viina, viina, viina, laulavad karsklased.*

6. Konksuga küsimused (*catch riddles*) on küsimused, milles antud infoga juhitakse vastaja vastust otsima palju kaugemalt, kui küsimus tegelikult võimaldaks. Valve näite *Miks kana üle tee läks?* „õige“ vastus kujuneb palju lihtsamaks, kui võiks algul arvata: *Tahtis teisele poole teed saada.* Sedalaadi salakavalad küsimused, mis iseloomustab suuresti kogu eesti mõistes keerdküsimuste žanrit, põhinevad esmajoones pragmaatikas vaadeldavate Paul Grice'i formuleeritud suhtlemisreeglite ehk maksiimide rikumisel. Rikutakse niisiis järgmisi reegleid:

- 1) hulga- ehk kvaliteedimaksiim: anna tõest infot;
- 2) sisu- ehk kvantiteedimaksiim: anna infot parasjagu nii palju, kui vaja;
- 3) suhte- ehk relatsioonimaksiim: anna ainult infot, mis on oluline;
- 4) viisi ehk maneerimaksiim: anna infot parimal võimalikul viisil (Grice 1991: 28).

Vaatleme näiteks keerdküsimusi *Milline on Itaalia sõdur, kui ta kukub Punasesse merre? Märg. RKM II 328, 75 (38), Mikspärast kandis Napoleon punaseid püksitakse? Sellepärast et püksid üleval seisaksid. RKM II 325, 385 (11).* Esimeses küsimuses on täidetud kvaliteedi- (edastatakse eeldatav tõene info – Itaalia sõdur kukkus merre), kvantiteedi- (on teada, et Itaalia sõdur kukkus merre) ja relatsioonimaksiimid (oluline on, et sõdur merre kukkus, täpsustav kohamääratlus Itaalia või Punane meri võivad olla eksitava tähendusega ja vastaja mõtted mujale juhtida), rikutud on meetodimaksiim (küsimus *Mis sai Itaalia sõdurist* või *Mis juhtus Itaalia sõduriga* eeldab vastajalt mõtete juhtimist millelegi traagilisemale kui lihtsalt konstateerimisele, et iseenesest mõista sai sõdur veega kokku puutudes märjaks, see on ilma küsimatagi selge). Teise küsimuse puhul on samuti täidetud kvaliteedimaksiim (Napoleon kandis punaseid püksitakse).

Nihked toimuvad juba kvantiteedimaksiimis (värvi mainimine on üleliigne info ja viib vastaja mõtted mujale, seda võib võimendada intensiivne punane värvitoon), relatsiooni motiiv (punane ei ole tegelikult oluline) ja meetodimaksiim (küsimuses kerkib esile punane värvus, mis tegelikult viib püksitrakside esmaselt funktsioonilt – neid kasutatakse pükste ülalhoidmiseks – mingite muude funktsioonide otsimisele).

Maksiimid sulavad üksteisesse ja praktilistes olukordades on rakse täpselt määratleda, milliseid neist just rikutakse. Intuitiivselt tundub, et neis kahes näites on esiplaanil vastajale liigse info manustamine, st kvaliteedimaksiimi rikkumine.

Mõistatuste liigitamisel on erinevad uurijad lähtunud väga erinevatelt alustelt, nii mõistatuse sisulistest, vormilistest, funktsioonilistest kui ka päritolulistest tunnustest. Mitmetahulise ainese tõlgendamine on küllaltki meelevaldne ja lubab uurijale subjektiivset lähenemist. Vormipõhiselt korraldatud eesti mõistatusmaterjal võimaldab näiteks sisulisi ülesandeid ja kasutuskonteksti arvestades hõlmata ühe sisuplaani alla mitu alaliiki. Piibliaines on samal ajal esindatud nii eesti pärimõistatustes kui ka mõistatuste teistes allvormides (näiteks keerdküsimuses *Kust tuntakse Aadam ja Eeva teste inimeste sias ära? Nad on ilma nabata*. ERA II 124, 475 (49), liitsõnamängus *Missugune laev ei lähe hukka? Noa laev*. H I 10, 106 (45)), erootika võib teemana läbida kõiki mõistatusvormilisi alaliike, sealhulgas ka visuaalse kujutisega piltmõistatusi. Liigituslikult eristav veelahe võiks kulgeda läbi hierarhilise (või ka lineaarse) kõige ärajaotamise ja prototüüpset-naturaalset tüüpi jaotuse vahelt. Sel moel võiks eristada välja mingid eriti selged kategooriad, mis moodustavad prototüüpe, kuhu võib üldjoontes kuuluda mis tahes laadi tunnuseid, ning osa hübriidset või amorfset ainet jäetakse lihtsalt liigitamata.

1.3. Mõistatuste määratlusi eesti kontekstis – žanri tsentri ja perifeeria poole

Esimesena eesti uurijatest annab mõistatuse definitsiooni Ferdinand Johann Wiedemann 1876. aastal oma teoses „Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten“ (Wiedemann 1876: 262). Tema järgi on mõistatused mingi eseme lühikesed mõistukõnelised kirjeldused, mille abil tihti enam peidetud kui arusaadav iseloomustus peab lahenduse leidma.

Varasemaid eestikeelseid mõistatuste määratlusi leiame kirjanduse ajalugudest, sest 19. sajandil polnud rahvaluule- ja kirjandusteadus iseseisvunud ning moodustasid ühtse teadusharu. Tõnu Sanderi „Eesti kirjanduse loo“ 1. osast, mis on pühendatud rahvaluulele, võib lugeda: „Mõistatused on niisugused luule sünnitused, mis mingit asja ehk tegevust mõistu kombel ära arvata lasevad, ja langevad seega allegooria liiki (allegooria = mõistujutt)“ (Sander 1899: 70).

Villem Ridala käsitleb mõistatusi õpikus „Eesti kirjanduse ajalugu koolidele“ esimeses jaos (1924). Nagu Sander, nii vaatleb ka Ridala vanasõnu ja mõistatusi ühes peatükis „Vanadsõnad ja mõistatused“, mida Ridala nimetab ühtekokku *õpetlikuks proosa*s (Ridala 1924: 86). Mõistatuseks nimetab ta võrdlust, „mille taga kuulaja peab kuidagi mõistukuju kaudu sarnase asja ehk olu aimama. Mõistatused, nagu vanasõnad, avaldavad ütluses suurt koondust ja püüavad tabava kujukese poole“ (samas, lk 87). Ei Sander ega Ridala ei erista mõistatuse alaliike, Ridala mainib vaid, et „sagedasti on nad õige luulelised ja esinduvad rahvalaulu kujus“.

Nõukogudeaegsetes rahvaluule teoreetilistes ülevaadetes on mõistatuse definitsiooni andnud Vaina Mälg ja Eduard Laugaste. 1959. aastal Richard Viidalepa poolt toimetatud „Eesti rahvaluule ülevaates“ on Vaina Mälg nimetanud mõistatuseks „mingi eseme, olendi või nähtuse kaudset, meelega keerukalt ja peidetult antud iseloomustust napis poeetilises sõnastuses. Mälg eristab keerukate metafooridena esitatud mõistatusi (*Hiir läheb auku, saba jääb välja? Võti.*) ning mõistatatava objekti väliste või seesmise tunnuste alusel koostatud kirjeldustena (*Eest kui ora, keskelt kui kera, takka lai kui labidas? Kana.*). Meie kontekstis on eriti oluline Vaina Mälgu märkus, et osalt esineb mõistatusi ka *otseste küsimuste* või *ülesannete* kujul, mis samuti on meelega keerukalt tehtud, et lahendamist raskendada (*Kellele antakse tuppä tülles kõige esiti kätt? Ukse käepidemele; Palju läheb herneid toopi? Kui ei pane, siis ühtki ei lähe.*) (Mälg 1959: 449). Viimati nimetatud tekstid on tänapäeva mõistes keerdküsimused. Lisaks mainib Mälg mõistatuse alaliikidena mõistatuslaule ja -jutte.

Eduard Laugaste annab õpikus „Eesti rahvaluule“ definitsiooni: „Mõistatus on rahvaluule väikežanr, on olendi, eseme, nähtuse või olukorra poeetiline kirjeldus, mis sisaldab ülesannet mõistatuse objektide vabalt valitud tunnuste alusel välja selgitada tekkinud kujutelma taga peituv olend, ese, nähtus või olukord“ (Laugaste 1975: 287).

Autor täheldab samuti, et mõistatus koosneb kahest osast – *ülesandest* ja *lahendusest*. Tema definitsioon kehtib seega vaid klassikaliste mõistatuste kohta, teisalt aga nimetab ta terve hulga mõistatuse alaliike (*allegoorilised kirjeldavad laused, otsesed ja keerdküsimused, sõnamängud, arvmõistatused ja ülesanded, tähemõistatused, regivärsilised mõistatuslaulud, mõistatusmuinasjutud*), millest enamik on just MP- allžanrid (samas, lk 291–292).

1990. aastatel pakub Arvo Krikmann välja lahenduse jagada mõistatused tsentraalseks ja perifeerseks alaks (ehk tuumaks ja perifeeriaks). Sellise teooria ajendiks ja praktiliseks tõestuseks oli 1992. aastal toimunud koolipärimuse kogumisvõistlus, mis tõi arhiivi väga suure hulga mõistatusmaterjali, mille hulgas autentseks loetud tavamõistatusi oli vaid 3170 teksti ja perifeeriat esindavate tekstide hulk u 25 000). Tsentrisse jäävad „tavalised“ mõistatused, mis annavad mingist objektist piisavalt peidetud, kuid piisavalt läbipaistva kirjelduse; see kirjeldus on reeglina orienteeritud tolle objekti füüsilistele (esmajoones visuaalselt või auditiivselt tajutavaile) omadustele. Perifeeria moodustub üksustest, mis tekstivormilt pole mitte kirjeldused, vaid küsimused või ülesanded, ja jaguneb allžanrideks. Produktiivsemad neist on nn keerdküsimused (*Millal hakkavad pardid ujuma? Siis kui jalad põhja ei puutu*) ja (liit)sõnamängud (*Milline pea ei mõtle? Kapsa-, naela- vm pea*), lisaks neile tähemängud (*Loe mind eest ehk tagaotsast, ikka tõusen maast ja metsast ... Udu*), kirjutusülesanded (*SAAIX5A2? Saa ükskord viisakaks*), arvutusülesanded (*"Tere, sada hane!"*), sugulussuhetega opereerivad vm peamurdmisülesanded (*Kolm professorit matsid oma venda professorit, kel ei olnud ühtki venda professorit? Need olid naisprofessorid.*), samuti seni termineerimata "tähelepanutestid" (*Kui vana oli katlakütja?*), piltmõistatused jm (Krikmann 1995: 33, samuti Krikmann 1997: 16–20). Selline kaheks jagamine on iseenesest tinglik, kuid analoogiat võib täheldada ka üldisemalt. Näiteks kõnekäändudes on mõned vormitüübid (eriti võrdlused, aga ka intensiivistavad lausetarindid – nn konsekutiiv- ja kontsessiivhüperboolid (vastavalt *nii laisk, et ei jõua kõrvugi kanda* ja *kõht nii tühi, et sööks kas või pool hunti korraga* jne) ilmselt „prototüübilised“, st tsentrum (Baran 2003: 38–45). Poeetilises folklooris tervikuna tunduvad nt laulud ja jutud keskmena, lühivormid jm perifeeriana jne.

Mõistatus, mis oli üheselt ja terviklikult määratletud, kahestub. Mõistatuse terminoloogias võib täheldada mittemarkeerituse/markeerituse nähtust, kus *mõistatus* on

markeerimata termin, tähendades nii žanrit üldse kui ka selle (põhi)alaliiki. Folkloristikas tulevad *mõistatuse* kõrvale või asemele markeritud terminid *päris-*, *tava-*, *klassikaline mõistatus*, mis pole otseselt terminid, aga vajadus eraldada nad grupist on olemas (vt ka eespool lk 12). Perifeeria poolt on praeguseks lühivormide töörühmas mõistatuste allžanrite määratlemisel arhiiviterminitega kasutusel *keerdküsimused*, *liitsõnamängud*, *värssmõistatused* ja *tähemängud*, *lühendmõistatused*, *valemmõistatused*, *sugulusidemetega opereerivad ülesanded*, *arvutusülesanded*, *tähelepanuülesanded*. Krikmanni eeskujul saabki arhiivinduslikult rääkida MP-st ja MP-sse kuuluvatest mõistatuste alaliikidest, mis lähtuvad eelkõige vormilistest tunnustest.

Mõistatuse definitsioonid piirduvad seniajani klassikalise ehk päris mõistatuse määratlusega (nt ka Krikmanni viimane definitsioon, mille kohaselt „on mõistatus kõige lihtsamalt öeldes traditsiooniline dialoogiline mäng, mis annab mingist olendist, asjast, tegevusest vm nähtusest sõnalise, mõistukõnelise lühikirjelduse, peitepildi. Tihti on mõistatuses esitatav kujund fantastiline, vastuoluline, üllatuslik, tegelikkuses võimatu“ (Krikmann 2005: 101). Mõiste avardamine toob kaasa vajaduse mõistatust avaramalt defineerida, küll aga kehtivad kindlate tunnustena definitsioonis dialoogiline mäng ja küsimus-vastuseline vorm.

2. Eesti MP-ainese historiograafia. Rahvapärasest nimetamisest arhiiviterminoloogiani

Perifeerse ainese esinemislugu tuleb vaadelda kogu mõistatuste kui rahvaluuleliigi esinemisloo kontekstis, sest perifeersed mõistatused on algselt esinenud enamasti juhuslikult tavaliste mõistatuste hulgas.

Globaalses mastaabis on mõistatuste esinemise ja mõistatamise kohta teateid juba paari tuhande aasta tagusest ajast. Mõistatuste tuntus küünib terve hulga antiiksete allikateni, mida Kaivola-Bregenhøj järgi tunnistavad mõistatused India Rigvedas, Vanas Testamendis ja Islandi saagades. Mõistatamisele viitavad Mesopotaamia savitahvlitelt leitud fragmendid. Umbkaudu aastal 3100 eKr sumerite kiilkirjas savisse „raitutena“ on neil mõistatustel pikk kirjalik ajalugu. Ka juutide Talmudis ja islamlaste Koraanis on mainitud mõistatusi ja nende kasutamist (Kaivola-Bregenhøj 2001: 11).

Väidetavalt vanimad mõistatuste üleskirjutused pärinevad veedade luuleteostest, millest varasemad kannavad dateeringut u 1500 eKr (samal ajal 11). Näiteks Rigveda kaheksandas hümnis olevat peajumalaid kirjeldatud kümne mõistatuse varal.

Eesti mõistatuste kogumis- ja avaldamislugu on uurinud Vaino Mälk, Eduard Laugaste, Vilma Metstak, Arvo Krikmann ja Rein Saukas. Nende uurijate kaasabil vaatleme esmalt MP-alaliikide avaldamist trükistes, lisaks olen kasutatud valguskoopiaid, mis asuvad EKM-i folkloristika osakonna lühivormide rühma tööruumides.

2.1. Varasemad grammatikad ja sõnaraamatud

Eesti mõistatuste trükk avaldamine sai alguse 17. sajandil. Sellega tegelesid võõrad, kes mõistatusi kasutasid oma käsiraamatutes eesti keele kohta või kes huvist meie rahvaluule vastu pöörasid tähelepanu ka sellele lühizhanrile (Metstak 1971: 189).

Esimesed eesti mõistatused keelenäidetena (koos vanasõnade ja kõnekäändudega) toob Heinrich Göseken grammatikas "Manuductio ad Linguam Oesthonicam" (1660): *Lip lippe pehl / lap lappi pehl / ilma nöhla pistmatta – Kohl ['kapsas']* (Göseken: 262, EM 1009); *Alt söhb / pehlt sittub – Bohr ['puur']* (Gös. Animadv.: 144, EM 33); *Suh suizeb / habba werriseb / louwat loddisewat / hambat kerrisewat – Singer ['laulja']* (Göseken: 383, EM 2042) (Krikmann 1986: 34). Gösekeni grammatika lisas leidub lause *Siplokenne on püssokenne ninck kangke / ninck kannab suhremba koorma / kudt temma issi on / keib kuumulis koorma all / waid karro neelab tedda pessa kaas hoopis erra* (Gös. Animadv.: 105), mida võib pidada tüübi *Üks pisuke mees, kange ning suurema koorma kannab kui ta isi on, käib kummuliste koorma all, aga karu neelab teda hoopis pesaga ära* algtekstiks (EM 2712, tüübi tiiteltekst pärineb Helle 1732. aasta grammatikast). Selle mõistatuse lahenduseks on *sipelgas*.

Tõenäoliselt 1720. aastatest pärinev S. H. Vestringi sõnaraamatu "Lexicon Esthono-Germanicum" käsikiri sisaldab 22 mõistatust, mis on toodud sõnaseletuste juures (Laugaste 1955: 179). Käsikiri leidub EKM-i kultuuriloolises arhiivis ja avaldati 1998. aastal trükis. Üks mõistatustest on küsisõnalise algusega, st vormilt keerdküsimus: *Mis tulleb Sündimatta ilmale? Munna* (Vestring 1998: 233). Eesti mõistatuste akadeemilise väljaande koostajad ongi otsustanud selle kui tiitelteksti ning selle järelle koonduva 11 variandiga tüübi

keerdküsimusvormiliste tekstide arvulise ülekaalu tõttu arvata keerdküsimuste hulka. Järelikult võib väita, et tegu on vanima tänapäeval teada oleva eestikeelse keerdküsimuse üleskirjutusega ning ühtlasi vanima keerdküsimustüübiga (vt ka keerdküsimuste andmebaasist **Dateeringu järgi**).

1732. aastal ilmunud A. T. Helle grammatika "Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache" sisaldab keelenäidetena 4. osas „AEnigmata Esthonica“ tema enda numeratsiooni järgi 135 mõistatust. Kuna Helle numeratsioonis on vahelejätteid (puuduvad numbrid 4, 27, 41, 87, 88 ja 89), siis tegelikult on mõistatusi 129. Üldiselt on Vestringi ja Helle vahel mõningane seos, arvatavasti on Helle Vestringilt lühivormimaterjali laenanud, ning hiljem on Vestring Hellelt tekste tagasi kopeerinud (Krikmann 1986: 90). Helle grammatika sisaldab ka keerdküsimusi, nagu *Mis ilma otsas jallota joseb / Was ohne Füße an der Welt Ende lauft d.i. die Wolcken* ('pilv') (Helle 1732: 367 (71), EM 334 algtekst); *Mis ilma teggemata sünnib? Was ungemacht gesicht d.i. die Ritzen an Balcken* ('pragu seinas') (Helle 1732: 367 (72)); *Mis ilma tõmiseta kergib? Was geht ohne federn auf? D. i. Pflaumfedern* ('udusulg') (samas, lk 367 (73)).

Helle mõistatusi kasutas A. Hupel oma grammatikas "Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte" 1780. aastal (1818. aastal ilmus 2. trükk, kus leiduvad ka eespool toodud keerdküsimused (Hupel 1780: 120–121). Samuti tugines Helle materjalile Fr. W. Willmann oma raamatus "Juttud ja Tegud" (1782, faksiimile 1975) (vt ka Mälk 1959: 455).

Kokkuvõtteks tuleb sedastada, et 17.–18. sajandi juhuslike mõistatuste kirjapanekute hulgas leidub küll tavamõistatusest (objekti kirjeldusest) erinevat vormikasutust (otseküsimusega keerdküsimuse kuju), ent sellised juhud on küllalt haruldased ja teoste autorid ise ei erista neid kuidagi.

2.2. Perifeersete mõistatuste leidumine kalendrites, reisi- ja rahvaraamatutes ning ajakirjanduses

Perifeeriasse kuuluvat materjali, põhiliselt koos tavaliste mõistatustega, aga mõningatel juhtudel ka omaette, on ilmunud mitmesugustes kalendrites, lugemikes, ajalehtedes ja ajakirjades. Siinkohal järgmised olulisemad näited:

1805. aastal Peterburis ilmunud meelelahutusliku ja ajaviiteajakirja *St. Peterburgische Monatsschrift zur Unterhaltung und Belehrung* jaanuari- ja mainumbris ilmub nimemärgi „S“ all (mille taga peitub sakslasest estofiil Chr. J. H. Schlegel) eesti mõistatuste kohta tutvustus „Ehstnische Räthsel“. Käsitluses, milles eesti mõistatusi nimetatakse õnnestunuiks ja vaimukaiks, on lisatud 20 eestikeelset teksti koos saksakeelse tõlkega (vrd ka Laugaste 1963: 321). Siingi leidub juba eespool nimetatud keerdküsimus *Mis ilma teggematta sünnib? Was geschieht ungemacht? Ein Riss im Balken*. (Vt keerdküsimuste andmebaas St. Pet. Mon. (1805) 63 ja 250 (10))

Chr. H. J. Schlegel kirjeldab eestlaste eluolu ja rahvaluulet oma 10-köitelises, aastail 1819–1934 Meinigenis avaldatud reisikirjelduses „Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 178*, 1801, 1807 und 1815“. 1807. aasta reisi kohta Järva- ja Virumaale annab ülevaate 1830. aastal ilmunud 5. köide „Ausflug nach Ehstland im Junius 1807“ (Laugaste 1963: 321), milles leidub peatükk „Ehstnische Sprichwörter und Räthsel“. 2. alapeatükk „Auf seine Räthsel“ on pühendatud täienisti mõistatustele ning sellest leiame eesti mõistatuste saksakeelsete näidetena ühtekokku 44 teksti, sealhulgas võib taas tuvastada keerdküsimusvormilisi tekste lk-l 172: 6. *Was ist süsser als Honig. Muttermilch* [Mis on magusam kui mesi? Emapiim], 7. *Was ist weicher als ein Kissen. Mutterschoos* [Mis on pehmem kui padi? Emasüli.] (Schlegel 1830: 172 ja 174); lk-l 173: 15. *Was läuft ohne Füße an der Welt Ende? Wolken* [Mis jooksevad ilma jalgadeta maailma lõppu? Pilved.], 16. *Was in der Erde nicht verfault, im Wasser nicht ersäuft, im Feuer nicht verbrennt. Des Menschen Name* [Maas ei mädane, vees ei upu, tules ei põle? Inimese nimi.] (Schlegel 1830: 173 ja 174, 175); lk-l 176: 6. *Was geschieht ungemacht? Ein Riss im Balken* [Mis tekib ilma tegemata? Pragu palgis.], 7. *Was geht ohne Hefen auf? Flaumfedern* [Mis tõuseb ilma abita üles? Udusulg.] (Schlegel 1830: 176 ja 177).

Oma aja silmapaistva kirjastaja J. H. Gresseli 1808. aastal ilmunud kalendrist ”Eesti-Ma Rahva Kalender ehk Täht-Ramat 1809 Aasta peäle [---]” saavad alguse järgmised arhailised keerdküsimustüübid *Millal Sel Meistri ülle on? Kui Meister al ja Sel üllewal tööd tewad ja Millal sünnib söölaga vett kanda? Kui söel külmetand on* (Gressel 1808). Aastatel 1806–1818 täitis kalendrilisa O. R. v. Holtz originaalsete või Eesti oludele kohandatud pietistlike juttude, värssvalmide ja luuletustega (<http://www.utlib.ee/ee/raamatuaasta/kalendrid.html> – 16. mai 2005). See tõsiasi seletab paljuski samade tekstide

esinemist hilisemas 1817. aasta Holtzi väljaandes "Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamiseks" (Holtz 1817), milles on esindatud samad tüübid ja ka Gresseli kalendrisse on need mõistatused jõudnud tänu Holtzile, aluseks ilmselt saksa-keelsed mõistatused. Seega on üks vanemaid keerdküsimusi (sama mis Gresseli 1809. aasta kalendriski) avaldatud ka 1817. aastal O. R. Holtzi raamatus "Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamiseks": *Millal Sel Meistri ülle on? V: Kui Meister al, ja Sel üllewal tööd tewad* (Holtz 1817: 213).

Mõistatusi leidub samuti J. H. Rosenplänteri *Beiträge*'des (III ja VI vihus, kokku 40 mõistatust), kus need on esitatud keelenäidetena. III *Beiträge*'st leiame: *Mis teie enneminne söte, podud meest, woi aun perses küpsetud?* koos saksakeelse tõlkega: *Was essen sie lieber einen aufgehängten Kerl, oder einen Apfel im Hintern gebraten. – Ein geräucherter Strömling, und ein Apfel in der Gans* ['Suitsetatud räim ja õun hanes'] – (Rosenplänter 1814: 115 (2a)).³

Saksa professor doktor P. A. F. K. Possart avaldab 1846. aastal Stuttgardis raamatu "Die russischen Ostsee-Provinzen Kurland, Esthland und Livland. II. Das Gouvernement Esthland", milles on 137. leheküljel ka 5 eestikeelset mõistatust saksakeelse tõlkega, jällegi on üks keerdküsimuse mõõdus: *Mis ilma tömistä kergib, was geht ohne Federn auf? D. i. Pflaumfedern* ('udusulg') (Possart 1846: 137). Ilmselt on Possart kasutanud Helle mõistatusmaterjali.

A. H. Neusi rahvalaulukogus "Ehstnische Volkslieder" I–III (1850–1852) tuuakse ära 2 mõistatuslaulu ja 19 tavamõistatust (vt ka Mälk 1959: 455).

Ulatusliku materjaliga⁴ esineb F. J. Wiedemann oma raamatus "Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten". Mõistatused on esitatud alfabeetilises järjestuses ning teos sisaldab ka mõningaid keerdküsimusi (Wiedemann 1876, mõistatuste ja keerdküsimuste andmebaasides märgitud lühendiga *Wied.*). Nt *Millal sünnib sõõlaga vett kanda? (Wann kann man mit dem Siebe Wasser tragen?) Wenn es gefroren ist* (Wied. 278); *Mis wares siis teeb, kui ta kaheteistkümnne-aastaseks saab? (Was thut die Krähe, wenn sie zwölf Jahre alt wird) Sie tritt in's dreizehnte* (Wied. 279); *Mis on igaihe küljes kinni? (Was ist an Jedem fest) Der Name* (Wied. 279); *Mis ilma tegemata sünnib? (Was entsteht*

³ Märkus. 1996. aastal kaitsnud bakalaureusetöös väitsin ekslikult selle teksti olevat ka vanima teadaoleva keerdküsimuse üleskirjutuse.

⁴ Tekstide täpset hulka pole variandivormide koosesitamiste tõttu võimalik öelda, see on 480–490 ümber.

ungemacht)? *Eine Ritze in der Wand* (Wied. 279); *Mis sündimata ilmale tuleb?* (*Was kommt ungeboren zur Welt*) *Ein Ei* (Wied. 279).

J. C. Schünmanni "Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1843 ..." kutsub lugejat mõistatama järgmise lühivärsilise pealkirjaga: *Moista moista mes ma ütle / Kosta kosta kui ma küssi*. Järgnevad mõned tavalised mõistatused, mille hulgas on 3 varasemat küsimust sugulussidemete kohta: *Minno ihholikko essa ja emma lats, ja siski ei olle welli ei sõssar mulle. Moista ärra, kes ta sis om? Essi ollet, et kül essa lats, siski ei sa welles, ei sõssares hennele essi; Essa lats, emma lats, ja ommete ei olle kellegile poig? Tüttar om; Emma ollit mulle, emmas sa ma jälle sulle! Kes se om? Wessi olli jaele emma, ja jäest sai jälle wessi*. (Schünmann 1843: 48).

1853. aastal avaldab Pärnus F. W. Borm oma kalendris "Ma-rahva Kalender ehk Täht-ramat 1853 aasta peale, pärrast Jesuse Kristuse sündimist" 12 jutu sisse põimitud teksti, millest 11 võib pidada kindlalt keerdküsimuseks, ning üks tekst *Missuguse inimese laps kasvab ilma vanemate hirmuta ja nende valju sanata üles? See laps, kelle vanemad varsti pärast sündimist ära surevad* on hea näide keerdküsimuse ja liitsõnamängu piiri pealt. Teksti üksinda/eraldi käsitledes võime seda pidada vastuse vormi järgi (liitsõnamäng eeldab vastuseks nn surnudmetafoorset liitsõna) küll keerdküsimuseks, ent see paikneb praegu liitsõnamängude andmebaasis tüübi *Missugune laps kasvab ilma vanemate hirmuta ja vaenusõnata üles? Vaenelaps* juures, kus teda liitsõnamänguna (liitsõnalise vastusetekstiga) toetab terve tüüp.

Alates 1848. aastast ilmub Tartus J. V. Jannseni ilukirjanduslik aastaraamat "Sannumetoja", mille 1857. aasta numbrist "Kues Sannumetoja aastal 1857. Ehk: Uut ja wana Ma=rahwa rõmuks ja õppetuseks" leiame 25 perifeerset mõistatust, sealhulgas liitsõnamängude andmebaasi vanuselt teise teksti: *Missugune kepp on keige raskem kanda?* (Jannsen 1857: 153). Nagu kõigil küsimustel siin, puudub vastus sellelgi tekstil, ent andmebaasis esindab sama küsimustekstiga liitsõnamängutüüpi 31 isendit vastusevariantidega *kuningakepp, sandikepp, kerjakepp, kerjusekepp, valitsusekepp*.

Karl Eduard Malmi 1874. aastal ilmunud raamatus "Laulud ja Loud" (1. trükk) on esitatud pealkirja all "Naljakad Küsimised" pika salmina ühtejärke 16 liitsõnamängu.

Missugune tee on tolmuta?

Missugune puu on leheta?

Eks mere tee ole tolmuta?
Eks kuuse puu ole lehetä?
Missugune pea on hiukseta?
Missugune puk on sarvita?
Eks kapsa pea ole hiukseta?
Eks tõlla puk ole sarvita?
Mis nina ei ole tatine?
Mis silmad ühtegi ei näe?
Maa nina ei ole tatine,
Ja nõõla silmad ühti ei näe.
Missugune särk pole õmmeldud?
Missugune roog pole keedetud.
Ei ole puu-särk õmmeldud,
Ei ole pilli-roog keedetud. ... (Malm 1874: 83).

Kõik Malmi raamatus leiduvad tekstid on lahku kopeeritud liitsõnamängude kartoteeki, ühtlasi on nad vastavate liitsõnamängutüüpide vanimad tekstid.

1876. aastal ilmub Tartus trükkal Schnakenburgi kirjastamisel M. E. nime all 74-leheküljeline raamatuke "Nalja Sõber. Noore rahvale armsaks ajaviiteks". M. E. on Eiseni pseudonüüm. Teose teises osas esineb "Mõistatuste" jaotuses 13 tähemängu **mõistatuste** nime all ja 10 liitsõnamängu ning keerdküsimust eraldi pealkirja all "**Lühikesed küsimised**" (E. M. 1876: 32–42). Tähemängud on M. J. Eiseni omalooming, oletatavasti olid luuletamisel talle eeskujuks Fr. R. Kreutzwaldi tähemängud (Saukas 2003: 89). Ka raamatus toodud keerdküsimused on arvatavasti Eiseni enda looming, igatahes on nad vastavaid tüüpe esindavas allikmaterjalis kõikjal varaseimad (nt *Missugune on kõige pahem puu? Kask, sest tema okstest võetakse lastele vitsu; Kui kõrgesse võib kõige odavam ja kergem lind lindada? Nenda kõrgesse, kui tiivad kandvad.* (E. M. 1876: 42) – keerdküsimuste andmebaasis on tekstid leitavad arhiiviviite E NS järgi, mis on lühend raamatu pealkirjast).

1879. aastal ilmub Tartus C. M. Redlichi "Tule ja loe imet!: Üks uus raamat, kelles 265 kamalu täit nalja ja 35 pihu täit mõnusaid küsimisi ja mõistatusi leida on". Selles on avaldatud 35 mõistatusžanri kuuluvat üksust pealkirja all "Mõned nalja küsimised ja mõistatused". Esimesed 19 on just nn **nalja küsimised**, neist 14 liitsõnamängu (nt *Mis-*

*sugune pea on magusat täis, aga mõistusest tühi? Suhkrupea; Missugusel jalal on kaks jalga all? Käskjalal; Missugust puud on puusepal kõige rohkem tarvis? Tollipuud) ja 5 keerdküsimust (nt *Missugune jook on kõige kõvem? Vesi, sest ta kannab suuri laevu ja ajab veskid ümber* (Redlich: 101 ja 107 (10)).*

1879. aastal avaldab W. Bormi "Pärno Eesti-rahwa Kalender ehk Täht-raamat 1879 aasta pääle ..." 12 liitsõnamängu ja keerdküsimust **naljakate küsimiste** nime all, lisaks on siin avaldatud ka 12 tavalist mõistatust (Borm 1879: lk-ta).

1890. aasta "Tõnissoni Tähtraamatus" pealkirja all "**Mõistatused**" on jutu sees (nagu ka eespool mainitud Bormi 1853. aasta kalendris) toodud ära 12 keerdküsimust. Jutt algab nii: *Tartu linna teemajas istusivad saarlane, hiidlane, muhulane, kihnlane, pärnlane, läänlane, harjulane, virulane, järvlane, tartlane ja võrulane, kes kõik ameti poolest käsitöölised olivad. Nad maitsesivad sooja märjukest ja vestsivad magust juttu. Seal läks üks lahti ja kehvas riides mulk astus sisse. Ka tema asus selle laua juurde, kus teised ametivennad istusivad, nõnda et neid nüüd kokku terve tosin sai. [---] Kohalolijad ei paistnud aga tulnu üle rõõmustavat, põlates tolle vaest väljanägemist, ning soovisid mulki sundida lahkuma. Saarlane pani ette hakata üles andma mõistatusi; kelle mõistatus üles arvatakse, see peab andma 20 kopikat, ega vaesel mulgil raha pole ja nii peabki ta lõpuks lahkuma. Nii loomulikult ei läinud ja lõpuks tõmbas mulk oma kavala küsimusega kõiki ninapidi (Tõn. Täht. 1890: 48–52; vt küsimusi keerdküsimuste andmebaasist otsimismasina arhiiviviite Tõn. Täht. alt). Pealkirja all "**Targad küsimised ja kostused**" on samas avaldatud jutt kuningast, kes kutsus oma riigi kuus kõige targemat meest enese juurde ja käskis neid kordamööda "küsimisi ette panna", mille kohta teised "kostust pidid andma", küsija pidi aga ise pärast oma küsimist veel targemal kombel ära seletama. Kõige osavama tahtis ta enesele alaliseks nõumeheks võtta. Esitatud on kuus keerdküsimust (Tõn. Täht. 1890: 49–52).*

1910. aastast pärineb Friedrich Kuhlbari "Jõulu-pähkled ja teised luuletused. Noorele ning vanale". Siin leidub 133 keerdküsimust ja liitsõnamängu, 28 mõistatust pealkirja all "Vana Eesti laadi" ning "2 **mõistuluulet**" (Kuhlbars 1910: 3–27).

Elmar Nugise "Ajaviitetaskuraamatus" (1939) on **huvitavate küsimuste** nime all lugejani toodud 43 keerdküsimust, arvutusülesannet, küsimust sugulussidemete kohta (Nugis 1939: 281–315). Ilmselt on Nugis kasutanud Eiseni materjale. Samast raamatukesest ilmus 2. trükk 1991. aastal.

Varasematest kalendristest, rahvaraamatutest ja ajakirjandusväljaannetest esitatud valik pole siinkohal lõplik, kuid neist ilmneb, et MP-sse kuuluvat ainet on tajutud tavamõistatustest erineva nähtusena, mis on vajanud ka omaette nimetust. Esindatud on neis keerdküsimused, liitsõnamängud, tähemängud, mis on ühtlasi perifeeria vanemad kihistused.

2.3. Perifeersete mõistatuste esinemine ja nimetused arhiivimaterjalis

Nii nagu mõistatuste äärealadele kuuluvat ainet leidub varasemates trükistes sageli klassikaliste mõistatuste hulgas, nii kohtub seda ka varasemates kogudes, juba Jakob Hurda ja Matthias Johann Eiseni kogumistegevuse tulemusena laekunud arhiivimaterjali hulgas tihti peale läbisegi tavamõistatustega. Hurda ja Eiseni kogudesse on peale klassikaliste mõistatuste kirja pandud MP varasemaid allüksusi – keerdküsimusi, liitsõnamänge, tähemänge. Korrespondent G. Klemmer on Hurdale saadetud materjalis esitanud nt keerdküsimusi ja ühe sugulussidemeid käsitleva ülesande 1895. aastal eraldi pealkirja all **"Naljakad küsimised ja kostused"** (H II 54, 35–36) ning keerdküsimusi ja liitsõnamänge 1896. aastal pealkirja all **"Kentsakad küsimised ja kostused"** (H II 57, 471). Paralleelselt on ta saatnud ka mõistatusi **mõistatuste** nime all (H II 54, 137–139). H. Niggol esitab keerdküsimusi 1896. aastal nimetuse all **"Naljakad küsimused"** (H III 28, 59–60), M. Tohv 1889. aastal kasutab oma materjali kohta pealkirja **"Küsimise mõistatused"** (H III 5, 692), P. Tammepeu "terminit" **"mõistuküsimus"** (RKM II 192, 709). Koguja H. Leoke on kutsunud keerdküsimusi **küsimisteks** (Leoke 4, 165), V. Lao 1923. aasta saadetest leiame **keerulised küsimused** (E 53571). Seega näeme, et ka rahvaluulesaatjad on tajunud keerdküsimusvormilisi mõistatusüksusi tavamõistatustest erinevatena ja pidanud vajalikuks tähistada neid omaette nimetustega.

1940. aastatest kuni 1980. aastate lõpuni MP-ainest trükis märkimisväärselt ei esine. Totalitaarse nõukogude režiimi aegne folkloor politiseerus väga tugevalt, selle olemasolu tuli jäigalt eitada, mistõttu selle kogumine ja avaldamine oli keelatud. Samas liigub nt keerdküsimusi hulgaliselt rahvasuus. Kooliõpilaste seas levivad kladed, kus esineb hulgaliselt teiste rahvaluuleliikide (anekdoodid, ennustamised, oraaklid, salmid jne) kõrval ka nt keerdküsimusi, liitsõnamänge, lühendmõistatusi, piltmõistatusi. Keerdküsimuste politi-

seerumise ja humoriseerumise või anekdoodistumise protsessi algusajaks võib pidada just nõukogude aega. Tollasele käibelolevale rahvaluulele omaselt on enamjaolt tegemist ühiskondlike tabuteemade (prevaleerivalt tollal keelatud poliitilised, erootilised teemad) kajastamisega läbi huumori. Kui sellelaadset tabumaterjali oli arhiivis koguda ja talletada keelatud, siis illegaalselt koguti ja talletati siiski. Näiteks võib tuua Jüri Viikbergi 1967.–1988. aastani kogutud tänuväärse suurepärase materjali (RKM II 411, RKM II 420, RKM II 421, RKM II 422), mis laekus Kirjandusmuuseumi aastatel 1975–1982 jaokaupa vihikutena ning alles uutmistuulte ajal 1980. aastate lõpus võeti arhiivis ametlikult arvele. Viikbergi materjal sisaldab "keelatud anekdootide" kõrval rikkalikult ka küsimus-vastus-vormis nalju – keerdküsimusi. Sageli kuulub Viikbergi keerdküsimustekstide ette saatelause "**Küsimus Armeenia raadiole**". "Armeenia raadio" sarja küsimus-vastusvormilised naljad olid ülimalt populaarsed kogu Nõukogude Liidus, mistõttu iseloomustab neid ka vene laenude suur osakaal. Lisaks Viikbergi materjalile on tollast eripärast folkloori sisaldavaid kladesid ja kaustikuid hiljemgi arhiivi jõudnud, nii et ülevaade ajastu rahvaluulest on kõigile raskustele vaatamata olemas. Kaustikutes esinevad keerdküsimused sageli rubriigis "**Armeenia raadio vastab**" ning selle pealkirja all leidub mõistatusainest ka 1992. aastal kogutud KP-materjali hulgas. Sellesse sarja kuuluv repertuaar on näide mõistatuste ja anekdootide vaheliste hübriidnähtuste kohta, žanri plaanis on pigem tegu narratiivi kui dialoogivormis mõistatusega.

1992. aasta koolipärimuse kogumise aktsiooni käigus saabus ERA-sse teiste rahvaluuleliikide kõrval väga suur hulk perifeerset materjali. Kuna küsitluskava punkt 2 soovis lastelt mõistatusi pealkirja all "**Mõistatused, naljaküsimused ja -ülesanded**", siis ei tekkinud lastel endil motiivi neid kuidagi teisiti nimetada (Lipitud-lapitud 1995: 325–328). Pealegi olid küsitluskavades ette antud täpsustavad alaliigid, nagu keerdküsimused (mõistatused, mis algavad sõnade või sõnaühenditega *kuidas?*, *kumb?*, *kuhu?*, *miks?*, *kes on?*, *mis ühist on?*, *missugune?*, *kuidas hoida?*, *millal?*, *kus?*, *mida?* jne); mõistatusjutud; arvutus-ülesanded (nt tuletikkudega, õunte jagamine); tuntud lühendite (nt *ETKVL*) vaimukad lahendused; laused, mida on võimalik kirjutada valemitega (nt *Suurel härral...*); (sissevedamis)mõistatused, kus ühele küsimusele on rohkem kui üks vastus; tavalised mõistatused). Küsitluskava punktis 3 paluti õpilastelt piltmõistatusi ja piltkirja. Nii ongi KP-materjalis keerdküsimuste ja liitsõnamängude kohta põhiliselt kasutatud nimetust

naljaküsimused, aga esitatud on neid ka **nipiküsimuste** (RKM, KP 8, 445) ja **nüüdis-mõistatuste** nime all (RKM, KP 52). Mõnel korral on KP-materjali hulgas ka **Armeenia raadio** temaatikat kasutatud (RKM, KP 11, 554), kuid selleteemalise materjali on lapsed ilmselt saanud vanemate noorusaegsetest kaustikutest või salmikutest. 1980. aastate lõpust seoses tsensuuri lõdvenemisega hakkab keerdküsimusi ilmuma suurel hulgal ajakirjandusel (eriti nn kollase ajakirjanduse) huumorinurkades, lasteajakirjades, -lehtedes, seksiajakirjades, 1990. aastatel jõuab aines interneti huumorilehekülgedele. Piltmõistatused on kogudes määratletud enamasti terminiga **piltmõistatused**, aga ka nt joonistusmängudena (RKM II 346, 204/5 (8)).

Kokkuvõtvalt võib öelda, et kogujadki on mõistatusi liigisiselt eristanud, nimetades tavamõistatustest erinevat materjali ka erinevalt. Keerdküsimusi on arhiivi jõudnud nimetuste all *Armeenia raadiolt küsitakse ... Armeenia raadio vastab ..., naljaküsimused, nipiküsimused, nüüdis-mõistatused, naljakad küsimised ja kostused*. Liitsõnamängud on kirja pandud tavamõistatuste ja keerdküsimuste hulgas. MP-ainese süstematiseerimisel rakendasin terminoloogiat, mis sai loodud paljuski 1992. aasta koolipärimuse võistluse tulemusena laekunud materjali põhjal.

2.4. MP-alaliigid aegade jooksul ilmunud mõistatusteraamatutes

Mõistatuste kui ühe rahvaluuleliigi tähtsust/suurst kinnitavad mõistatusi sisaldavad väljaanded, mida on Eestis aastaks 2005 ilmunud ühtekokku 19. Vaatlemegi, kuidas vajadus mõistatusi žanriseselt eristada ilmneb vähemal või suuremal määral juba esimestest materjalipublikatsioonidest alates. Mil moel on neis MP-d kui tavamõistatuste erinevat ainet terminoloogiliselt kajastatud?

Iseseisavte mõistatusteväljaannete reas esimesena ilmus C. E. Mõtlejalt [K. E. Malm] 1878. aastal "Mõistatuste raamat", kus 150 tavamõistatuse kõrval on toodud 35 tähemängu. Mõtleja ise nimetab neid **sõna mõistatusteks** (Mõtleja 1878: 36).

Teine spetsiaalne väljaanne, Matthias Johann Eiseni "Eesti rahva mõistatused" (arvutiandmbeaasides märgitud lühendiga *E EM*) 1890. aastast sisaldab alfabeetilises järjekorras 1770 mõistatust (Eisen 1890: 57–59). Tavaliste mõistatuste hulka on sattunud ka keerdküsimusi, mille algusvormeliks on *kas võtad?, kas lähed?, kas astud?*, nt *Kas astud*

aidaharja pääle wõi aida sisse? Hobuse selga wõi hobuse sisse (sammas, lk 370); *Kas lähed hagadest aeda mööda wõi laudsilda mööda? Taeva ja põrgu tee* (sammas, lk 372), mida Eisen eraldi välja ei too. Teos sisaldab ka mõistatuslaule ja lühikese sissejuhatuse. Sama väljaande 2. trükk "Eesti mõistatused" (andmebaasis märgitud lühendiga *E EM2*) pärineb 1913. aastast ning sisaldab mõistatusi veidi rohkem (2304) (Eisen 1913: 157).

Vanuselt kolmanda mõistatusteraamatu jälile jõudis folklorist Rein Saukas alles 2000. aastate alguses. M. J. Eiseni koostatud, 1904. aastal K. Buschi kirjastuselt Tallinnas ilmunud 10-leheküljeline taskuformaadis raamatuke "Mõista, mis see on?" (andmebaasis märgitud lühendiga *E M*) sisaldab ühtekokku 60 mõistatust, neist üle poolte moodustavad perifeersed alaliigid: 18 liitsõnamängu, 12 keerdküsimust, 2 küsimust sugulussidemete kohta, 29 tavamõistatust (Eisen 1904).

M. J. Eiseni 1914. aasta väljaandes "Mõista, mõista, mis see on. Mõistatused, keerulised küsimised ja mõistatuse-jutud" (andmebaasis märgitud lühendiga *E MM*) esineb alfa-beetilises järjekorras 289 mõistatust, eraldi numeratsioonis veel 428 keerdküsimust ja sõnamängu ning 9 mõistatusjuttu. Võib väita, et termini **keerdküsimused** "algvorm" peitubki just Eiseni selles väljaandes ning hiljem on Erna Normann 1930. aastatel ERA mõistatuste paberkartoteegi süstematiseerimise käigus võtnud selle "ametlikult" kasutusele (Normann 1941: 206). Eiseni **keerulised küsimised** sisaldavad keerdküsimuste kõrval ka praeguses mõistes liitsõnamänge (Eisen 1914: 19). "Mõista, mõista, mis see on ..." 2., täiendatud trükk (andmebaasis märgitud lühendiga *E MM2*) ilmus 1920. aastal ning 3. trükk (andmebaasis märgitud lühendiga *E MM3*) nägi ilmavalgust 1994. aastal. On teada, et Eisen harrastas omaloomingut igas võimalikus folkloorižanris ja just keerdküsimused näivad talle olnuvat üsnagi inspireerivad. Neid levitas ta nii oma mõistatusteraamatutes kui ka kalendrites (Normann 1961: 427). Selle kinnituseks võib liitsõnamängude ja keerdküsimuste andmebaasist leida küllaga tüüpe, mis saavad alguse Eiseni väljaannetest või piirduvadki neist pärit tekstidega, nagu *Missugune emand on kõige usinam? Haavikuemand* (2 teksti: *E MM* ja *E MM2*); *Missugune aru ei kasvata lehti ega oksti? Inimese oma* (2 teksti: *E MM* ja *E MM2*); *Missugune haud on kõige avaram? Põrguhaud* (4 teksti: *E MM*, *E MM2* ning 2 O. Ojassoni Eiseni-mõjulist üleskirjutust); *Missugused härjad on kõige vähemad? Merehärjad* (2 teksti: *E MM* ja *E MM2*); *Missugune jahu ei kõlba leivaks? Puujahu* (*E MM*, *E MM2* ja Ainelo 1927: 72) või keerdküsimuste andmebaasist nt tüübid *Miks lä-*

hevad poisid jõkke ujuma? Ei või jõe peal ujuda (2 teksti: E MM ja E MM2); *Miks söövad lehmad küünlakuul vähem kui paastukuul? Vähem päivi küünlakuus* (9 teksti: vanimad neist E MM ja E MM2, ülejäänud tekstid tüübis Eiseni-mõjulised); *Miks joovad vasikad sügisel vähem kui kevadel? Vasikaid vähem* (2 teksti: E MM ja E MM2); *Miks lähevad poisid jõkke ujuma? Ei voi jõe peal ujuda* (2 teksti: E MM ja E MM2); *Miks on oraval pikk saba? On pikaks kasvanud* (6 var: E EM, E EM2, E MM, E MM2, SKS, Eisen 455 (31) ja RKM II 49, 341 (31)). Kõigi nende tüüpide aluseks on Eiseni väljaandes ilmunud tekst, mõne tüübi puhul jäävadki need tekstid tüübi ainsateks esindajateks, mõnel teisel puhul on need saanud hilisematele korrespondentidele rohkete mahakirjutuste allikaks.

Eiseni 1914. aasta väljaande järel ei ilmu ainuüksi mõistatustele pühendatud väljaandeid enne, kui 1979. aastal Vilma Metstaki nooremale koolieale adresseeritud, ilmunisajal väga populaarne raamat "Mõista, mõista ... Eesti rahva mõistatusi" (2., täiendatud trükk 1992). Perifeerset materjali on selles vaid üks liitsõnamäng ja neli keerdküsimust: *Missugune tera ei idane? Noatera* (Metstak 1979: 12); *Kes ei võta ilmaski kasukat seljast? Igasugune karvane loom* (samas, lk 17); *Kes kargab tuhat korda kõrgemale, kui ta ise on? Kirp, kes ei pane magades silmi kinni? Kala* (samas, lk 18).

1993. aastal Raplas ilmunud, Aive Aspergi koostatud 14-leheküljelisest raamatukesest "Mõistatused" (Asperg 1993) leiame 190 tavalist mõistatust, ilma vahepeal-kirjata, kuid omaette numeratsioonis 10 punkti, neist 8 liitsõnamängu ja 2 keerdküsimust (*Missugune silm ei näe? Nõelasilm; Missugune tera ei idane? Noatera; Missugused jalad ei kõnni? Sõnajalad; Kes ei pane magades silmi kinni? Kala; Kes ei võta kunagi kasukat seljast? Karvane loom; Missugune suu ei räägi? Kotisuu; Missugune kõrv ei kuule? Poti kõrv; Missugune täht ei vilgu? Kirjatäht; Missugune lill ei lõhna? Paberist lill; Missugune nina ei haista lõhna? Saapa nina*). Asperg peab vajalikuks raamatus ära tuua ka 5 rahvapärast näpunimetust (*Pöialpoiss, Kotinõel, Pikk-Peeter, Nimeta-Mats, Väike-ats*), nädalapäevade tähendusi (*Esmaspäev – rõõm, õnn / Teispäev – kingitus / Kolmapäev – mure, kurbus / Neljapäev – külaskäik / Reede – meelepaha / Laupäev – üllatus / Pühapäev – armastus*), ühe mõistatusteemalise anekdoodi ("Enam ma kooli ei lähe," teatab esimese klassi poiss. "Miks?" "Sest et lugeda ma ei oska, kirjutada samuti, aga õpetaja ei luba mul mõistatusi ka küsida. No mis ma seal tegema hakkan?"), lastelaulu (*Üks ei ole ühtegi, / kaks*

silma kassil peas, / kolm jalga vokil all, / neli nisa lehmäl, ...) ja ühe keerdküsimuse või aforismi vormis küsimuse (*Kuidas elada kõrge vanuseni: Vältida elus kuut kahjulikku asja / varanduse kogumist, / kirge, ahnust, kadedust, / rumalaid mõtteid ja / kõike seda, mis väga / meeldib või maitseb*).

Viimasel seitsmel aastal on ilmunud mõistatusteraamatuid ka EKM-i lühivormide töörühma folkloristide sulest. Nende terminikasutus erineb varasematest, kuna koostajad, kes oma igapävatöös viibivad kogutud ja trükitud allikmaterjali keskel ning kelle üheks ülesandeks on olnud žanri tüpoloogilise paberkartoteegi loomine ja korraldamine, on lähtunud juba teadlikult mõistatusžanri sisesest liigitusest. Vaieldamatult tähtsaim töörühma mõistatustealastest töödest on olnud sarjas *Monumenta Estoniae Antiquae* ilmunud tava-mõistatuste akadeemilise väljaande "Eesti mõistatused" kaks köidet (EM I (2001) ja EM II (2002), sisaldavad ühtekokku 2800 mõistatustüüpi), mille koostamistöö algas 1990. aastate algul. Akadeemilisest väljaandest on perifeeria põhimõtteliselt välja jäetud, kuid segavormilistest tüüpidest (mõistatus/keerdküsimus), kus olid ülekaalus mõistatusvormilised tekstid, on väljaandesse (statistikasse, tekstinäidetesse) liidetud keerdküsimuste vormis materjal.

Lõunaeeesti mõistatusmaterjali põhjal on Arvo Krikmann koostanud raamatu "Tere tee, tere meele, tere egalõ talolõ. Valik lõunaeeesti mõistatusi" (Krikmann 2000), milles leidub 684 lõunaeeestilist tavamõistatustüüpi. Perifeerne materjal on küll täielikult välja jäetud, ent raamatu sissejuhatuses on alapeatükk "Rahvaehtsad keerdküsimused" (samal, lk 25), milles autor toob ära mõned näited lõunaeeesti rahvaehtsate keerdküsimuste kohta, pidades neid kagueesti mõistatustraditsiooni (venemõjuliseks) erijooneks, nimetades näiteks: *Mida ei jõua...?-sarja* (*Midäs jovva-i kotiga tarrõ tuvva? Valgõt, Midaäs jovva-i ümbre tarõ viia sõglaga? Vesi*), *Mis ilma milletagi teeb midagi?-sarja*, muid *Mida ei ...?-küsimusi* (*Midäs kolmõ olõ-i maa pääl? Kivil olõ-i juure, viil ossõ ja tsirgul piimä*), komparatiividega ja superlatiividega küsimusi (*Kes om targõp kuningat? Pässül*) ning muid küsimusi (*Kiä lätt iih pappi kerikuhe? Võtmõ kiil; Kuna prohvet püksi sitte? Joonas kalas*).

Olen ise koostanud eesti MP-ainest mitmed laiale üldsusele mõeldud publikatsioonid, nt keerdküsimuste valimikud "Elevant külmkapis. Kimbuke **keerdküsimusi** eesti koolilaste suust" (818 keerdküsimust) (Voolaid: 1998b), "Elevant voodi all, voodi lae all. **Keerdküsimusi** loomadest" (220 keerdküsimust) (Voolaid 2002b), liitsõna-

mängude kogumiku "Kotisuu ei räägi. **Liitsõnamänge**" (364 liitsõnamängu) (Voolaid 2002c), piltmõistatuste väljaande "Kaelkirjak akna taga. Põimik **piltmõistatusi**" (290 piltmõistatust) (Voolaid 2003). Kõigi nende raamatute alapealkirjad näitavad, millisesse allžanri kuuluvat ainekse või teine publikatsioon sisaldab.

2004. aastal ilmus kirjastuselt Tiritamm kolmas trükk Vilma Metstaki raamatust "Mõista, mõista ... Eesti rahva mõistatusi" (Metstak 2004), mis erineb kahest varasemast trükist selle poolest, et ainekse on nüüd jagatud kaheks: esimese poole moodustab varasemates trükkides esinenud materjal pealkirja all "**Vana aja mõistatused**" ja lõppu on lisatud Tallinna J. Westholmi Gümnaasiumi, Tallinna Mustamäe Gümnaasiumi ja Rahumäe Põhikooli 2.–9. klasside õpilaste omaloomingulised tavamõistatused peatükis "**Meie aja mõistatused**" (96 punkti) (Metstak 2004: 40–46). Meie aja mõistatusena ei käsitleta mitte tänapäeval väga aktiivse pärimusena esinevaid keerdküsimusi, liitsõnamänge, piltmõistatusi jm MP-alaliike, vaid uuemaaegsete sisuainete kohta tehtud klassikalise mõistatuse vormis omaloomingulisi tekste. Selline omaloominguliste mõistatuste lisa viitab tõsiasjale, et meie ajal ei levi klassikalised mõistatused, mis ammutaksid ainekse tänapäeva elukeskkonnast, enam rahvasuus, vaid neid on püüdnud/püüavad emakeeleõpetajad koolitundides varasemate traditsiooniliste mõistatusnäidete eeskujul lapsi ise looma ajendada.

Spetsiaalsetes mõistatuspublikatsioonides on koostajad mõistatusi süstematiseerinud ja seetõttu ka tunnetanud vajadust mõistatuste eri alaliike üksteisest eristada.

1. Esimestes mõistatuste väljaannetes esinevad mõningad tänapäeval koondterminiga *perifeersed mõistatused* määratletavad alaliigid peamiselt klassikaliste mõistatuste hulgas, kuid alapealkirjade alla on koondatud nt tähemängud **sõna mõistatusena** (Mõtteleja 1878), M. J. Eisen on tajunud vajadust eristada mõistatuste alaliiki **keerulised küsimised** (tähistades selle mõistega tänapäeva folkloristika mõistes nii keerdküsimusi kui ka liitsõnamänge) (Eisen 1914).

2. Aspergi ja Metstaki raamatud sisaldavad **mõistatuste** nime all tavamõistatusi, mille seas leidub juhuslikult ka mõni keerdküsimus ja liitsõnamäng, ent koostajad ei pööra nende eraldi väljatoomisele mingit tähelepanu.

3. Mõistatusžanri siseselt tulevad eraldi terminid kasutusele tegevfolkloristide endi koostatud publikatsioonides. Tavamõistatus on määratletud ilma täpsustava eesliiteta lihtsalt **mõistatusena** paberväljaandes (EM I–II) kui ka eesti mõistatuste e-antoloogias

”Mõista, mõista, mõlle-rõlle” (Krikmann 1999) ja lõunaeesti mõistatuste antoloogias (Krikmann 2000). Saatesõnades nenditakse ka muude mõistatuse alaliikide (nt keerdküsimuste) olemasolu. MP-alaliigid (keerdküsimused, liitsõnamängud ja piltmõistatused) eristuvad väga selgelt arhiivimaterjali pinnalt võrsunud antoloogiates (Voolaid: 1998b, 2002b, 2002c, 2003). Analoogetest terminoloogiast lähtuvad ka MP internetiandmebaaside pealkirjad ”Eesti keerdküsimused”, ”Eesti (liit)sõnamängud”, ”Eesti lühendmõistatused”, ”Eesti valemõistatused” ja ”Eesti piltmõistatused”.

3. Eesti mõistatuste funktsiooni muutumine ajas

3.1. Arhailised „kaelamõistatused“

Tänapäeval peetakse peaaesjalikult meelelahutuslike eesmärkidega mõistatamist lastefolkloori allnähutuseks. Seda rahvaluule väikevormi oma rohketes allvormides on käsitletud paljud tuntud lastefolkloori uurijad (nt Opie & Opie 1967, McDowell 1979, Virtanen 1984, Lipponen 1998 jpt). Ka põhiosa eesti uuemast mõistatusmaterjalist on rahvaluulearhiivi jõudnud eeskätt 1992. aasta koolipärimuse kogumise võistluse tulemusena, mis tõendab veelgi mõistatuste osatähtsust just laste folkloorirepertuaaris. Ometi näitavad 19. sajandi lõpuveerandil kogutud küllalt vähesed ja juhuslikudki teated mõistatuste tegelike kasutustavade, tüüpiliste mõistatamissituatsioonide jms kohta, et mõistatuste varasem sotsiaalne ja kultuuriline taust on olnud Eestis kaugelt laiahaardelisem: nende kasutajaskond pole piirdunud ainult lastega ja nende funktsioon pole olnud pelgalt meelelahutuslik. Sama kinnitavad ka mitmete muude rahvaste mõistatusainest lähtuvad tähelepanekud. Järgnevas püüangi olemasoleva napi ja fragmentaarse teabe põhjal vaadelda, millised funktsioonilised muutused on mõistatuste žanr tänapäeva välja jõudes läbinud.

Väga paljude teoreetikute järgi on üks varasemaid mõistatuste alaliike nn *kaelamõistatused* (*neck-riddles*). Tayloriga (1951: 1) arvates kujutavad need endast vastaja jaoks „tõeliselt kõvu pähkleid“. Pealtnäha isegi lahendamatu ülesandeid esitati surmamõistetuile, kellele anti võimalus niisuguste küsimuste äralahendamisega oma kael hukkamisest päästa. Seesuguse funktsiooniga rahvusvaheliselt levinud mõistatuste sünniaeg

ulatub mitmete maailma rahvaste mütoloogiate tekkimise aegadesse. On väidetud, et mõistatuse püha ehk „ohtlik“ iseloom ilmneb selles, et mütoloogilistes või rituaalsetes tekstides esineb ta peaaegu alati „kaelamõistatusena“, st ülesandena, kus on mängus elu, elu on panuseks (Huizinga 2004: 123). Sellele omadusele vastab tõsiasi, et ülimaks tarkuseks peetakse esitada küsimusi, millele keegi ei oska vastata, kui aga keegi haruharva oskabki, siis on viimane – juhul kui tema elu kaalukausil asub – ka elu vääriline. Eesti keeles oleks sedalaadi mõistatuste kohta otsetõlkelise termini asemel ehk paslik kasutada eksplikatiivset terminit *kaelamurdmismõistus*, tulenevalt tuntud väljendist *kaela murdma*, mille tähenduseks annab „Fraseoloogiasõnaraamat“ esiteks ’maha lööma, hävitama, lõppu peale tegema’, teiseks ’tugevasti viga või surma või kahju saama’ (Õim 2000: 109).

Üks arhailisemaid kaelamurdmismõistatusi pärineb vanakreeka mütoloogias tuntud kuningas Oidipuse loost ja on laialdaselt levinud samuti eesti folklooris. Selles müüdis tappis Oidipus enda päritolu teadmata juhuslikult oma isa, Teeba kuninga Laiose, misjärel, vabastanud Teeba linna naise pea ja lõvi keha, maosaba ja kotkatiibadega koletise sfinksi küüsis, sai teebalastelt teo eest tasuna naiseks linlaste kuninganna Iokaste. Tähelepanu väärib Oidipuse võit Teeba linna kimbutanud koletise üle, sest sfinks ründas igaüht, kes üritas Teeba linna siseneda või sealt väljuda, ja tappis ta. Koletis lubas oma ohvrid ellu jätta vaid tingimusel, kui need teavad õiget vastust tema esitatud mõistatusele. Erinevalt sfinksi varasematest ohvritest leidis Oidipus iseenda tarkusest koletise mõistatusele õige vastuse. Küsimusele *Missugune olevus käib hommikuti neljal jalal, lõunaajal kahel ja õhtul kolmel jalal?* oli Oidipusel varuks vastus: *Inimene, lapsena roomab ta neljakäpakil, täiseas kõnnib sirgelt kahel jalal, raugana toetub kepile.*⁵ (Hamilton 1975: 256). Vastus rahuldas sfinksi, seletamatul põhjusel tappis koletis enese kohe ja see oli teebalaste õnn – nad olid hädast pääsenud. Nn kaelamurdmisülesande lahendamine päästis kangelase kaela, kuigi ellujäämisega teenitud õnne tähendus on selles antiikses loos vastuoluline – oli ju Oidipus tapnud omaenese isa ning seejärel saanud naiseks omaenese ema, ning pärast mõistatuse lahendamist võtsid loo sündmused hoopis traagilise pöörde. Selle mõistatuse loogiline levikusuund võiks olla müüdist (folkloorist)

⁵ Sophoklese tragöödia „Kuningas Oidipus“ Ain Kaalepi ja Ülo Torpatsi eestikeelse tõlke järeldsõnas esineb sama mõistus kujul *Kes on see, kel on üksainus hää, vahel kaks, vahel kolm, vahel neli jalga, ja kes kõige nõrgem on siis, kui tal on kõige rohkem jalgu? Inimene.* (Kaalep 1977: 62)

kirjandusse, kuid tõenäoliselt on mõistatuse rahvusvaheliselt tuntud motiiv pärit siiski Sophoklese tragöödiast ja mitte vahetult müüdist (Lill 2004: 251). See mõistatus on eesti arhiivimaterjalis esindatud 209 mitmest piirkonnast pärineva autentse üleskirjutusega ja kannab eesti mõistatuste akadeemilises väljaandes tüübinumbrit 263: *Hommikul nelja jalaga, lõunaaeg kahe jalaga, õhta kolme jalaga? Inimene* (EM I: 261). Narratiivi sees esinevana, eespool kirjeldatud mütoloogilise kontekstiga seotult selle tüübi üleskirjutusi eesti arhiivimaterjali hulgas ei leidu.

Nn kaelamõistatustel on terminina ilmselt laiemgi tähendusväli ja sisult võib kaelamõistatuseks saada ükskõik milline mõistatus vm raske ülesanne, kui selle funktsioon on vastaja „kael (elu) kaalule panna“. Otseselt on „kaelamõistatus-teema“ esindatud Antti Aarne rajatud ja Stith Thompsoni ning hiljuti ka saksa rahvajutu-uurija Hans-Jörg Utheri poolt tõhusalt täiendatud jututüübikataloogis (ATU) numbri 927 all registreeritud juttudes. Tüübi *Out-Riddling the Judge* ('kohtuniku ülemõistatamine/ülevaardamine') sisuskeem on järgmine: Surmamõistetud mees (naine) võib vabaks saada, kui kohtunik ei suuda ära arvata mõistatust, mille süüdimõistetu (või süüdimõistetu sugulane) talle esitab. Mõistatus käsitleb ebatavalisi juhtumeid või õnnetusi, mis küsijaga on juhtunud, mistõttu ei suuda seda keegi peale tema enda lahendada. Meie folklooriarhiivi narratiivideski leidub kirjanekuid, kus kangelane peab jutus mingile küsimusele õige vastuse andma ning kas vabaneb ise vangistusest või päästab sellega omaenda või lähedaste elu.⁶ Nimetatud sisuskeemi sulandub nt järgmine eesti folklooritekst:

⁶ Kaudseid paralleele Taylori mõistes „kaelamõistatusega“ võib aimata ka nt muinasjututüübi *Abistaja nimi* (ATU 500) redaktsioonis *Eksinu aitaja*, kus metsa eksinu lubab (teadmatusel) üleloomulikule teenäitajale oma lapse või enese, saab teada olendi nime, see kaob, kui nimi välja öeldakse. (Vahtramäe 2003: 50). Aspekt on siin teine – nime teadmine annab võimu nime kandja üle, nagu võib täheldada ka näiteks anonüümkirjade puhul. Eesti traditsioonis on sagedamini tegemist metsa eksinud inimesega, keda vaim kimbutama tuleb, nt järgmine muinasjututekst.

Üks kuningas olnud suures kimbatuses, läinud metsast meelelahutust otsima. Säl tulnud üks mees vastu, küsind, mis kuningal viga on. Kui oma viga oli jutustand [ütles võõras:] „Kas se mõni asi ära arsti, kui sa selle mulle lubad, mis sulle tuas keige esite vastu tuleb. „Kuningas mõtlenud: „Mis muud kui va kirju kass.“ Ja luband selle, kes keige esiti vastu tuleb. Nüüd oli võeras õpetand ja kuningas saanud oma hädast päästetud, läinud koju. Tütar tulnud vastu. Kuningas oli ära ehmata, aga tütar ei täädnud kedagi. Mõne päeva pärast tulnud võõras palga järele. Kuningas ei tahtnud tüdarta anda, jäänud seitsme päeva pääle veel, kui võera nime selle aja sees ära oskab arvata [siis ei peagi andma]. Öitselised olid metsa tule teinud ja isi kaugemale läinud. Siis tulnud üks mees tule juurde, isi tantsind teise jala päält teise pääle ja laulnud: „Sest on hea, et ei tea, et mo nimi Rubentilt. Täna rõemustan, ülehomm saan kinga tütre omale,“ ja isi lasknud pussu tule pääle. Sest saadik on suits nii kibe, et kurat pussu pääle lasknud. Öitselised läinud kinga juurde ja annud nime üles, saanud suure maksu. Seitsme päeva pärast tulnud [kurat] jälle kinga tütre järgi: „Noh, kas on nimi täada?“ Kuningas hakkand nimesi lugema: „On su nimi Janüppuss?“ „Ei ole.“ „On Metsatõnn?“ „Ei ole.“ „On Rubentilt?“ „Seda on sulle kurat ütelnud!“ Ja isi pühkind uksest välja. Kuningas saanud vanapaganast lahti < E 30390/1 (5) (Vahtramäe 2003: 56).

Kuningas pannud mingi süü pärast enda sulase vangi. See palund, et teda vabastetaks. – „Ja siis küll, kui annad mulle sarnase mõisttause, mida ma ära ei arva,“ vatand kuningas. Sulane mõtlend ja mõtelnd trellide taga, viimati näind läbi trellide, kuidas kaks varest lennand ja kandnud lambatalle. Ulnd kuningas. Sulane kohe: „Ütle, mis see on – Kaks kannab kolmat, kolm pead ja kaheksa jalga?“ Kuningas mõtlend, ei ole välja saand ja lasknud sulase vabaks. E, StK 8, 100 (1) < M. Jürna, Lüganeuse, 1921

Ka eesti vanema mõistatusmaterjali hulgas leidub teateid mõistatamise „eluliselt tähtsast“ funktsioonist. Selle tõestuseks olgu järgmine J. Leokese 1897. aastal kirja pandud lugu, milles katkusurmast pääseb pere, kus perenaine oskab mõistatusvormilisele ütlemisele vaimukalt ja teravmeelselt vastata. Seevastu talus, kus inimesed küsimusele vastuse võlgu jäävad, tabab inimesi katkusurm.

Vanal ajal käinud katk loomade kujul talust talusse. Uksest sisse jõudes annud ta pererahvale mõistatuse mõista, kes mõistnud, jäenud elusse, kuna aga muidu terve talu täis rahvast ära surnud.

Korra söönud pererahvas lõunat, kui kits lävele ilmunud ning inimese häälega hüidnud: „ime, ime, tuld süiakse ja kirge juuakse.“ Perenaine, asjast aru saades, vastanud kohe tarku: „ime, ime, kits räägib kida keelel.“; ei katk sealt talust midagi saand, läinud teine lonkides teise talusse, kus aga inimesed tale vastata pole mõistnud – kohe surnud kõik talu täis rahvast maha. H III 28, 264/5 < Viljandi, J. Leoke, 1897

Mõistatuste kohta käiv pärimus manifesteerib, et mõistatusele vastamine on tarkuse proovikivi. Kes eksami läbib, on vaimult ja taibult terav ning võib looduslikus valikus ellu jääda. Psühhoanalüütik Albert Rappi järgi on igasugune mõistatamine „vaimne duell“, ajaloost on teateid mõistatamisvõistlustest, on sõlmitud sellealaseid kihlvedusid jne. Vaimukusduelle ei peetud alul sugugi mitte meeelahutuseks, see oli üks neid humaansemaid ja rafineeritumaid duellivorme, mille kaudu inimesed oma hierarhiat paika panid (Rapp 1951: 21). Küsimus-vastus-vormis vaimsete duellide lähedased sugulased on tänapäevased populaarsed telemälumängud (nt „Kes tahab saada miljonäriks“, „Kuld-villak“ jt). Iga passiealine võib kandideerida telesaadetes osalejaks, kõikvõimalikele küsimustele õigete vastuste andmine aitab mängijate majanduslikku olukorda parandada, kuid see on ka suurepärane võimalus oma taibukusega (või juhmusega) laiemale üldsusele silma jääda. Mälumängu erinevad formaadid on aidanud kaasa paljude „meedia-

persoonide” tuntuks tegemisele (nt Hardi Tiidus, Valdo Pant, Toomas Uba, Hillar Palamets, Indrek Salis, Jevgeni Nurmla jt).

Teadmise ja mõistatamistarkusega võib ka kellegi teise eest välja astuda ja selle teise elu päästa, nagu näeme järgmises O. Jõgeveri 1962. aasta üleskirjutuses:

Minu pääl süüdi ja mina sõin ja minust süüdi ja minu all süüdi? Orav, naine sõi, laps rinnal, hobune.

Naine läks ratsahobusega kohtusse mehe eest paluma, pani kohtusakstele mõistatuse ette, et kui ära mõistatavad saab mees lahti. Kohtunikud ei mõistatanud ära, naine sai oma mehe kätte. RKM II 145, 524 (5) < Helme

Mõistatuse äraarvamine tähistab ülaltoodud teadetes otsekui võitu ja võimu elu üle. Muistsele inimesele tähendas millegi suutmine ja julgumine võimu, millegi teadmine aga võluväge (Huizinga 2003: 120).

Nn kaelamõistatused on ilmselgelt eesmärgipärase funktsiooniga mõistatused. Sisuliselt võib kaelamõistatuse rolli täita ükskõik milline mõistus vm raske ülesanne, kui sellega kellegi elu kaalule pannakse.

3.2. Sügistalvise mõistatamise maagiline tähendusväli

Richard Viidalepa 1965. aastal kaitstud kandidaadiväitekirjas „Eesti rahvajuttude laadist, funktsioonist ja jutustajatest“ on iseloomustatud talurahva juturääkimisharrastuse põhilise ajana sügistalviseid venivaid õhtutunde (Viidalepp 2004: 43). Rahvale sobivat kirjanduslikku lugemisvara oli vähe ning nii „tulid jutustamissituatsioonidena arvesse pikad pimedad õhtud sügisel ja sügistalvel, kui naised ketrasid ja mehedki tegelesid mitmesuguste tubaste töödega. Kui valgusallikas oli primitiivne, nagu põlev peerg pilaku otsas või pisike suitsev õlilamp, istuti tihedas kobaras selle ümber“ (samas, lk 43). Jutustamise kõrval kuulus neil õhtutel kindel koht ka mõistatamisharrastusele.

Mõistatamistavast videvikupidamise aegu on muidki teateid.

Viduse aeges mõistatati. RKM II 1, 358 (13) < S. Lätt, Muhu, Päädla

Või nagu 1936. aastal kirjutab Ludmilla Kraavik:

Mõistatati õhtuti kokku tulles ja pühadel. Mindi „videvikule“ naabrite juure, kui ei tahetud tuld põlema panna ja kedrata. ERA II 125, 473 (77) < Vaivara

Väga tavaline küla kokkusaamise aeg oli neljapäeva õhtu, nagu kirjutab Hurdale 1896. aastal Vastseliinast korrespondent J. Tint:

[---] *siis lähevad kõik ühte paika kokku, laulvad sääl, ajavad jutusid, küsivad mõistatusi ja pidavad veel muud lõbu. Nõnda nad tõine tõistest õpivad ilma kirja ja raamatu tähtede tundmata.* H III 28, 810

Nädalapäevadena esinevad üleskirjutustes ka laupäev ja pühapäev, ehkki teated samast ajajärgust võivad olla väga vastakad, mainides nii tava kui ka keelde. Võrdluseks kaks teksti, millest esimene dateeritud aastal 1936 ja teine 1937:

Mõistatati harilikult laupäeva ja pühapäeva õhtuil, kui talupere oli koos. Üks ütles mõistatuse ja teised katsusid arvata. Kui üles arvati õieti, siis ütles teine jälle mõistatuse jne. ERA II 140, 212 (237a) < E. Tammsoo, Vändra

Kõige suurem olli mõstatamine nellaba õhta. Mõstatadi ka ketruse juures. Pühade aeg siis ei mõstatud, olgu vahel harva. Siis olli muudki teha. Pühapäeviti siis käisi kirikus ja ega's siis õhta mõstatusi ei arvatud, siis arutasid kõik kirikus käimist ja mis igaüks sial kuulis. Palvepäe siis kah ei räägitud mõstatusi. ERA II 141, 506/7 (28) < J. Raidla, Kolga-Jaani

Vormelitega *Kumma sa ennem võtad ... ja Kuhu sa ennem lähed ...* algavate arhailiste keerdküsimuste esitamisega kaasnevat nalja ja huumorit on tähtsustatud juba 19. sajandi lõpul: *Niisugusid küsimusi annavad lapsed suure heameelega ühe tõisele üles, sest see teeb neile nalja, kui viltu trehvab.* H II 26, 404 < Suure-Jaani, T. Köstner, 1889.

Mõistatamine nagu jutustaminegi oli igavuse peletamisel sobiv karjas.

Enne enamasti karjatsed küsitlesid, suur küla karjamaa oli. Lapsed olid koos, sai üheteise käest küsitud. Külaperedes ka vahest pühade aeal, see oli na aeaviiteks. Mis sa ikka teed, nagu jõulus ja lihavõttes. ERA II 251, 357 (61a) < Mihkli, V. Eenveer, 1938

Umbes 40ne kuni 50ne aastased inimesed räägivad sagedaste, et sell ajal, kui nemad lapsed olnud, palju võsavillemid olnud ja sellepärast pidanud nad 6e kuni 7me aastaselt juba vanaemaga seltsis lambid hoidma minema, ja et lastel aeg igavaks ei lähäks, hakkanud vanaema mõistatusi mõistatama ja kõiksugu vana-moodi jutta rääkima. SKS, Eisen 229/30 < Tori, M. Tilk, 1888

Ajast, mil lapsed kodust kaugemal koolis käisid ja nädala sees internaadis ööbisid, pärineb teateid enne und voodis harrastatud õhtuste mõistatamiste kohta.

Meil oli koolis küll see mood, lapsed mõistatasid, õhtu, kui magama heitsime, asemete peal. ERA II 195, 485 (49) < Hanila, Richard Viidalepp, 1936

Ühelt poolt on mõistatamisel juba talupojaühiskonnas olnud meelelahutuslikud ja ajatäitelised funktsioonid, Tõnu Sanderi järgi „avaldas rahvas mõistatustes oma vaimu teravust; neid lõi tema enam ajaviiteks, lõbusaks, vaimu harivaks mänguks“ (1899: 70). Teiselt poolt iseloomustab sügistalvist perioodi (alates mardipäeva ja lõpetades talvise pööripäevaga) eesti taluelus koos rehetöö ja linatöötluse lõpulejõudmisega üleminek talvistele tubastele töödele, naispere ühised tööõhtud, meeste siirdumine raie- ja veo- töödele (Hiimäe 1994: 5). Lõppenud põllumehe-karjakasvataja majandusaasta annab mahti seda pühitseda ja hea seista järgmise aasta saakide järjepidevuse eest. Mõistatamine on maagilise toiminguna olnud üheks järgmise aasta saagi mõjutajaks. Arhiiviteadete järgi mõjutatud mõistatamisega tolleaegse inimese kõige tähtsama – toidulaua – rikkust. Ebausk eeldas mõistatamisharrastust, et söök laual oleks, poeetiliselt väljendades söögilusikad ära ei kaoks.

Kolm päeva enne Jõulu peab üksteisele mõistatusi andma, siis ei kao söögi lusikad mitte ära. H I 9, 33 (9) < Viljandi, A. Suurkask, 1898

Vanast üteldud tihti: Mõistatage ja ajage vanaaegseid jutte, siis ei kao lusikad ära. H II 64, 560 (12) < Tartu-Maarja, J. Kool, 1901

Pere tüdrukud arvavad, et kui enne Tõnikse päeva suab õhtate mõistatatud, siis ei kau lusikad ära. H III 3, 374 (11) < Nissi, M. Neumann, 1888

Kolm päeva enne Jõulu peä mõistatame (= üüts tõsele mõistatusi üles andma) mud'u kaose söögi lusska ära. H III 20, 216 (18) < Tarvastu, A. Rull, 1894

Enne jõuluid peab mõistatama, siis ei kao lusikad ära. ERA II 1, 163 (9) < Koeru, K. Böckler, 1928

Vanasti mõistatati õhtuti, enne magama minekut, juba siis kui sängis pikali oldi, üksteisega mõistatati. Ja üteldi: et mõistatame nüüd, muidu lusikad kaovad ära, siis kui mõistatame saame nad kätte. ERA II 179, 438 (73) < Laiuse, Elga Kaasan, 1937

Et lusikad tõepoolest markeerivad ülekantud tähenduses toidu-metafoori, seda järeldust toetab kõnekäänuüleskirjutusele *lusikad pidid kaduma* lisatud kommentaar:

Kuus nädala enne jõulu ei tohtind neljäba õhta ketrada, sis lusikad pidid kaduma (Kui nälg tuleb, siis lusikku ei õle vajagi, tähendab sedä.) RKM II 201, 41/2 (55) < Lügänuše, A. Källo, 1958/65

Toidulaud sõltus kõige otsesemal moel ka looma- ja karjaõnnest, mis usuti samuti olevat korrelatsioonis mõistatamisega.

Kui enne Jõulu naesterahvad hästi palju mõistatavad, siis saab palju tallekesi ja vasikaid sündima. H I 9, 537 (52) < Viljandi, A. Suurkask, 1898

Mull on lootus Jõulu-kuus näid [mõistatusi] rohkem kinni tabata, sest et nad siis, oma ebausü järele, hää-meelega tahtvad mõistatada, et selle läbi omas majas noori elajaid sigitada, kui ka muud õnne otsida. H II 60, 926 (55) < Vastseliina, J. Sandra, 1897

Kui Talsipühi ja vana aasta üöl taivas selge on, ja ka pallo mõistatusi mõistatedas – saavat väega pallo nuori eläjit. H II 60, 557 < Vastseliina, J. Sandra, 1897

Inne talvistepühi olliva naise väega pallo mõistatanuva, et pallo voonakeisi ja vasikit saas. H II 32, 467 (5) < Kanepi, J. Väggi, 1889

Kui inne Jõulu mõistatades, saa kirevit vaskit. H III 9, 848 < Urvaste, G. Seen, 1890

Kõik nimetatud arhiiviteated on ühtlasi seotud jõuluajaga ja enamasti kaguees-tilised. Üleskirjutused võivad mõnel juhul jätta mulje, et kui mõistatamisega loomaõnn enda juurde kutsutud, siis on aeg see harrastus lõpetada, hilisema mõistatamisega võib loomadele halba teha:

Vanasti mõistatati talveõhtati kooskäies ja koosolles harilikult siis, kui noori loomi veel ei olnud laudas olemas. Kus talus juba noori loomi laudas olemas oli, seal talus üldse ei mõistatatud mõistatusi. Et siis noored loomad ei kosu ja ei sigi hästi. ERA II 156, 357 < Räpina, D. Lepson, 1937

Kui lambal olid talled, siis ei tohtinud enam mõistussit anda: siss lammas sitt keele är. RKM II 44, 486 (6) < Vastseliina, U. Mägi, 1953

Kui lehm sai piima andma ehk lambal sai puja', sis jäteti ainult mõistuistõ mõistutaminõ maaha, a' judusid aeti õks edesi. RKM II 335, 484 < Setu, M. Linna, 1957

Eesti rahvakalendri oluliste sügistalviste tähtpäevade hulka kuuluvad ka mardi- ja kadripäev. Mardi- ja kadrilaupäeval aset leidva mardisanditamise ja kadriskäimise komme on veel tänapäevalgi tuntud. Kui mõistatamine talupojakultuuris otseselt mardi- ja kadrisantide repertuaari ei kuulunud (kujundlik *mõistu küsimine* on arhiiviüleskirjutuste põhjal küll martide ja pererahva kahekõnes täheldatud (Hiemäe 1994: 68–71)), siis praegusajal ja 20. sajandi viimastel kümnenditel jooksnud mardi- ja kadrisantide folkloorirepertuaaris leidub nii traditsioonilisi kui ka uuemaaegseid mõistatusvorme. Folklorist Mare Kõiva on kirjeldanud 1992. aastal oma peret külastanud mardi- ja kadrisante (RKM II 461, 439–452) ja nende esitatud folkloori.

Jäädvustatud on viie martide- ja kahe kadriderühma esitus. Kahe martide- ja mõlema kadriderühma suhtlemisse on kuulunud ka mõistatamine, mõistatusi on esitanud mardid ja kadrid pererahvale (ühtekokku 27 mõistatust), aga tekkinud dialoogis on ka pererahvas kadride ja martide arukuse proovile pannud. Omaenda pere kogemustest mäletan 2003. aasta mardilaupäeval meie kodu külastanud võhivõõraid mardisante, kes pärast mardilaulude esitamist võtsid kotist välja paberid ja hakkasid küsima pererahvalt pilt-mõistatusi küsima (need tundusid pärinevat 1990. aastate teisel poolel kooliõpilaste hulgas menukast kogumikust „Banaanil on nohu“ (Kalmre 1995)). Iseenesest pakub niisugune dialoogiliste mõistatuste kasutamine pererahvaga suhtlemise võimaluse. Tänapäeva linnade magalarajoonide kadri- ja mardisandid on tavaliselt pererahvale võõrad. Kui kadrid ja mardid põhjustavad nende jaoks võõrale territooriumile tulles väga sageli nii enda kui ka pererahva ebaleva oleku, siis traditsioonist tuntud mõistatamine kujuneb justkui kommunikatsiooni hõlbustavaks faktoriks.

3.3. Mõistatamise sotsiaalsed eesmärgid

Mõistatuste dialoogiline vorm seab pärimusliigi olulisele kohale ka kommunikatsiooniprotsessis, suulises traditsioonis ei kujuta ettegi mõistatamise esitamist ilma vähemalt kahe osapooleta, küsija ja vastajata. Järelikult on mõistatamine ja suhtlus tihedasti seotud, ent partnerid pole mõistatamissituatsioonis tavaliselt võrdsetel positsioonidel; küsija on vastaja ees eelisolukorras, sest tema teab oma küsimusele *õiget vastust*. Vastaja saab küsijaga võrdsele platvormile tõusta vaid oodatud *õige vastuse*

äraarvamisega. Mõistatuste abiga määratletakse sageli ka suhtluskonna hierarhilised positsioonid, vastuse äraarvajale langeb osaks võitja-au ja kaaslaste lugupidamine. Eesti allikmaterjalis kinnitab mõistatuste sotsiaalset funktsiooni G. Vilbaste 1911. aastast pärinev üleskirjutus.

Ka on vanemal ajal ja ka nüüd hiljemal ajalgi, mõnes kohas 1. novembrist, „pühimiste päivast“ Mardipäevani iseäralisi „jaguõhtuid“ peetud. Neil jaguõhtutel ei ole tööd tehtud, vaid käidud perest peresse, aetud „vanaviisi jutte“ ja antud „muis-tatuksi“. Kes mõistatuste andmises ehk nende äramõistatamises osav olnud, sellest peetud palju lugu [Reisikirjelduset]. EÜS VIII 1244 < Kuusalu

Vastuse teadjale on tõepoolest ka eesti traditsioonis üleloomulikke võimeid omistatud, tituleerides teda isegi nõiaks, nagu järgmises L. Priksi 1939. aasta teates. Õige vastuse arvamine polnud alati igapäevasele jõukohane, seda kunsti valdasid vaid targemad.

Mõistatusi üteldi ja mõistatati siis, kui oli aega. Kodu videvikul olles, teed käies, pidudel ja jootudes, igal ajal võis mõistatada. Mõistatusele anti jah ebausklikku tähendust, sest need, kis sellest aru ei saand, mõtlesid, et need, kis mõistatuse ära arvasid, et need on nõiad. [---] ERA II 259, 587/8 (2) < Koeru

Ka uudsus on alati inimesi paelnud: kes millegi uuega välja tuleb, seegi on suhtlusprotsessis ülejäänutest vaimult kõrgemal.

Vanemad inimesed andasivad mõistatusi lastele. Sie õli asjamies, kenel tõine õhta jällä mõni uus mõistatus õli. Lapsed siis päivil jällä pladisesivad oma mõistatusi omasugustele. ERA II 292, 188 (76) < Jõhvi, E. Mets 1940

Kui tänapäeval on mõistatamine ealiselt laste pärusmaa, siis veel 20. sajandi algul ei omanud vanus mõistatamise harrastamisel tähtsust. 1937. aastal on I. Daniel Vastseliinas kirja pannud järgmist:

Vanast õks õdagite mõistatadi. Nii, ku hämmär oll – leso pääl ja aho iin vana' inemise' õks mõistativa. ERA II 160, 495 (22).

Esineb teateid mõistatamise kui vägagi mehise tegevuse kohta.

Vanasti oli siin kõrts kesk küla, mehed läksid sõnna kokku ja antsid üksteisele mõistatusi. ERA II 159, 778 (69) < Ridala, J. Veskemäe, 1940

Vanasti vanemad mehed istusid joomadel (näit. pulmadel) laua taga ja mõistatasid. ERA II 201, 98 (29) < Karja, K. Lepp, 1938

Selle teate järgi võiks mõistatamist pidada ka tänapäeva mõttespordiharrastajate mälumängude ja viktoriinide omaaegseks eelkäijaks.

[---] *Mõistatamine akas sõs ära kaduma, kui inimese akassive rohkem koolin käima. Sõs mõistative pallalt kooli latse nii koolin annive sõs üitstõistele moistatusi. Kodun küsseve jälle vanainimestelt mõistatusi, et sõs koolin ää üitstõistele mõistatusi anda.* ERA II 270, 249/50 (10) < Tarvastu, J. Veskemäe, 1940

Võistlusmomendi tähtsusest mõistatuste esitamisel annab tunnistust üleskirjutus Häädemeeste Keskkooli õpilaselt.

Mäng mõistatustega. Mõistatustega mängime nõnda: anname kordamööda üksteisele mõistatusi, iga õige vastus annab ühe punkti; kes kõige enne kümme punkti täis saab, see on võidumees, no sellel on võit. RKM II 346, 384 (4)

Rahutute laste vaigistamiseks kasutati E. Tampere 1957. aasta üleskirjutuse põhjal sihipärase vaimsema tegevusena just mõistatamist:

Kui latse müräsi, sis üeldi: „Tulkõ no siia, mõistage mõistatuist.“ RKM II 63, 574 (1) < Rõuge, 1957

3.4. Mõistatuse mitteteadjale ettenähtud karistus

On teateid, et kehv äramõistataja omandas lihtsalt rumala maine, nagu täheldab 1939. aastal Aili Univere:

Täisinimesed mõestatasid vanass. Nel'jaba õstate käesid kokko, mõtlesid mõestatuisi. Sii õli loll, kis es tiä kedägi. ERA II 266, 346 (112) < Kodavere

„Lollile“ võis aga osaks saada ka karistusi, nt 1937. aastal M. Särje saadetud teates järgmisel moel:

Mõistatusi mõistatati ehal olles. Kes „välja ei saanud“ st ei tabanud õiget vastust, see viidi nurka „ämmale“ st pidi nurgas istuma kuni 5–10 mõistatust oli möödas. ERA II 135, 430 < Torma

Kes teatud arvu mõistatusi ära ei arvanud, sai teiste pilkealuseks ja võidi karistuseks saata ka kusagile kaugemale n-õ vastuste järele. Lõuna-Tartumaal ja Võrumaal (nt Võnnu, Kanepi, Sangaste, Otepää, Maarja-Magdaleena, Urvaste, Setu, Vastseliina, Tartu-Maarja kihelkonnas) oli levinud komme saata mõistatuse mitteteadja vastuse järele Rasi-

nasse. Miks just Rasinasse, see üleskirjutustest ei selgu. Küll on teada, et kõnealune küla on Võnnu kihelkonda kuuluva Mooste valla üks vanemaid, mis Tartu piiskopkonna läänürikutes esmakordselt mainitud nime all Rassinal 1403. aastal, mõisa Rasin esma- maining pärineb aastast 1611 (EE 8: 37). Küla asub kruusateede ristumiskohas, kust lisaks Moostele (Rasinast u 8 km kaugusel) viivad teed Tartusse (u 40 km), Räpinasse (u 18 km) ja Ahjale. Rasinasse saatmise kohta on aastatest 1895–1992 ühtekokku 20 teadet. Neist varasemad pärinevad Hurda korrespondentidelt aastaist 1888 (2), 1889 ja 1895. Näiteks:

Neid kes mõistatuisi ära ei mõista saadetas Rasina moori manu küüsiima. – Võtta kolgits hobeses, uhmer õõrikus, pini hand piitsas, kassi hand karpatsis, kats kana pasast karaskit kangli ala ja siis mine Rasinale minemä. Sääl pand vanamoor leiba ahjo ja tüttär nägeman tuld, rakkakene villa korvin aho otsa pääl ja nakas haukma, moor ütlep tütrele. Mine kaema, kes tule, rakkakene hauk? Tüttar lät kaema ja ütles, üts tule om mõistatuse orrega sälan, päle selle tule mõistatuse küüsiija sisse, tervitap mis vasta saap võetus ja hakkap mõistatuisi seletama. H III 11, 491 < Kanepi, J. Väggi, 1888

Kes kolme mõistatusega kinni jääb sell tuleb järgmine lugu läbi teha:

Mine Rasinade; võta Kolgits hobeses, uhmripakk piitsas ja kats kanasita karaskit kangli ala. – Rasinavanaema pand leiba ahju, tütar kuda sukka, – veike raka peni hauk. – Vana ütleb: „Tütar, mine kae, kes sealt tuleb:“ Tütar vaatab, tuleb tagasi ja ütleb: „See on Veski Sõrestest, tuleb kolme mõistatusega:“ Vanaema ütleb: „Na ta ei saa neede sammuga õiges, (ütleb nende kolme mõistatuse seletused ära) see on see, see on see ja see on see. Mine anna talle 2 kõrvu pidi 3mas kukrude ja saada tagasi. H III 11, 511 (1) < Kanepi, G. Veski, 1888

Kui kolm moisdatust üles andas ja noid ärr ei mõisda sõs saadõtas „Rasinahe“. „Mine rasinahe,“ „Võtta kolgits hobõsõs pini hand piidsas, uhmõrpak hõõrinuias kats kana pasast karaskid kargla ala ja mine sõs sinna.“ Rasina vanamuur pand leibä ahjo, tüttär mõsk nüskü piipu, verrev rakkakõnõ hauk, vanamuur ütles tütrele: „mine kaema, kes säält tulõ.“ Tüttar kaes ja ütles, üts tulõ kolmõ moisdatusõga Vanamuur ütles tütrele: „Mine ütle tälle mõisdatuso ärr ja anna

tälle kats kord kukruhe kolmas kord kõrvu pitte ja saada minemä. H I 7, 613 (150)
< Kanepi, G. Loodus, 1895

[---] *Vahel läksivad mõistatajad ka võitlema, kus siis võidetud rasinale aeti. See sündis sedaviisi võitlejad andsivad teine teisele seatud arvu mõistatusi üles. Kes kõik mõistatused ära mõistis, jäi võitjaks ja ajas teise rasinale. Võidetule ütles ta umbes järgmiselt: Võta sääreлуу täis kust jne. ja kui veike rakake vastu tuleb, siis anna sellele jne. Seks oli neil kaunis pikk rodu seatud sõnu, mis mull aga kõik meelest läinud. Kui mõnikord peaks juhtuma, et neid uuesti kuulen, tahan nad üles panda.* H II 31, 643 < Otepää, G. Õis-Wulff, 1889

Samuel Sommeri kogus leiduvas V. Ruusamägi 1929/30. aastal üles kirjutatud teates esineb *Rasina* asemel sihtkohana *kraasina*:

Märkus I. Ku mõistust õi jovva arõ otsi sis turkutadas kraasinahe. Märkus II. Kraasinahe tur'kutõdas nii muudu. Turk, turk kraasinane istusõ valgõ huukõsõ sälgä. Soitva, satasõ poolõ tiipäl savi hauda. Tulõ havvast valla istusõ jalki huukõsõ salga ja sõitva kraasinahe. Sääl tulõ vana paabakõnõ vasta kuusu mis ommõ pojakonõ (tütrekene). A mule anti saane mõistus ja jovvas arõ otsi. Kas sa tiiaie mis tuu ommõ. Paabakõnõ üte looda ma anna teele inne suvvä sis ütle. Paabakõnõ toie kassiliha ruuga ja pini lihha pääle süvvä. Sis ütles paabakonõ arõ mis tuu mõistus ommõ. Sis tulõva jälki valgõ kuukõsõ salah kodo ja poolõ tii pääl jal satasõ savi hauda. S 15271 (27) < Setu

Virumaalt Kadrinast pärineb J. Sõsteri 1910. aastal saadetud teade, mille järgi mõistatuse vastust mitteteadja lähetatud Üiküllä. Kui *Rasina* puhul on tegu konkreetse asupaigaga, siis *Üiküla*-nimeline koht Eestis puudub.

[---] „Jäguaegadel“ see on, üheksa ööd enne Marti, kui villu ei tohtinud kedrada, mõistetati. Kes üheksat mõistetust ülesse ei saanud, see oli „üikülas“. Ja miski ei olnud hullem, kui üheksa korda üikülasse minna. Mõistetati kordamisi: üks mõistetas, teine mõistis. Kui ta üikülasse läks, hakkas tema jälle mõistetama. M[adli] S[õster] oli väga osav mõistetaja. Ka tema vend Kustav ja õde Ann ei annud tal-
le järele. Kui ma veel veikene olin, siis oli meil mõistetamine jäguaegadel täies hoos. [---] EÜS VII 224

Üikülaga sarnaselt kõlab *uikkala*, mis leidub 1937. aastal Iisakust kirja pandud A. Halliku teates.

Ennemast õli mõistatamise mood. Kui kaks-kolm inimest tulid kokku, hakati mõistatama. Kes seitse mõistatust ei mõistnud ära mõista, sie aeti uikkala:

„Uih, aih, uikkala,

Pani jala ukse konksu piale,

Sittus viis vaadi täit.

Kes ei mõistnud mõistatada,

Sie piab selle ära sööma.“ ERA II 166, 241 (17)

Sellelaadne mäng on teada ka meie põhjanaabritel soomlastel *hölmölän matka* (reis kilplasse) (Virtanen 1977: 36, 1984: 77), kus taipamatu vastaja saadeti kalevalamõõduliste värsside saatel õige vastuse järele Hölmölässe, Hyvölässe, Himolasse, Huikkolasse, Hymylässe.⁷ Eespool mainitud Üiküla, ja Uikkala tunduvad olevat soomelaenulised.

Teateid selle kohta, et mõistatuse vastuse mitteteadja karistuseks midagi tegema peab, on folklorist Ell Vahtramäe veel 1995. aastal üles kirjutatud Omski oblastis elavalt eestlastelt.

Mõistatuste andmist oli. Räägiti enne kokku, et kui välja ei arva, siis tuleb käsku täita: joosta, vett juua, laulda, tantsida. EFA II 1, 69 (75)

Austavat suhtumist taibukasse mõistatajasse iseloomustab E. Kriitmäe teade (1939), et viimasele tema tarkuse eest lausa kõrtsis „väljategemisega“ tasuti:

[---] *Kõrtsis, kes targem mõistama olnud, neile ostetud viina.* [---] ERA II 273, 255/7 (60) < Keila

Mõistatuste mittevastaja saatmine kusagile õigete vastuste järele on lisanud esitussituatsioonile mängulisust ja rituaalsust. Saatmisel kasutati pikki alliteratiivseid poeetilisi vormeleid ja (ilmselt siis otse „sündmuskohal“ ettemaailtud) narratiivseid fantaasiaid sellest, mis Rasinal juhtuma hakkab. Rasina muutub siin justkui mingiks äraspidiseks „teiseks ilmaks“. Sedalaadi karistamismängu kohta käivad teated vajaksid enamate järeltunde tegemisel omakorda kaasteksti, näiteks selle kohta, mida Rasinale saadetu füüsiliselt pidi tegema jne. Mäng meenutab fantaasiaid sellest, mis vanatüdruku

⁷ Soome k. *hölmöläinen* – 1. 'kilplane', 2. 'lollpea, juhmart', *lä* on lokatiivi sufiks, *himola* < *himo* – 'kirg, iha'.

või -poisiga juhtub pärast surma vanasõnadeks liigitatud hinnangutes, nagu nt *Vanatüdruk taevas, kuldkee kaelas; vanapoiss põrgus, tuletukk hambus* (EV 13613), *Vanatüdruku aetse Reola suu päle lumme sarjama* (EV 13623), *Vanatüdruku viiässe Petseri valta ala* (EV 13624).

3.5. Mõistatamise roll kosja- ja pulmakombestik

Kui mõistatusele vale vastuse andmine ka päris eluga jumalagajätku ei tähendanud, siis oma saatust võis rahvalt kogutud üleskirjutuste kohaselt õige/väär vastusega suunata küll. Mõistatuse andmine on kuulunud ka kosjakombestikku. Vastumeelse kosilase olevat noorikueas neiu vanemad keeruka mõistatusega nagu mitmes muinasjutuski perest eemale tõrjunud, näiteks alljärgneva Mall Proodeli (Hiimäe) 1956. aastal kogutud teate põhjal.

Kui noormees tuli kosja, anti talle neiu vanemate poolt mõistatus lahendada. Mõistatas ta õigesti, oli ka kosjaskäik õnnestunud; kui ta aga „kimpu jäi“ ja seega oma rumalust näitas, ei võetud kosjasid vastu ning kosilane katsus õnne mõnes teises majas. Meelepärasele kosilasele esitanud neiu vanemad lihtsama mõistatuse. Kas seda käesoleval sajandil siinkandis kasutatud on, pole täpselt teada, aga 19. saj. lõpul oli ta veel laialt levinud, seletab Pouliine Kiiver. RKM II 61, 55 < Iisaku, Mäetaguse

Mõistatamine oli pulmakombestik veimevaka jagamise osaks, kus leidis aset kingituste töötamine pärast andide jagamist (Tedre 1973: 87). Kinkijad olid eeskätt omaksed ja sugulased. Lubadused olid metafoorsed või humoristlikud. Nii kinkis meheisa noorikule „heinamaa, mida kuus korda nädalas niita saab“ (s.o toa pühkimine). Meheõde kinkis noorikule „kaelkoogud kahasse ja toobripuu pooleks“ (loomade toimetamine). Kingiti veel „parsi täkk“ (kass), „tuulelaev ja seitse sülda siidinööri“ (kätki ja mähkmed), „heinamaa, mida aastast neli korda niita saab“ (lammas), „äke, mis tagurpidi äestab“ (kana), „matt mantsika maad, ise päävaks peale noppima“ (lubadus vaderiks hakata), „kui kuu – siis kübar, kui pääv – siis pärg“ (poja puhul kübar, tütre puhul tanu) jne. *Pulma pruukidest* annab ülevaate järgmine D. Pruhli kirjapanek 1894. aastast:

Kui annid jägatud ja raha panemine ja lõppetusele sai, siis isamees hakas noore paarile kinki tellima. Sest kaks pesa ehitajad lindu on, kellele meie peaksime aitama pesa ehitada, j.n.e. Kes siis tahtis kinkida, see läks ja ütles oma lubatuse ära, ja selle eest sai jälle õlut ehk viina antud, ja ka õnnistatud. Kink ei saanud mitte otsekohe sõnatega välja ööltud, vaid ikka mõistumoodi nii kui; kätki kinkija ütles: kingin laeva, mesipuu: tündritäis kärbasid. Lapse nartsud tosin ehk pool salvrätikud, kana kes tagurpidi tööd teeb, lapse müts, paljas pea ei ole ilus näha lapse kuub, veike laps on kuuega ilusam, varss. Kellega esimene poeg kiriku sõidab vasikas, kellest lüpsja ehk kündja saab. Lammas, kellel neli kord aastas peab kuue seljast ära võtma j. n. e. Mõni ütles ka: kingin lamba, kingin lehma ehk kingin vankri, mõni noor mees ka: kingin noore paarile pulmad ehk „pulmad tagasi“. Nenda kinkisid suurem jagu pulmalisi üht ja teist ja iga üks otsis oma kingile parajaid sõnu, kuda naljakam, seda parem. E 5167 < Haljala

Tedre järgi polevatki tegelikkuses ennemuiste pulmakinke tehtud, välja arvatud nooriku kaasavara ja vaderite annetused (sammas, lk 88).

3.6. Mõistatamine kui keelu- ja põlualune tegevus

Mõistatamise kohta on rahvaluulearhiivi jõudnud väga vastakat materjali. Kui ühelt poolt oli talurahval sügistalvisel pimedal ajal justkui kohustus mõistatada, et ikka toit laual ja karjaõnne oleks, siis teisalt on mõistatused eesti üleskirjutuste põhjal olnud ka taunitud nähtus, mõistatamist on peetud patuseks tegevuseks ja seostatud kurjade jõududega, nagu ilmneb A. V. Kõrve kirjapanekust.

Üks sulane rääkis, et ei tohi mõistatusi mõistada, sest see olevat patt. Kord kukkunud verine käsi maha, kui mõistatatud, ja öeldud, et mõista, mõista, mis see on? E, StK 27, 123 (4) < Koeru

Sedasorti „verise käe“ motiivid moodustavad õieti üsna selge muistenditüübi, st uskumus~seisukohavõtt ja seda „kinnitav“ narratiiv on kokku liitunud.

Mõistatuste kui millegi sageli sobimatu ja alaväärse tegevuse kohta annavad tunnistust kindlat tüüpi arhiiviteated, mille võib pealkirjastada 1936. aastal Karksist üles kirjutatud A. Grünvald-Univeri peaaegu et vanasõnavormilise teatega *Mõistatused olevet*

vanapagane issämeie (ERA II 138, 459 (5)). Selle teemalistest üleskirjutustest kumab läbi pejoratiivne suhtumine mõistatustesse ja nende esitamisse. Mõistatamine tundub nende kirjapanekute järgi otsustades olevat justkui meedium maapealse reaalsuse ja üleloomulike saatanlike jõudude vahel, tööriist, millega võib esile kutsuda kurja vaimuilma tegelased, nt vanapagana. Nagu väidavad J. Ploompuu ja H. Rebane Kuusalust Koitjärvelt 1892. aastal Jakob Hurdale saadetud kahes kirjapanekus:

Kui palju mõistatakse, tuleb vanapagan. Seepärast ei taha inimesed palju mõistatustest ja vanavarast rääkida.

Üksikus väikeses saunas mõistatavad kaks naist. Äkki kerkib põrandast must jäme sõrm. Hääl küsib: „Mõista, mõista, mis see on.“ Naised ehmuvad. Enam kunagi ei mõistata. H II 40, 442/3 (4)

Palju ühejoonega mõistatata ei pea mitte hea olema, sest vanapagan tikkuda varsti ligi. H II 40, 442/3 (4)

Vasta õhtad ei tohtid ennemuistseid juttusi reakida ega mõistatusi mõistada, siis näidata paharetj ennast öösse. (Käia hirmutamaks.) H IV 5, 42 (7) < Jüri

Nagu eespool toodud A. V. Kõrve teade, on ka järgnev, 1935. aastal Kuusalus kirja pandud lugu tõestus selle kohta, et mõistatamisega säärane kuri tegelane tõepoolest välja kutsuti.

Mõisa rehelised väsinud. Istunud puhkama ja mõistatusi mõistatama. Korruga visatud rehepäält kohkunud tahmane mees reheliste sekka. Rehelised välja. Pole sel ööl enam rehele tulnud. Allavisatu olnud rehepapp. Ta läinud lakka rehelisi luurama ja tondid visanud ta alla. ERA II 111, 108 (2)

Üleloomulikud tegelaskujud, keda neis teadetes nimetatud, on nt *vanapagan*, *paharet*, *kollase näoga vanamoor*, *vana sarvik*, *tondid*, *rehepapp*. Teateid mõistatuste paganliku olemuse kohta on teada veel päris hilisest ajaloost: 1969. aastal on folklorist Pille Kippar Rakvere kihelkonnas pannud kirja teate:

Mõistatused pidand Vanapaganast olema. Kui mõistatatud, siis Vanapagan käind öösi ümber toa, et kus minu raamat on ja kus minu raamat on. Mis te mu raamatuga möllasite; et siis enam ei tohtind mõistatada. KKI 49, 229/30 (23)

Mõistatamise kui mingitel puhkudel keelatud ja põlualuse tegevuse kohta annavad tunnistust paarkümmend jutukirjapanekut, mis olemuselt on klassikalised õudusjutud.

Kuivõrd harjumuspäraselt on õudusjuttude tunnusmotiiviks mingi reegli/tabu rikkumine (laps astub keelatud kohale, ostab keelatud asja), kurja inimese (asja) ootamatu majjailmumine või majas oleva eseme kurjaks muutumine (Kõiva 1996: 169), sobituvad alljärgneva stereotüüpse süžeeskeemiga tekstid sellesse žanrisse imehästi. Lihtsustatud kujul on selliste kirjapanekute sisuskeem järgmine. Õhtul pimedas tares esitatakse üksteisele mõistatusi, kui ühtäkki pistetakse aknast või uksest sisse verine käsi, loomapea vmt ja võõras hää hääb: „Mõista, mõista, mis see on?“. Eespool nimetatud tunnustest on juttudes täidetud nii reeglirikkumine (mõistatamiskeelust üleastumine) kui ka kurja asja (antud juhul demoni) ootamatu majjailmumine. Vaatleme mõningaid selleteemalisi arhiivipalu. 1895. aastal on J. Reinthal saatnud Jakob Hurdale Rapla kihelkonnast järgmise loo:

Kord olnuvad õhtul lapsed tuas ja annuvad üheteisele mõistatusi. Korraga pistetud aknast verine käsi sisse ja üks võõras hää häädnud: „Mõista, mõista, mis see on?“ H I 7, 122 (13)

Et põhiliseks rahvajuttude jutustamise ja mõistatuste esitamise ajaks oli taluühiskonnas juba eespool mainitud nn sügistalvine videviku- ja jaguaeg (vt ka Viidalepp 2004: 45–54), siis loovad pimedad õhtud selliste õudusjuttude vestmiseks sobivaima õhustiku. Fantaasiamaaailma üleloomulikud ukSED avanevad inimmeeltele elavates ja ärevates kujutluspiltides just sel ajal kõige paremini. Pealegi on jutusüžee ka ise neilsamadel aegadel harrastatud mõistatamistegevusega tihedasti seotud, mis lisab veelgi põnevust. Aeg ja koht on neis juttudes küll piiritletud (pime õhtu talutares), kuid juttude tõepärasust kahandab tõsiasi, et sarnaselt muinasjutu algusvormeliga on kasutusel umbmäärane „ükskord“. Nagu eelmises kirjapanekus, nii on ka 1896. aastal Ristil J. Reimanni kirja pandud tekstis aja ja koha suhtes ühiseid jooni:

Korra istunud neljapäeva õhtu lapsed tuas põrandal ja annud üksteisele mõistatusi mõista. Korraga läinud uks lahti ja verine suur, ütle mata suur rusikas pistetud ukse vahelt sisse, kus juures hää häätnud: „Mõsta, mõsta, mis see on!“
Lapsed kohkunud ära, pole enam mõstatanud, selle peale kadunud ka rusikas ära. Mõnel pool loetakse patuks neljapäeva ja laupäeva õhtu mõstada, sellepärast vist näitaski kurat rusikat. H I 10, 88 (4)

Vähemalt paikkonniti võib kiriku teeneks pidada rahva suhtumist, mille kohaselt on mõistatamist peetud patuseks tegevuseks, halvustavast suhtumisest annab tunnistust rahvaluulekoguja E. Ennisti 1937. aastal Läänemaal kirjapandu.

Ei meitel põlnd muud siin, kui laulusalmid õppisime pähä, ei mõistatusi ega nisukseid juttusi põlnd. Jumal oidku nende eest! ERA II 159, 494/5 (8) < Ridala

Sama mõtet väljendab ka 1937. aastast pärinev I. Danieli teade.

Mõistatamine ol'l keriku aigu õks keelätü. ERA II 160, 501 (26) < Setu

Laupäevast mõistatamiskeeldu põhjendab ja sellele järgnevat karistust – kuradi ilmumist – kirjeldab 1939. aastal elavalt ka Tartu Reaalkooli õpilane, Kadrinast pärit A. Lauk:

Aga ainult laubä õhta, siis ei tohtind vanaviisi jutte mitte rääkida, siis käidi saunas ja saunast tulles akkasid vanad inimesed piiblit lugema. Lapsed pidid kõik vagaselt pealt kuulama, aga kui kunagi vallatust täis pugesid salaja vana rehe-tuppa. No nüüd akkame mõistatama, ega isa ja ema ei tea. Siis akkasid mõis-tatama. Küsinud ikka üksteiselt mõistatusi. Ühe korraga kargab üks must mees ja keksleb põrandal ja karjub: „Mõista, mõista mis mina olen!“ Tal olid sarved peas, pikk suur saba taga ja obuse kabjad all. Siis olid lapsed kõik ehmatanud ja jooksid tuppa tagasi, rääkisid vanematele ja saivad noomida ja läksid nuttes magama ja lubasid, et nad ilmaki enam laubä õhta ei mõistata. ERA II 240, 551/2 (3)

Kohaks võib olla peale talutare ka mõni muu paik, nii nagu 1892. aastal T. Wiedemanni kirjapandud loos:

Vanal teoajal rehepeksmine. Teomehed ja vaimud üksteisele mõistatusi ülesse. Nii tükk aega. Korraga punane käsi läbi lae nähtavale. Hääl küsib – „mõista, mõista, mis sie on?“ Keegi ei julge valju hingatagi. H II 37, 677 (1) < Jõhvi

Kuradi ilmumiskujuna ehk õudusjuttude agressorina (Kõiva 1996: 167) esinevad neis juttudes põhiliselt hirmuäratav *verine käsi* ja *verine suur, ütlemata suur rusikas*, siinkohal sümboliseerib punane värvus, mis on iseloomulik ka deemonite kujutamisel, (põrgu)tuld, kannatusi ja verd (Valk 1994: 120). Sama markeeringut kannab näiteks *verine nuga*. Kuid kurat esineb ka *musta jämeda sõrmena*, ning juba esimestel kristlikel sajanditel oli deemonite tavaliseks värviks allilma ja pimeduse jõudusid sümboliseeriv

must (Valk 1994: 120). Mõningates variantides esineb ka looma kuju, nt *punastlauku hobuse pea, verine vasikas*, mis markeerivad ilmselt samuti kuradit.

Lugude õpetlikkus väljendub nende kulminatsioonis.

Näärilaupäeva õhtal kogunud noored poisid ja tüdrukud ühte peresse kokku. Valanud seal õnne, ja teinud muud nalja. Viimaks toodud õled tuppa ja kõik istunud õlede peale ja hakanud mõistatusi ühe teisele üles arvata andma. Viimaks läinud kaks poissi õue. Näinud et üks suur kollase näuga vanamoor seisnud õue peal, suured pikad hambad nagu reha pulgad suus. „Mõista mis see on?“ hüüdnud vanamoor läbi hammaste, ja kadunud ise ära. Poisid tulnud hirmuga tuppa ja rääkinud seda lugu teistele. Mõistatamise lust kadunud poistel tüdrukutel kohe ära. E 6249–6259 < Ambla, Tapa, O. Hintzenberg, dat-ta.

Ajaviivituseks või une kustuduseks annud vanast inimesed ükstõisele mõistatusi mõista. Kord olnud üks pere tares jälle mõistatusi andmas. Korraga läinud tareuks lahti, kust mees ilmunud ukse pääle ning ütelnud, vastu rindu lüües: „Mõistke ära mis see on? Peremehel juhtunud parajaste suur hõbe sõlg käes olema ning virutanud sellega ukse pääl seisjale. Uks lükatud kohe kinni, aga vööruses olnud oigamist kuulda. Alles siis lõpenud oigamine ara, kui kuk laulma hakkanud. E 21772–21773 (9) < K. Sinka, Halliste, 1895.

Kui 19. sajandi lõpu tekstides on sedalaadi juturepertuaar pigem õudusjutu maiguline, siis hilisemad 20. sajandi teisest veerandist pärit tekstid on juba naljandi mõõtu lood. M. Sarve sulest pärineval 1936. aastal üles kirjutatud lool on pigem humoorikas iseloom.

Vanast, ku rahwas oliwe õhtu taren mõistaten, sis wanapagan pisten oma keele läbi tare usse siss tennu: „Löll, löll, mõista ära, mis sie om?“ Laits ollu hällun ütelnu: „See wanapagana keel.“ Sis kadunu ära. ERA II 142, 409/10 < Karksi

Müstiliste põhjuste kõrval leidub mõistatamiskeelu kohta ka väga pragmaatilisi, nagu kinnitab alljärgmine Karksi tekst.

Õhtu ei tohi mõistate, sis ei tule üösel uni pääle. H II 48, 330 (66) < Karksi, J. Hünerson, 1894

Põhjuseks, miks vastu õhtut mõistatamise suhtes keeld valitses, võib pidada nende ergutavat loomust, sest mõistatamine paneb mõtte tööle, mõjudes omakorda relvana une vastu, nagu kirjeldatud järgmistes teadetes.

Kui langa tetti, siis mõistatadi, et uni pääle ei tuleks. RKM II 64, 406 (308) < Hargla, O. Jõgever, 1957.

Vanast mõistati õhtutel töö juures. Talvel pikkadel õhtutel vokitast ümber ajades une peletamiseks. RKM II 92, 74 < Kambja, A. Relli, 1959.

Mõistatamiskeeluga seotud teadete puhul oleks põnev nende kasutusseoste ja tähenduste kohta rohkem teada saada. Taas kord vajaksid niisugused kommentaarid omakorda seletavat konteksti. Esmapilgul tundub neil olevat ühisjooni argiarvamustest tuntud tabude ja keeldudega (nt toas ei tohi vilistada), mille uurimisel oleks abi usundiliste tagapõhjade tundmisest.

3.7. Mõistatamise hariduslikud ja meelelahutuslikud funktsioonid tänapäeval

Mõistatamisel on talupojakultuuris olnud oma kindel koht ja usundiline taust, kuid eespool kirjeldatud näidete põhjal ilmneb kaksipidine suhtumine – ühelt poolt on au sees teadmine ja tarkus, teiselt poolt ilmneb 19. sajandi lõpu- ja 20. sajandi algupoole mõistatamise kohta käivatest teadetest kiriku mõjutustel rahva seas halvustav suhtumine. Klassikalises folklooris on mõistatus järelikult polüfunktsionaalne – seda vaadeldakse ühelt poolt poeetilisest (väljaütlemise kunstiline ilu) ja kognitiivsest (nutikuse/nutituse taga toimivate mehhanismide väljaselgitamine) ning teiselt poolt usundilisest küljest. Poeetilise ja rituaalsuse seotus tuleneb klassikalise rahvaluule sünkretismist. Tänapäeval on usundiline taustsüsteem taandunud, peale mõistatuste on ka nt mitmete soovide, sajatuste, sõimuvormelite algselt maagiline funktsioon asendunud puhtretoorilise või fraseoloogilise funktsiooniga. Selline arengusuund tähendab mõistatuse konteksti muutumist, kus senine tervik laguneb – vorm jääb küll mõistatuseks, kuid rituaalsuse asemele tuleb uus sisu – meelelahutus.

Klassikaliste mõistatuste osakaal tänapäeva elavas folkloorses käibes on pea olematu (kinnituseks eespool mainitud 1992. aasta koolipärimuse kogumisvõistluse tulemused). Kuigi levinumaid pärimõistatusi (*Seest siiru-viiruline, pealt kulla-karvaline.*

Sibul jt) ka teatakse, on tänapäeval tegu siiski valdavalt õpikuteadmistega, mis omandatakse lasteaias ja koolis emakeeletundide poolkohustuslikes programmides. Lapsed õpivad klassikalise mõistatuse vormi just kooliõpikust, vormi omandamisel on sageli õpetajalt saadud ülesanne neid loovuse ärgitamise eesmärkidel ise välja mõelda. Selle tõestuseks on Vilma Metstaki 1979. aastal ilmunud raamatu „Eesti rahva mõistatused“ 2004. aastal välja antud 3. trükk, millest oli juttu ka eespool. Selle lõppu rubriiki „Meie aja mõistatused“ lisatud aines on puhtalt õpilaste omalooming (Metstak 2004: 5). Mõistatuste kirjeldusobjektideks on põhiliselt tänapäeval üldkasutatavad esemed, nagu kraanikauss (*Ei söö, aga joob, kuid janu täis ei saa.* – samas, lk 42, nr 2), mikrolaineahi (*Toit küpseb, tuld ei ole all.* – samas, lk 43, nr 6), aurutriikraud (*Tuline ja higistab.* – samas, lk 43, nr 15), teleripult (*Ise väike, aga kamandab suurt.* – samas, lk 46, nr 8), troll (*Ise sarviline, aga jookseb julgelt linnatänaval.* – samas, lk 46, nr 4). Võib päris kindel olla, et elavasse käibesse sedasorti tehislikud mõistatused ei jõua, sisemise naturaalsuse puududes (mõistatusi tuleb koolis ja lasteaias programmiselt õppida, need ei ole enam igapäevane elav traditsioon) pole neil pärimuse levimisel elujõudu.

Samal ajal on mõistatuste mõned perifeersed allvormid väga elujõulised, täitmas esmajoones meelelahutuslikke ning nutikust ja vaimuteravust arendavaid eesmärke. Kui Postimees 1. aprillil 2004 avas oma naljaküljel piltmõistatuste interaktiivse lehe (<http://www.nali.postimees.ee/280305/naljakulg.php?SECT=piltmoistus>), siis oli huumorikülje toimetaja Valdo Jahilo sõnul „vajaduseks pakkuda veebikeskkonda külastavale inimesele mingit tavapäratumat meelelahutust, võimalusi kaasamõtlemiseks ning oma vaimu virgutamiseks. Et piltmõistatusi väga palju ekspluateeritud pole, siis tundus põnev seda vormi pakkuda. [...] Mõistatustekülje eesmärgiks oli siiski pakkuda naljaküljele väikest lisaväärtust, ei midagi enamat – et inimesel oleks võimalus ise milleski osaleda, oma vaimukust ja mõistust proovile panna. Naljakülje külastatavus iseenesest on olnud superhea ning ületanud kõik esialgsed ootused – läbi naljakülje on tõusnud oluliselt ka P[osti]m[ehe] veebiversiooni külastatavus“ (elektronkiri Valdo Jahilolt 8. detsembril 2004, P. Voolaiu erakogu).

Meelelahutuslikke ja ajaviitelisi eesmärke väljendab ka nt järgmine arhiiviteade.

Rahva hulgas on jõudehetketel ka nn. joonistus-mängud liikvel. Ei tea alati arvata kas ideed on saadud ajakirjadest, ajalehtedest või raamatutest. Oletada võib, et

teatud osa sellest ka rahvalooming võib olla. Neid kasutatakse aja sisustamisel väiksemates seltskondades võrdväärselt anekdootidega ja lendlausetega.

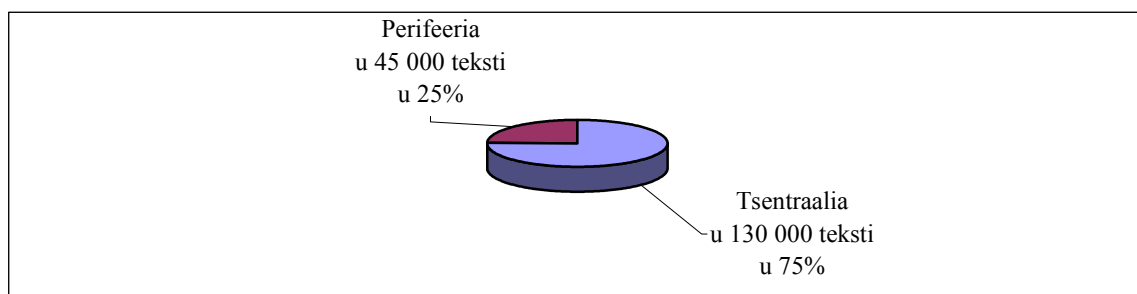
Toon mõned näited mis olid käibel 10.03.79 Tamsalus naistepäeva ja sünnipäeva peol. Seltskonnas noori 16...18 a kui vanu 73...78 a ning eriti keskealisi 33...44. a. Huvi pakkusid nad kõikidele. Selliseid „pilt-mõistatusi“ teadsid enamalt kõik kes Eestimaa eri paigust kokku sõitnud. RKM II 346, 204/5 (8) < Ambla, A. Lauringson, 1979

Mõistatuste esitamine aktualiseerub tänapäeval meelelahutuse ja vaba aja veetmisega seonduvates situatsioonides. Eelkõige harrastavad õpilased neid koolis vahetundide ajal, mitmesugustel koosolemistel (kus kuuluvad viktoriinide kõrval ka klassiõhtute ja sünnipäevade programmidesse), täites seega sotsiaalkommunikatiivseid funktsioone. Sageli võib täheldada MP-sse kuuluva ainese (nt keerdküsimuste) kasutamist ajalehtede paber- ja *online*-versioonide huumorilehekülgedel.

II. EESTI MÕISTATUSTE PERIFEEERNE ARHIIVIAINES

Eesti mõistatuste kõigi perifeerialiikide internetiandmebaaside lähtematerjaliks on ERA tüpoloogiline žanrikartoteek. Eesti mõistatusaines on kopeeritud paberkartoteeki, mille korraldamist alustati 1930. aastate teisel poolel ja mille esialgse versiooni süstematiseeris Erna Normann aastatel 1938–1941⁸. Normanni käega kirjutatud tüüpide vahesedeleid leidub levikult varasema MP – keerdküsimuste, liitsõnamängude, tähemängude, sugulussidemetega opereerivate ülesannete – kartoteekides veel tänapäevalgi⁹. Lühivormide rühma folkloristid on paberkartoteeki hiljem täiustanud, loonud hilisemate alaliikide – nt pilt-, valem- ja lühendmõistatuste – kartoteegi ning korraldanud materjali detailselt ka tüübi sees. Kui 1927. aasta sügisel loodi ERA, seati eesmärgiks kõik käsikirjalised rahvaluulekogud kokku koondada ning alusmüüriks arhiivile sai Jakob Hurda kogu (Korb 1990: 102). Varasem perifeeriamaterjal pärinebki valdavalt Hurda ja teise suurkoguja Matthias Johann Eiseni kogudest. Praeguseks on paberkartoteeki kopeeritud 1996. aastani kogutud aines. Pärast hilisema arhiiviainese ülevaatamist ja kopeerimist lisatakse ka see materjal. Peale arhiivikogudes leiduva sisaldab paberkartoteek erinevates trükistes ilmunud tekste.

Laias laastus jaguneb 175 000-tekstiline mõistatusaines vormitunnuste alusel kaheks, nn tsentraalseks ja perifeerseks alaks (Krikmann 1995). Alljärgneval joonisel 1 on näha kahe ala arvuline vahekord.

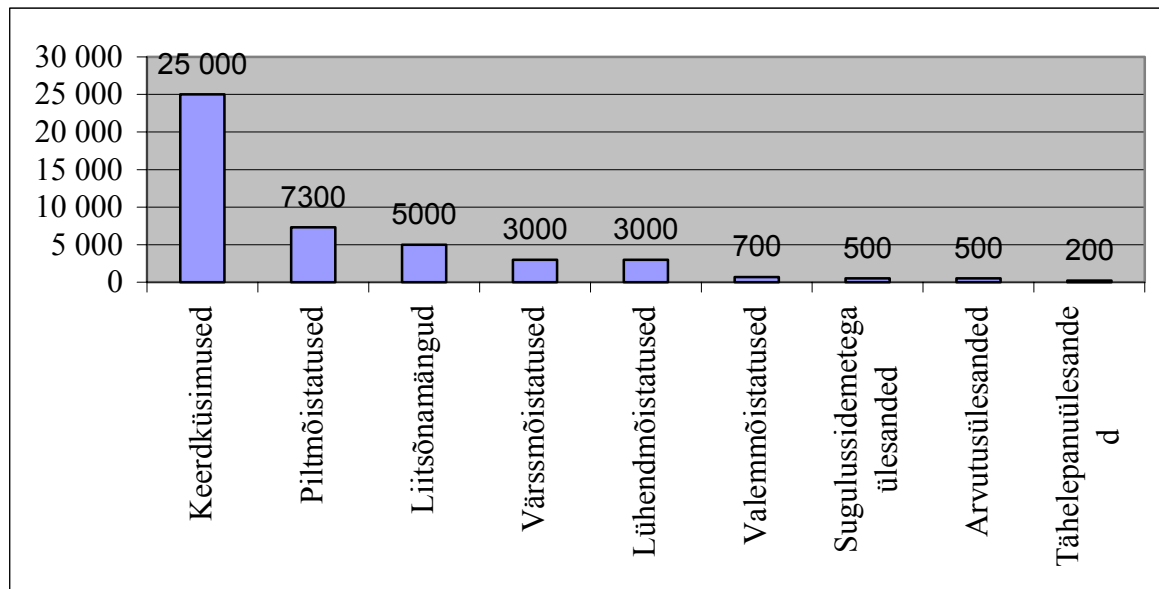

Joonis 1. Mõistatuste tsentraalse ja perifeerse ainese (ühtekokku u 175 000 teksti) suhe mõistatuste paberkartoteegis.

⁸ Rein Saukase ettekanne „Erna Normann ja eesti mõistatused“ Akadeemilise Rahvaluule Seltsi koosolekul 30. septembril 2004.

⁹ Normann (1941: 169) liigitas tavamõistatustest erineva materjali 1) keerdküsimusteks, 2) mõistatus-juttudest pärinevateks küsimusteks, 3) lunastusmõistatusteks, 4) sõna- ja tähemängudeks ning 5) kirjanduslikeks mõistatusteks.

Joonis 2 näitab, kuidas jaguneb eesti MP-aines ja milliste mõistetega neid tänapäeva rahvaluulealases arhiiviterminoloogias tähistatakse.

Joonis 2. Mõistatuste kartoteegi perifeerse osa (ühtekokku u 45 000 üleskirjutust) liigiline alajaotus umbkaudsetes arvudes.

Ülaltoodud mõistatuste alaliigid eristuvad üksteisest peamiselt vormiliste, vähesel määral ka sisuliste tunnuste alusel. Nende alaliikide iseärasuste ja omavaheliste erinevuste paremaks mõistmiseks annan allpool ülevaate igast alaliigist eraldi. Keerdküsimuste, liitsõnamängude, lühendmõistatuste ja piltmõistatuste kohta on digitaalsete andmebaaside loomise käigus tehtud põhjalik korraldustöö, mistõttu käsitlen neid pikemalt, ülejäänutel peatun vaid põgusalt. Kuna MP-alaliigid kui „loomulikud klassid“ on ise formeeritud erinevate tunnuste põhjal, siis on liigenduse ja vaatluse põhiaspekt igaühe puhul erinev. Keerdküsimustest annan põhjalikuma sisulis-teemaatilise ülevaate. Liitsõnamängudes kerkib enam esile lingvistiline aspekt, kuna nende põhiallikaks on keeles kinnistunud liitsõnalised „surnud“ metafoorid. Lühendmõistatused annavad hea läbilõike nõukogude ajastu lühendikasutusest ja üldtuntud lühendite vaimukast parodeerivast tõlgendamisest kui omaaegse poliitilise rahvahuumori ühest osast. Piltmõistatuste analüüsides ilmnevad selgesti folkloorse traditsiooni ja improvisatsiooni vahekorrad.

Töö lähtematerjal on korraldatud tüpoloogiliselt, seetõttu on vajalik selgitada alustuseks kaht läbivat mõistet *tüüp* ja *tüüpkond*. Kõigi perifeersete alaliikide puhul moodustavad tüübi sisult kokkukuuluvad variandid, mis on üksteisega geneetiliselt seotud. Keerdküsimuste puhul moodustavad sarnase küsimusvormeliga algavad tüübid tüüpkonna. Tüübisiseselt on töös sünonüümidenä kasutusel mõisted *variant*, *teisend*, tekst, üleskirjutus. Ühe tüübi sarnaseid variante nimetan redaktsiooniks.

1. Keerdküsimused

Keerdküsimused (u 25 000 teksti) moodustavad arhiivimaterjali hulgas MP arvukaima, domineerivaima ja ühtlasi vanima alaliigi, olles tänapäeval kõige elujõulisem mõistatuste alaliik ka folkloorse käibe poolest. Laias laastus on need küsisõnalise või küsisõnaühendilise algusvormeliga mõistatused, mille puhul küsija eesmärgiks on vastaja lollitamine ja hanekstõmbamine (*Mis vahe on eestlastel ja soomlastel? Eestlaste B-proov on negatiivne*).

Väga oluline on keerdküsimuste puhul nalja- ja koomikaelement, millest tingituna kohtab arhiiviüleskirjutuste eestikeelses rahvapärases pruugis ka nimetust *naljaküsimused* (1992. aasta koolipärimuse võistluse küsitluskavagi nõudis lastelt mõistatusi pealkirja all "Mõistatused, naljaküsimused ja -ülesanded"). Ingliskeelses erialakirjanduses ongi nende nimetuseks sageli *naljaküsimused* (*joking questions*) (nt Kaivola-Bregenhøj 2002: 57). Olenevalt vaatenurgast on keerdküsimuste esitamissituatsioonis esiplaanil kas vastuse äramõistatamine, tähelepanu eksitamine või huumori esiletoomine. Aines, mille kaudu see saavutatakse, on üks ja sama: st ühe ja sama küsimus-vastus-struktuuriga "tüübituuma" ümber konstrueeritav tekstiline ja/või kommunikatiivne "pealisstruktuur" muutub – kord on selleks mõistatamismänguline dialoog (meie keerdküsimus), kord huumori esile kutsuv narratiivne monoloog (meie anekdoot).

Ühena paljudest huumori alavormidest on keerdküsimused ka eesti huumoriuurijate orbiidis. Heaks näiteks on siin näiteks Liisi Laineste magistritöö „Tegelased eesti etnilises huumoris“. Keerdküsimust on selles kirjeldatud anekdoodist ja naljandist eristuva huumorivormina: „Keerdküsimus esitab küsimuse ja annab kuulajapoolset aktiivset sekkumist lubamata ootamatu vastuse või siis nõuab vastust, kuigi see on *a priori* vale ja eksimus saab

omakorda nalja allikaks“ (Laineste 2004: 5). Mõistatuseuurijad tajuvad keerdküsimuse tugevalt sarnaseid jooni anekdoodiga, ent ka vene huumori- ja anekdoodiuurijad Jelena Šmeljova ja Aleksei Šmeljov on oma uurimuses „Русский анекдот: Текст и речевой жанр“ pööranud tähelepanu dialoogiliste anekdootide (nt meil tuntud Armeenia raadio sarjad jm küsimus-vastus-vormilised naljad, mida termineeritakse keerdküsimuseks) ja mõistatuste ühistele tunnustele (Šmeljova & Šmeljov 2002: 97/98). Eesti folklooriarhiivis asuvad keerdküsimused mõistatuste kartoteegis. Salvatore Attardo ja Victor Raskini järgi on keerdküsimused üks huumorivorme, mida nad käsitlevad oma verbaalse huumori üldteooria (GVTH) representatsioonimudeli juures (Attardo & Raskin 1991: 297 jj). Attardo ja Raskin esitavad verbaalsete naljade representatsioonimudeli kuus põhitasandit, kus igaühele vastab erinev teadmusressurss (*knowledge resource*): 1) keel, 2) narratiivne strateegia, 3) sihtmärk, 4) situatsioon, 5) loogiline mehhanism, 6) tähenduslike skriptide opositsioon. Oluline on, et žanr või alamžanr määratletakse narratiivse strateegia tasandil (samas, lk 300). Kuna puändiga nali sobitub hästi just lühinarratiivi või keerdküsimuse vormi, siis toimubki valik nende žanride vahel. Vahevormiks on siin Attardo ja Raskini mõistes pseudomõistatus (*pseudoriddle*), kus rääkija justkui esitab kuulajale küsimuse, kuid teiselt vastust eeldamata vastab oma küsimusele pärast lühikest pausi ise. Naljandiuurijate rõhuasetus on niisiis narratiivsel monoloogil. Teisalt aga kujuneb mõistatuse identifitseerimisel ilmselgelt olulist rolli etendav küsimus-vastus-vorm põhjuseks, miks ka anekdoodiuurijad kahtlevad selle huumori alavormi puhtakujuliseks anekdoodiks pidamisel, ehkki oma funktsioonilt (küsija vastab oma küsimusele ise) markeerivad nad tõepoolest pigem anekdoote.

Eesti keerdküsimused jaotuvad väga selgesti laiemalt *tüüpkondateks* kindla vormielemendi järgi, milleks on küsimuste algusvormelid *Miks?*, *Mis on?*, *Kuidas?*, *Millal?*, *Mida teha?* jne. Niisuguste algusvormelite põhjal jaguneb materjal üldjoontes 24 tüüpkonnaks (vt keerdküsimuste tüüpide edetabelite kohta Voolaid 1998a: 81–97). Suurimast tüüpkonnast alustades on järjekord: 1. *Miks? Milleks?* 2. *Mis (see) on?* 3. *Milline? Missugune?* 4. *Millal?* 5. *Kas?* 6. *Kes?* 7. *Kuidas?* 8. *Mis on kõige?* 9. *Mis vahe on?* 10. *Mida teha/teeb/mõtleb?* 11. *Kas?* 12. *Mitu?* 13. *Mis on ühist?* 14. *Kus?* 15. *Kelle? Kellel?* 16. *Kes on kõige? Kes on esimene?* 17. *Kumb?* 18. *Mis on väiksem kui? Mida on enam kui? (võrdlused)* 19. *Mis saab? Mis juhtub?* 20. *Kui (pikk, sügav, vana jne)?* 21. *Kuhu?* 22. *Mis on x ja y vahel?* 23. *Mis on keskel?* 24. *Kust?* Vormist

lähtuvatest tüpoloogiaprobleemidest tuleb juttu töö kolmandas, MP-andmebaaside peatükis keerdküsimuste andmebaasi otsimasina märksõna teema juures.

Sisult on keerdküsimused väga mitmekesised, temaatika küünib eksootilistest loomadest igapäevase saia-leivani välja.

Sisu järgi võib keerdküsimusi tinglikult liigitada näiteks kolmest aspektist lähtudes:

1. Tegelaskujude ja muude „temaatiliste aktantide“ järgi (elevandid, neegrid, hiinlased, tšuktšid, Nõukogude Liidu riigitegelased, nõukogude miilits/politseid, loomad, mees ja naine, ämm, inimese kehaosad, toiduained, abstraktsed nähtused jne).
2. Rikutavate tabuliikide järgi (poliitiline teema, seksuaalne (erootiline) teema, skatoloogilised elemendid).
3. Loogikavigadel, mõistmishäiretel, absurdsusel, ajuvabadusel põhinemise järgi, sealjuures iseloomustab keerdküsimuste loomismehhanisme üsna universaalselt eespool nimetatud pragmaatiliste maksiimide rikkumine.

Kõik need kolm aspekti võivad esineda iseseisvalt, kuid harilikult tulevad ette samal ajal üksteise kõrval. Nii näiteks on elevandinaljad tavaliselt absurdile üles ehitatud, tegelaskujud "mees" ja "naine" on harilikult seotud seksuaalse temaatikaga jne.

Alljärgnevat sisulis-temaatilist jaotust olen varem rakendanud populaarteaduslikus kogumikus „Elevant külmkapis. Kimbuke keerdküsimusi eesti koolilaste suust“ (Voolaid 1998b).

1.1. Loomariigi esindajad

Kõige suurema sisulis-temaatilise alajaotuse tegelaskujude järgi moodustavad loomariigi esindajad, kelle seas leidub tegelasi eksootilistest elevantidest tulikate lutikateni.

Elevandinaljad ehk **elevandiküsimused** ongi loomsete tegelaste järgi suurim rühm Eestis (u 25 tüüpi, u 600 varianti, mida iseloomustab lai rahvusvaheline tuntus. Need naljad said alguse 1960. aastate alul USA-s (Cray, Eisenberg Herzog 1967: 27), kus elevandinaljad (*elephant jokes*) kuulusid 17–20-aastaste noorte repertuaari, moodustades Ameerika linnafolkloori (poploori) olulise osa. Ameerika pinnalt jõudsid elevandiküsimused ajalehtede, raadio ja TV vahendusel ülikiiresti kõikjale, sealhulgas Soome (Virtanen 1984: 75) ning

ilmselt Soome kaudu imbusid ka Eestisse. Eesti vanimad elevandi-üleskirjutused pärinevad aastast 1974 koguja M. Laoselt (üliõpilastelt):

- A. *Kuidas läheb elevant zaporožetsisse? Teeb ukse lahti ja istub sisse.*
- B. *Kuidas läheb teine elevant zaporožetsisse? Teeb teise ukse lahti ja istub sisse.*
- C. *Kuidas läheb kolmas elevant zaporožetsisse? Kuna zaporožetsil rohkem uksi ei ole, siis tõstab ta lihtsalt esimese elevandi välja ja istub tema asemele.*
- D. *Millal on teine ja kolmas elevant zaporožetsis? Siis kui esimene elevant on zaporožetsist väljas.*
- E. *Millal on teine ja kolmas elevant kõrtsis? Siis kui zaporožets on kõrtsi ukse ees* KKI 64: 631–632 (51–55).

Elevandinaljad on trikiga mõistatused, millele vastamiseks on vajalik nende eelnev tundmine, esmakordsel kuulmisel on neile võimatu õiget vastust anda. Ühelt poolt rajaneb vastus traditsioonil (vaevalt oskab neile õigesti vastata inimene, kes nalju enne kuulnud pole) ning teiselt poolt apelleerib teatud mõtlemistasemele, absurdse olukorra tajumisele naljakana. Kui näiteks 6-aastasele esitada levinud küsimusejada A. *Mitme liigutusega saab panna elevandi külmkappi? Kolmega: uks lahti, elevant sisse, uks kinni.* B. *Mitme liigutusega saab panna kaelkirjaku külmkappi? Neljaga: uks lahti, elevant välja, kaelkirjak sisse, uks kinni.* C. *Kes võidab võidujooksu, elevant või kaelkirjak? Elevant, sest kaelkirjak on alles külmkapis.* (RKM, KP 34, 622 (8–10)), on tema mõtlemisvõime alles liiga realistlik, mistõttu elevant on tema jaoks lihtsalt nii suur loom, et ei mahu külmkappi ja kõik.

Enamik elevandinalju põhineb kuulajate eksiteele viimisel, ebaloogilisel järeldusel või vastuoludest tuleneval situatsiooni absurdsusel. Joseph Boskini järgi esineb elevant kui koomiline motiiv metafoorina, mida saab tõlgendada nii maagilise kui ka jõu ja tugevuse sümbolina (Boskin 1997: 62). Kuigi inimestele on omane hirm hiiglaslike mõõtmete ja üleloomulike võimete ees, ollakse ühtlasi võlutud elevandi kohmakatest (vaevalistest, rasketest, tülikatest) liigutustest. Vaatamata oma kogukusele jätkub elevandil jõudu ületada loodusseadusi ja ronida puu otsa, esitada akrobaatilisi trikke, pugeda külmikusse, ronida kirsipuu otsa.

- A. *Miks on elevandil silmad punased? Selleks et ennast kirsipuu otsa hästi ära peita.*
- B. *Kas sa oled kunagi näinud elevanti kirsipuu otsas? [– Ei. –] No näed nüüd, kui hästi ta ennast sinna ära peitis* RKM, KP 11, 556 (14cd) jne.

Ühtlasi viitab Boskin Roger Abrahamsi ja Alan Dundese 1969. aastal ilmunud ühisartiklile "On Elephantasy and Elephanticide", milles autorite psühhoanalüütilise interpreteeringu järgi sümboliseerisid elevandid oma korpulentsuses 1960. aastate Ameerikas neegrite kodanikuõiguste aktualiseerumist (samas, lk 62). Eesti elevandinaljades ei ole sellised rassistlikud tagamaad tajutavad.

Münchhausenliku absurdiloogika järgi saavad elevandid puu otsa nii, et külvavad seemne maha, istuvad sellele peale ja ootavad, kuni puu suureks kasvab. Samast loogikast lähtuvalt saavad nad puu otsast alla nii, et istuvad lehe peale ja ootavad sügist, et siis puulehe peale istuda ja koos lehega maha sadada (RKM II 395, 99 (33)).

Sinised sokid on elevandil jalas sel lihtsal põhjusel, et punased said märjaks (RKM II 324, 92 (1)). Küsimustest nähtub nii mõnigi kord triviaalne loogika: elevandid ei lenda sellepärast, et neil pole lihtsalt tiibu (RKM, KP 7, 23 (12)). Vastaja võiks juba eos teada, et hiire matustele lähevad nad sellepärast, et hiir on surnud (RKM, KP 36, 69 (3)). Kui tekib küsimus, kuidas aru saada, kas elevand on voodi all või kas jõehobu on pumbajaamas, siis vastused on "triviaalsed". Esimesel juhul on voodi lae all: *Kuidas saad teada, et elevand on voodi all? Voodi on lae all* (RKM, KP 19, 141 (2)). Teisel juhul ei tule kraanist vett: *Kuidas saad aru, et jõehobu on pumbajaamas? Kraanist ei tule vett* (RKM, KP 31, 58 (5)).

Eesti elevandiküsimustes esinevad kõrvaltegelastena juba eespool mainitud **kaelkirjak**, **jõehobu**, aga ka **krokodill**.

Miks on neljapäeviti ohtlik džunglis käia? Elevandid harjutavad langevarjuga hüppamist. Miks on krokodill lapik? Ta käis neljapäeval džunglis jalutamas. RKM, KP 10, 93 (3,6).

Levinud võtte keerdküsimustes (nagu ka kõnekäändudes, anekdootides ja mujal) on elevandi vm suure looma vastandamine loomariigi mõnele väga väikesele isendile, nagu **hiir** või **sääsk**.

Millal võib hiir rohkem kaaluda kui elevand? Kui kaal on rikkis. RKM, KP 24, 72 (67)

Miks elevand on sääse pulmas? Sest nad abielluvad. RKM, KP 12, 435 (26).

Eksootiliste loomadena on eesti keerdküsimustes favoriidid ka näiteks lõvi, kaamel ja eesel.

Miks lõvi ei saa loomaaias magada? Sest päeval räägivad ahvid anekdoote ja öösel kaelkirjakud naeravad. RKM, KP 36, 62 (2)

Miks on isalõvil lakk? Sellepärast, et džunglis ei ole juuksurit. RKM, KP 4, 79 (3)

Mis vahe on orjal ja lõvil? Ori laseb kätt õlal hoida, kuid lõvi ei lase. RKM, KP 19, 62 ja 64 (13)

Mis vahe on kaamelil ja inimesel? Kaamel võib nädal aega ilma joomata käia, aga inimene võib nädal otsa ilma käimata juua. RKM, KP 18, 357 (54)

Miks kaamel ei söö vatti? Ta ei taha topiseks saada. RKM, KP 52, 350 (6)

Mida ütles eesel, kui sapakat nägi? Kui see on auto, siis mina olen hobune. RKM II 386, 335 (25)

Mis vahe on eeslil ja politseil? Ei olegi. RKM, KP 11, 495 (2)

Mis vahe on eeslil ja inimesel? Inimene võib eesliks saada, aga eesel inimeseks ei või. RKM, KP 18, 647 (50)

Loomariigi eksootiliste esindajate kõrval on oluline osa ka koduloomadel **koeral** ja **kassil**, **seal**, **hobusel**.

Miks koeral raha ei ole? Sest tal pole rahakotti. RKM II 387, 473 (13)

Milline peab olema koera peremees, et oma koera õpetada? Ta peab olema targem kui koer. RKM, KP 9, 581 (6)

Mis on ühist koeral ja peremehel? Mõlemad liputavad perenaise ees. RKM, KP 22, 434 (5)

Mis on koeral ja kirbul vahet? Kirp koera selga läheb, aga koer kirbu selga ei lähe. RKM, KP 40, 313 (22)

Mis on ühist lapsel ja koeral? Mõlemad hauguvad. RKM, KP 13, 129 (13)

Kuidas saab teha karjakoerast bulldogi? Saba ära lõigata ja nägu üles lüüa. RKM, KP 28, 169 (5)

Mida peab tegema, et koer ei hauguks autos tagaistmel? Koer tuleb esiistmele panna. RKM, KP 11, 409 (10)

Mis on ühist mehel ja kassil? Mõlemad valvavad auku. RKM, KP 19, 324 (34)

Missugune vahe on kassi elu ja vorsti vahel? Kassi elul on üks ots, vorstil on aga kaks otsa. RKM, KP 20, 285/286 (9)

Kuidas saab must kass kõige paremini tuppa? Kui uks on lahti. RKM, KP 25, 61 (9)

Kas siga käib G-ga või K-ga? Jalgadega. RKM, KP 37, 432 (28)

Kes on alaealine siga? Põrsas. RKM, KP 42, 204 (1)

Miks paneb kult silmad kinni, kui ta emise juurde läheb? Tal on häbi, et armastab siga. RKM, KP 11, 554 (9)

Mida ühist on lollil ja seal? Mõlemad on lollid. RKM, KP 41, 255 (2)

Mis vahet on knopkal ja hobusel? Hobuse selga istud, aga knopka otsa vist mitte. RKM, KP 37, 252 (2)

Mis värvi on keisri valge hobune? Valge. RKM, KP 23, 377 (29)

Missugune hobune näeb taha niisama hästi kui ette? Pime hobune. RKM, KP 10, 242 ja 245 (22)

Koduloomade kõrval on esindatud ka Eestis elavad metsloomad **siil**, **karu**, **jänes**, **rebane**.

Kas võib istuda siilile? Jah võib, kui siil on põetud või perse pole enda oma. RKM, KP 42, 156 (35)

Kes on kõige ebatavalisema karvkattega imetaja? Siil. RKM, KP 19, 530 (3)

Kes kannab siilinahast kasukat? Siil. RKM, KP 41, 203 (2)

Kuidas isasiil ja emasiil armastavad? Ettevaatlikult. RKM, KP 40, 282 (3)

Mis on ühist siilil ja kuusel? Mõlemal on lugematul arvul okkaid. RKM, KP 24, 557 (35)

Mis saab, kui ristata siil ussiga? Kolm meetrit okastraati. RKM, KP 43, 533 (28)

Mis vahe on emasel siilil ja isasel siilil? Isasel on üks okas rohkem. RKM, KP 40, 313 (25)

Kas võib karu lehmaga ristata? Mitte üksnes ei või, vaid peab, sest hübriid annab ju suviti piima ja imeb talvel käppa. RKM, KP 24, 281 (23)

Kuidas püüda karu? Tuleb puu külge panna polt ja ots meega kokku teha. Karu lutsutab kuni polt tuleb tagumikust välja, siis keeratakse mutter otsa. RKM, KP 28, 171 (2)

Kui kaugele jookseb jänes metsa? Kuni poole metsani, siis hakkab ta metsast välja jooksuma. RKM, KP 38, 199 (10)

Kuidas saab jänest püüda? Teed põõsa taga porgandi häält. RKM, KP 20, 82 (20)

Kus on kõige rohkem jäneseid? Ühissõidukites: piletitä sõitjad. RKM, KP 6, 361 (25)

Miks jookseb jänes üle mäe? Sest mäe alt ei saa joosta. RKM, KP 8, 219 (2)

Mis on jänese ja propagandisti vahe? Jänes ei lobise. RKM, KP 42, 155 (80)

Mis on palju puid ja vähe liha? Jänes metsas. RKM, KP 34, 622(6)

Millal ei ole rebane enam rebane? Siis, kui neid on kaks, siis nad on rebased.
RKM, KP 44, 104 (6)

Loomad võivad esineda väga erinevates sisuplaanides, nt viimane küsimus mõjub küll kui alttõmbamisküsimus, sest rebane pole tõesti rebane enam siis, kui neid on kaks: sel juhul on ju rebased. Samas võiks sõna "rebane" asendada ükskõik millise teise loomaga või üldse mitte loomaga.

Keerdküsimustes on esindatud ka **kahepaiksed** (konnad, sisalikud), **roomajad** ja **kalad**.

Kuidas saad aru, et konn on täis puhutud? Proovi nõelaga järgi. RKM, KP 31, 58 (3)

Kuidas hoida konna kure eest? Ütlete konnale, kui kurg tuleb. RKM, KP 14, 357 (2)

Mida teeb sisalik oma sabaga? Veab järel. RKM, KP 43, 257 (55)

Milline loom kiindub inimesesse kõige rohkem? Kaan. RKM, KP 43, 120 (7)

Kas kalad higistavad? Muidugi, muidu poleks merevesi soolane. RKM, KP 44, 113 (12)

Miks on lest lame? Magas vaalaga. Miks on ahvenal silmad punnis? Ta nägi seda pealt. RKM, KP 13, 409 (1)

Milliseid kalu on vees kõige rohkem? Elavaid kalu. RKM, KP 34, 498 (44)

Missugune kala ei uju? Praetud. RKM, KP 32, 187 (23)

Kuidas saad kala soomustest puhtaks? Paned kümneks päevaks prügikasti juurde.
RKM, KP 27, 31 (3)

Miks poes kala pole? Kala pole lits, teda nii kergesti ei püüa! RKM, KP 24, 554 (13)

Ühtlasi on oma osa ka mitmesugustel putukatel ja mutukatel. Lutikaid kujutatakse kui nõukogude ühiskonna olmelist püsikomponenti.

Kas lutikad hiilgavad? Ei, sest muidu oleks terve Venemaa valge. RKM, KP 25, 79 (4)

Kas lutikad võivad teha revolutsiooni? Ja, sest neis voolab töörahva veri. RKM, KP 24, 556 (30)

Kuidas hävitada lutikaid? Tapetseerige kõik seinad loteriipiletitega ja lutikad naeravad ennast lõhki. RKM, KP 26, 317 (40)

Mis saaks, kui lutikad sisaldaksid fosforit? Venemaal oleks ööd valged. RKM, KP 19, 471 (25)

Miks on madratsid triibulised? Et lutikad liikluseeskirju ei rikuks. RKM, KP 11, 585 (16)

Lutikatest ühiskondliku kriitika poolest tunduvalt neutraalsema sõnumi kandjad on näiteks kärbsed, mesilased, kirbud ja täid.

Kuidas kärkseid tuppa kutsutakse? Neid ei kutsuta, nad tulevad ise. RKM, KP 23, 259 (51)

Mis ühist on direktoril ja kärbsel? Mõlemaid tapetakse ajalehega. RKM, KP 19, 771 (1)

Kes on mesilane? Tavaline kärbes, kellele on grammofooninõel tagumikku pistetud. RKM, KP 34, 498 (51)

Mida teeb kirp sekretäri seeliku all? Hammustab direktori kätt. RKM, KP 16, 218 (4)

Miks on kõik kirbud mustad? Nad leinavad oma tapetud sugulasi. RKM, KP 16, 373 (2)

Kellel pole täisid? Täil. RKM, KP 23, 472 (107)

Kes käib üle mõistuse? Täi. RKM, KP 37, 11 (13)

Keerdküsimustes väljendatav erootiline mõõde esildub just inimmeele jaoks välja kujunenud stereotüüpsetes paralleelides – kahe inimsugupoole võrdlemisel loomariigi emas- ja isasisendiga. Tavapärase võttena omistatakse loomsetele olenditele inimeste omadusi ja võimeid ning ka vastupidi. Niisuguses antropomorfistlikus/zoomorfistlikus kujundikasutuses on tihtipeale inimest võrreldud loomaga. Eriti esildub see võrdlus seksuaalset värvingut kandvates küsimustes näiteks kukest ja kanast, pullist ja lehmast, kuldist ja emisest. Ühelt poolt projitseeritakse antropomorfistlike kujundvõtete kaudu inimlikud psüühilised omadused loomadele-lindudele, tihti mõtlevad seksteemalisi mõtteid näiteks kana ja kukk.

Mida mõtles kana, kui auto alla jäi? No naabri kukk see küll ei olnud. RKM, KP 43, 532 (6)

A. *Mida mõtleb kukk, kes kana taga ajab? Kui muud ei saa, siis sooja ikka saab.*

B. *Mida mõtleb kana, kes kuke eest jookseb? Kas ma ehk liiga kiiresti ei jookse.*

C. Mida mõtleb kana, kes seda pealt vaatab? Küll on loll kukk, mina olen ju lähemal. RKM, KP 42, 204 (11)

Mida mõtleb kukk, kui näeb kanu riidlemas? Kumb neist jälle ilma on jäänud? RKM, KP 44, 104 (2)

Miks kukk nii rõõmsalt laulab? Sest tal on palju naisi ja mitte ühtegi ämma. RKM, KP 28, 52 (15)

Teisalt on zoomorfistlike võtete kaudu aimatav kana ja kukk kui naise ja mehe võrdkujud.

Miks piiluvad kuked lihapoe aknast sisse? Loodavad alasti kanu näha. RKM, KP 19, 532 (26)

Miks pole kukel käsi? Sest kanal pole pükse. RKM, KP 29, 261 (4)

Miks kanal pole pükse? Sest kukel pole käsi. RKM, KP 6, 456 (2)

Miks paneb kult silmad kinni, kui ta emise juurde läheb? Tal on häbi, et armastab siga. RKM, KP 11, 554 (9)

Antropomorfistliku kujundiprojektsiooni kaudu oleks justkui lihtsam esile tuua keerdküsimuse "allapoole vööd" suunatud nalja tuumidee. Niisugused üksused on konfigureeritud tihti nii, et küsimus näib väliselt "süütu", mis aitab võimendada vastuses järgnevat "seksuaalset lööki". Kogu seda teemakategooriat võiks tulevikus käsitleda näiteks soouurimuslikust aspektist, sest vaadeldavas aineses on esindatud paralleelselt nii meeste kui ka naiste identiteedikategooriad. Sedalaadi keerdküsimusmaterjali võib vaadelda kindlasti kõrvuti mehe-naise suhtevõrgustikke ja stereotüüpe käsitleva anekdoodi-materjaliga. Eelmainitud kahes sisulõikes kuuluvad ka sellised loomtegelastega küsimused seksuaalhumori alale.

1.2. Maad ja rahvad

1.2.1. Etnilised tegelaskujud

Sellesse rubriiki kuuluvates küsimustes käsitletakse **erinevaid rahvaid, inimrühmi, erinevaid geograafilisi alasid, loodusnähtusi** jms.

Kõige levinumaks rumala kangelase võrdkujuks on eesti keerdküsimustes **tšuktš**. Venelaenulised tšuktšiküsimused kuuluvad juhminäljade hulka. Viktor Raskini (1985: 185–189) järgi on lollus huumoris etniliste sihtmärkide sagedasim tunnusjoon. Need naljad põhinevad kujutelmal, et mingi teise etnilise rühma esindajad on rumalad, lihtsameelsed, idiootlikud, ignorantsed, harimatud jne. Selle taga on sotsiaalsühholoogiast hästi tuntud "meie/nemad"-vastandus: seda, mis on meie omast erinev, tajutakse ebaloomulikuna, väärana jne (samas, lk 186). Raskin kasutab huumoriteoorias mõistet *skript* tähistamaks spetsiifilist semantilise informatsiooni tähenduses, mille edastamine huumori esile kutsub. Tšuktšiküsimused konstrueeritakse juhmuse skripti (*dumbness script*) toel, mis vastandab "meie"-rühma, kuhu rääkija ja kuulaja kuuluvad, kui mittejuhmi, ratsionaalse, loomuliku (ehk "hea") ja mingi teise "nemad"-rühma kui juhmi, irratsionaalse jne (ehk "paha"). Järelikult ei mõeldagi tšuktši all mitte alati kindla etnilise rühma esindajat, vaid tegemist on anekdootliku tüüpkujuga ning tšuktše ei tohiks iseenesestmõistetavana pidada etnilise rühma esindajateks (Tuisk 1997: 20). Vastavalt juhmiskriptile on tšuktšid esitatud eesti keerdküsimustes primitiivsete ja rumalatena nagu anekdootideski (kehastades Venemaa või Nõukogude Liidu rumalat provintsielanikke), nad tegelevad nn tsiviliseeritud maailma asjadega ja teevad seda samas väga saamatult. Vormilt on tšuktšiküsimused enamjaolt *miks?*-algusvormeliga.

Miks tšuktšid oma onnid ümmargused ehitavad? Et igaüks nurga taha pissile ei läheks. RKM, KP 34, 329 (11)

Miks tšuktšid ujumas ei käi? Sest vesi on märg. RKM, KP 3, 450 (2)

Miks tšuktš moosi ei söö? Pea ei mahu purki. RKM, KP 19, 302 (8)

Miks tšuktšil on kojamehed autol seespool? Sellepärast, et ta sõidab autoga suuga plöristades. RKM, KP 5, 503 (4)

Miks tšuktš kommi ei söö? Paber on mõru. RKM, KP 11, 346 (5)

Miks tšuktš kõrbesse palgi kaasa võtab? Kui lõvi taga ajama hakkab, viskab ta palgi maha, et kergem joosta oleks. RKM, KP 35, 199 (2)

Niisugused hüperboolsed küsimused eeldavad, et tšuktš oma tegelikus keskkonnas ei puutu iialgi kokku selliste nähtustega nagu autod, moosipurgid, velvetpüksid, külmkapid, kellad, kommid, liivapaberid jne. Või kui peakski mõni tšuktš juhuslikult autot omama, siis

igal juhul ei kasuta ta seda transpordivahendina, vaid kõigepealt monteerib autol ukse eest, et minna (Siberist!) kõrbesse ning palava ilma korral end jahutada autoakna avamisega.

Miks võtab tšuktš kõrbe minnes akna kaasa? Kui palav hakkab, teeb akna lahti.

RKM, KP 36, 205 (2)

Miks kannavad tšuktšid velvetpükse? Sest siis on igal kirbul oma jooksurada.

RKM, KP 22, 590 (1)

Miks tšuktši arbuusi ei söö? Arbuus ei mahu suhu. RKM, KP 52, 9 (38)

Tšuktšilt oleks ju liig nõuda, et ta oma primitiivse mõtlemise juures taipaks arbuusi suupärasteks tükkideks lõigata. Sel juhul tekiks ilmselt ka probleem noa õige käsitlemisega. Analoogiliselt võiks jätkata. Vaene tšuktš oma piiratud käitumisega küsimustes valmistab igal juhul meile – ”tsiviliseeritud maailma” kodanikele palju nalja.

Hiinlased, jaapanlased, neegrid jt on üdini **eksootilised tegelased**. Loogika on neis küsimustes teisem kui näiteks tšuktšidel, kes on samuti võõrtegelaste rühm. Tundub, et tegelikult ei võeta neid rassiliste tunnusoontega rõhutatud tegelasi keerdküsimustes kui elus inimesi, vaid kui mingit asja. Küsimuse vormiltki *Mis on ...?* viitavad need jõhkrad naljad elutuile asjadele.

Neegriküsimuste jadades (aga ka elevandi ja kaelkirjaku külmkappi mahtumise, kirsipuu otsa ja otsast alla saamise seerias, samuti hiinlaste küsimuste seerias) on näha sellist järgnevusstruktuuri, kus esimeses lülis pannakse paika situatsiooni füüsiline välispilt (*Mis on must ja ühe jalaga? Ühe jalaga neeger*), teises lülis määratakse n-õ petlik arengusuund (*Mis on must ja kahe jalaga? Kaks ühe jalaga neegrit*) ning kolmandas lülis saabub puänt, mis on vastuolus 2. lülis väljapakutud arengusuunaga (*Mis on must ja kolme jalaga? Klaver*). Taolist võtet rakendatakse väga sageli ka kolmarvule rajatud tavaanekdootides (nt nn kolme rahva lugudes), ja kogu folkloorses narratiivis üldse. Neegriküsimustes on oluline nahavärv, mustale lisandub veel värvimäng sinisega – mere värviga. Musta nahavärvi võrreldakse muuhulgas klaveri värviga, kuigi klaveri puhul on tähtsad ka tema kolm jalga. Rassile omaste paksude huultega must neeger (*Miks ei tohi neeger sõita mootorrattaga 40 km tunnis? Ülemine huul venib silmade ette.* RKM, KP 3, 281 (18)) ujub sinises ookeanis, on kord must ja ühe jalaga, kord must ja kahe jalaga, või hoopiski on neid musti neegreid kaks ning mõlemad ühe jalaga. Ühel hetkel saab mustadest ühe või kahe jalaga neegritest üks suur ja must, kuid enam mitte neeger, vaid klaver.

Hiinlastegi puhul on oluline osa samuti **rassilistel omadustel** – kollasel nahavärvil ja pilusilmadel, rahvusliku eripärana rõhutatakse suurt riisisöömist. Seetõttu esineb vahel küsimustes hiinlase asemel sama rassi esindajaid vietnamlasi ja jaapanlasi.

Kes on hiinlane? Kommunismi ootamisest kollaseks läinud venelane. RKM, KP 40, 437 (59)

Mis on kollane ja roomab? Hiinlane otsib miini. Mis on kollane ja lendab? Hiinlane leidis miini. RKM, KP 5, 479 (4–5)

Kuidas võtavad väikesed hiinlased vaimutoitu?Pulkadega, ikka pulkadega. Vahel vedelamat ka lusikaga. RKM, KP 42, 329 (28)

Miks hiinlased pulkadega söövad? Aga kui nad hakkaksid lusika, noa ja kahvliga sööma, siis nad sööksid Venemaa paljaks. RKM, KP 19, 324 (38)

Millal saabub ülemaailmne nälg? Kui hiinlased hakkavad lusikatega sööma. RKM, KP 16, 410/411 (2)

Kuidas saada kakskümmend viis hiinlast ühte autosse? Autosse tuleb visata leivatükk. RKM II 420, 442

1.2.2. Geograafia

Küsimused erinevatest **geograafilistest aladest**, linnadest-küladest, jõgedest-järvedest, mägedest-orgudest puänteeruvad lihtsa sõnademänguga. Inimesel, kes küsimust esimest korda kuuleb, on tõepoolest raske tulla sellele, et Tartu keskel on r-täht (*Mis asub Tartu keskel? R-täht.* RKM, KP 36, 363 (15)), Tallinna keskel l-täht (*Mis on Tallinna keskel? L-täht.* RKM, KP 8, 4 (2)), Rooma keskel o-täht (*Mis asub Rooma keskel? O-täht.* RKM, KP 34, 336 (9)), või et Tartu ja Tallinna vahel pole midagi muud kui vaid sõna "ja" (*Mis on Tartu ja Tallinna vahel? Ja.* RKM, KP 19, 594 (17)). Nende tüüpide loomisvõtteks on sõna kui tähejärjendi ja sõna kui oma referendi meelega äravahetamine eeldusel, et vastaja tähelepanu on "vaikimisi" kindlasti sõna tähendusel (st märke Tartu, Rooma, Tallinn jne mõistetakse linnadena). Kõigis neis küsimustes rikutakse kvantiteedi-maksiimi, st vastajale jäetakse seletamata, et sõna kui referendi asemel mõeldakse hoopis tähejärjendit.

Materjali süstematiseerides ilmneb mitmesuguseid mudeleid, mille eeskujul mõistatusi tehakse, mudelite alusel toimub ka improviseerimine. Mõistatuse improvisatsioon, mis on varieeruvuse aluseks, saab toimuda eraldi nii teksti küsimus- kui ka vastusepooles või ka mõlemas korraga. Kui mudel on pärimuse kasutajale/esitajale selgesti tajutav, hakatakse juba tuttavate tekstide alusel sama malli järgi uudseid tekste looma. Sõnade petlik mõtestamine n-ö pimedate tähejärjenditena annulleerib suuresti tekstide referentsiaalse sisuplaani rolli üleüldse (välja arvatud ehk see, et sagedamini valitakse tekstidesse hästi tuntud referentidega sõnad, nt linnad, millel on reaalne "füüsiline kese"). See avab laiad võimalused suurte klastrite tekkeks, mida Matti Kuusi on ütluste juures nimetatud konformseteks variaablussülemiteks (Kuusi 1963: 340), Arvo Krikmann vanasõnade juures "tüpoloogilisteks rägistikeks" (Krikmann 1997: 154).

Vaatleme alljärgnevalt kaht suurt konformset sülemit:

1. 250-variandiline "**vahel**"-**sülem**, mida esindab keerdküsimustüüp *Mis on Tartu keskel? "Tartu" keskel on täht "r"* (Lasteleht nr 8 (1906) 128 (4) ja nr 10 (1906) 160 (4)). Selle tüübi redaktsioonid moodustuvad, võttes aluseks küsimuspoole malli *Mis on ... keskel?* (vastuseks on küsitava lokaalse sõna keskmine täht). Ehkki esitatud küsimustekstil on loomuldasa ka vastus, jätame praegu vastusevariantide varieeruvuse kõrvale, see võib olla küsimuse järgi identsetes tekstides väga suur.

Tähistades eri redaktsioonid eri numbritega, vaatleme redaktsioone selle tüübi sees. Arhiivimaterjali põhjal tüübi stereotüüpseimat sõna "Tartu" sisaldavate variantidega redaktsioon on 1. Niisiis võib lõpuks A-redaktsiooni tundes esitussituatsioonis improviseerida küsimustekstis mis tahes sõna, mille vastuseks vastaja võiks pakkuda esmalt midagi konkreetset, sõna semantikast lähtuvalt, ja alles hiljem taibata, et mõeldud on tähemärkide kombinatsiooni, mille keskmine sümbol on õige vastus.

1. [...= Tartu] – 124 var

Mis on Tartu keskel? R-täht. 115 var, *Mis Tartu keskel on?* 1 var, *Mis on Tartu keskpaigas?* 1 var, *Mis asub Tartu keskel?* 3 var, *Mis on Tartu linna keskel?* 1 var, *Sa oled Tartus käind, mis seal Tartu keskel on?* 1 var, *Mis on meie kalli kodulinna Tartu keskel?* 1 var, *Kihnlane: "Mis on Tartu keskel?" "Täht "r" on keskel, vastas mulk.* 1 var

1.+ [...=Tartu, Tallinn, Leedu, Riia] – 2 var

Mis on Tartu, Tallinna ja Leedu keksel? 1 var, Mis on Tartu keskel väike, Riias suur? 1 var

1.? – 1 var

Mis linnal on "r" keskel? 1 var

2. [...=Rooma] – 28 var

Mis on Rooma keskel? 1 var, Mis on keset Roomat? 4 var, Mis asub Rooma keskel? 3 var, Mis on Rooma linna keskel? 2 var, Mis asub keset Roomat? 19 var

3. [...=põrgu] – 7 var

Mis on põrgu keskpaigas? 2 var, Mis on põrgu keskel? 5 var

4. [...=Pärnu] – 18 var

Mis on Pärnu keskel? 17 var, Mis asub Pärnu keskel? 1 var

5. [...=Tallinn] – 4 var

Mis on Tallinna keskel? 4 var

6. [...=taevas] – 1 var

Mis on taevas keskel? 1 var

7. [...=kaheksa] – 1 var

Mis on kaheksa keskel? 1 var

8. [...=maakera] – 1 var

Mis on maakera keskel? 1 var

9. [...=Maa] – 1 var

Mis on Maa keskel? 1 var

10. [...=oja] – 1 var

Mis on oja keskel? 1 var

11. [...=vesi] – 1 var

Mis on vee keskel? 1 var

12. [...=Eesti] – 1 var

Mis on Eesti keskel? 1 var

13. [...=ookean] – 1 var

Mis asub ookeani keskel? 1 var

14. [...=Kuu] – 1 var

Mis on Kuu keskel? 1 var

15. [...=Paide] – 1 var

Mis on Paide keskel? 1 var

16. [...=Mats] – 1 var

Mis on Matsi keskpaigas? 1 var

17. [...=mägi] – 1 var

Mis on mäe keskel? 1 var

18. [...=kirik] – 1 var

Mis on kiriku keskel? 1 var

19. [...=Ugala] – 1 var

Mis on keset Ugala teatrit? 1 var

20. [...=tuba] – 2 var

Mis on toa keskel? 2 var

21. [...=Kiiev] – 1 var

Mis on Kiievi keskpaigas? 1 var

21.+ [...=Kiiev, Moskva] – 1 var

Mis on Kiievi keskel ja Moskva keskel? 1 var

22. [...=Audru, Malda] – 1 var

Mis on Audru ja Malda keskel? 1 var

23. [...=samm] – 2 var

Mis on samba otsa? 1 var

Mis on samba kummagin otsa? 1 var

24. [...=maja] – 1 var

Mis on maja lõpus? 1 var

2. 346-variandiline **”vahel”-sülem**, mida esindab tüüp *Mis on ... ja ... vahel?*, käitub sama mehhanismi järgi (vastuseks sidesõna ”ja”), moodustades keerdküsimustüübi *Mis on maa ja taeva vahel? ”Ja”*. (RKM II 411, 198 (15))

1. [maa/taevas] – 105 var

Mis on maa ja taeva vahel? 93 var, *Mis on taeva ja maa vahel?* 18 var, *Tead, mis on maa ja taeva vahel?* 1 var, *Mis jääb maa ja taeva vahele?* 1 var, *Missugune*

vahe on taeva ja maa vahel? 1 var, *Jumal lõi maa ja taeva. Mis oli maa ja taeva vahel?* 1 var

2. [maa/õhk] – 1 var

Mis on maa ja õhu keskel? 1 var

3. [mägi/org] – 38 var

Mis on mäe ja oru vahel? 29 var, *Mis seisab mäe ja/ning oru vahel?* 5 var, *Mis asub mäe ja oru vahel?* 1 var, *Mis on oru ja mäe vahel?* 3 var

4. [näitleja/org] – 1 var

Mis on näitleja ja oru vahel? 1 var

5. [öö/päev] – 53 var

Mis on öö ja päeva vahel? 48 var, *Kas sa tead, mis on öö ja päeva vahel?* 1 var, *Mis on päeva ja öö vahel?* 3 var, *Mis jääb päeva ja öö vahele?* 1 var

6. [mägi/meri] – 2 var

Mis on mäe ja mere vahel? 2 var

7. [mägi/oja] – 2 var

Mis on mäe ja oja vahel? 2 var

8. [mägi/küngas] – 1 var

Mis on mäe ja künka vahel? 1 var

9. [mägi/mägi] – 3 var

Mis seisab mäe ja mäe aluse vahel? 1 var, *Mis on mäe ja mäe vahel?* 1 var, *Mis on kahe mäe vahel?* 1 var

10. [mägi/taevas] – 1 var

Mis on mäe ja taeva vahel? 1 var

11. [mägi/aas] – 1 var

Mis on mäe ja aasa vahel? 1 var

12. [Tartu/Tallinn] – 9 var

Mis on Tartu ja Tallinna vahel? 5 var, *Mis on Tallinna ja Tartu vahel?* 3 var, *Mis asub Tallinna ja Tartu vahel?* 1 var

13. [jõgi/mägi] – 69 var

Mis asub jõe ja mäe vahel? 29 var, Mis on jõe ja mäe vahel? 12 var, Mis asub mäe ja jõe vahel? 5 var, Mis on mäe ja jõe vahel? 22 var, Mis on mäel ja jõel vahel? 1 var

14. [mägi/vesi] – 2 var

Mis on mäe ja vee vahel? 2 var

15. [või/leib] – 5 var

Mis on või ja leiva vahel? 4 var, Mis on leiva ja või vahel? 1 var

16. [valge/must] – 2 var

Mis on valge ja musta vahel? 1 var, Mis on musta ja valge vahel? 1 var

17. [kapp/sein] – 1 var

Mis on kapi ja seina vahel? 1 var

18. [jõgi/org] – 1 var

Mis on jõe ja oru vahel? 1 var

19. [kuu/päev] – 3 var

Mis on kuu ja päeva vahel? 1 var, Mõista sõber, mis Kuu ja päikese vahel seisab? 1 var, Mis jääb päikese ja Kuu vahele? 1 var

20. [maa/põrgu] – 1 var

Mis on maa ja põrgu vahel? 1 var

21. [maa/meri] – 2 var

Mis on maa ja mere vahel? 2 var

22. [maa/kuu] – 1 var

Mis on maa ja kuu vahel? 1 var

23. [oja/järv] – 1 var

Mis on oja ja järve vahel? 1 var

24. [järv/kallas] – 1 var

Mis on järve ja kalda vahel? 1 var

25. [elu/surm] – 1 var

Mis on elu ja surma vahel? 1 var

26. [õu/tuba] – 1 var

Mis on õue ja toa vahel? 1 var

27. [hommik/õhtu] – 1 var

Kas sa tead, mis on hommiku ja õhtu vahel? 1 var

28. [maja/puu] – 1 var

Mis on maja ja puu vahel? 1 var

29. [muna/raud] – 1 var

Mis on muna ja raua vahe? 1 var

30. [kurk/kapsas] – 1 var

Mis on kurgi ja kapsa vahel? 1 var

31. [hobune/regi] – 1 var

Mis on hobuse ja ree vahel? 1 var

32. [hobune/lehm] – 1 var

Mis on hobusel ja lehmäl vahel? 1 var

33. [A/C] – 1 var

Mis on A ja C vahel? 1 var

34. [uks/aken] – 1 var

Mis seisab ukse ja akna vahel? 1 var

35. [mees/naine] – 1 var

Mis on mehe ja naise vahel? 1 var

36. [joodik/pudel] – 1 var

Mis on joodiku ja pudeli vahel? 1 var

37. [mina/sina] – 1 var

Mis on minu ja sinu vahel? 1 var

38. [silk/kilu] – 1 var

Kas sa tead, mis on silgu ja kilu vahel? 1 var

39. [silm/silm] – 1 var

Mis on silma ja silma vahel? 1 var

40. [must lehm/valge lehm] – 1 var

Mis on musta lehma ja valge lehma vahel? 1 var

41. [maa/vesi] – 1 var

Mis on maa ja vee vahel? 1 var

42. [taevas/vesi] – 3 var

Mis on taeva ja vee vahel? 3 var

43. [mägi/õu] – 2 var

Mis on mäe ja õue vahel? 2 var

44. [vesi/kallas] – 1 var

Mis on vee ja kalda vahel? 1 var

45. [jõgi/kallas] – 4 var

Mis on jõe ja kalda vahel? 2 var, *Mis on kalda ja jõe vahel?* 2 var

46. [Pärnu/Tallinn] – 1 var

Mis on Pärnu ja Tallinna vahel? 1 var

47. [Pärnu/Tartu] – 1 var

Mis on Pärnu ja Tartu vahel? 1 var

48. [Tallinn/Võru] – 1 var

Mis on Tallinna ja Võru vahel? 1 var

Suurest varieeruvusest tingitud redaktsioonide hulk on siin oluliselt suurem – 48. Võrreldes eelmise malliga on põhjuseks ilmselt vabam varieeruvate sõnade valik, see ei piirdu vaid kindlate toponüümide ega geograagiliste mõistetega.

Suur osa keerdküsimusi on pühendatud **loodustemaatikale**.

Kes jookseb süngis lamades? Jõgi. RKM, KP 25, 235 (43)

Kes mõistab kõik maailma keeled? Vastukaja. RKM, KP 40, 203 (17)

Kes on teinud kõige rohkem reise ümber maa? Kuu. RKM, KP 29, 245 (12)

Millised on vee kolm olekut? Jõgi, järv, oja. RKM, KP 6, 189 (7)

Millest tekib kaste maha? Maa pöörleb nii kiiresti, et muutub higiseks. RKM, KP 24, 71 (62)

Kas võib sadada vihma kaks päeva järjest? Ei, sest öö on vahepeal. RKM, KP 11, 485 (5)

Millal on inimesel nii palju silmi kui aastas päevi? Siis, kui ta kalale läheb (võrgusilmad on kaasas). RKM, KP 40, 203 (31), 2. jaanuaril. RKM, KP 10, 367 (3).

Neis küsimustes on tähtsal kohal ka veebruarikuu oma iseärasuse, 28 või 29 päevaga.

Mis kuul söövad inimesed kõige vähem? Veebruaris. RKM, KP 39, 126 (6)

Mis kuus naised kõige vähem räägivad? Veebruaris, sest siis on 28 või 29 päeva. RKM, KP 26, 65 (11)

1.3. Alates Aadamast ja Eevast

Keerdküsimused **naisest ja mehest** kuuluvad sugupooli käsitlevate naljade hulka, mis pajatavad oma soo tüüpesindajatest ja kannavad enamasti seksuaalset värvingut ning kätkevad ka sooliselt markeeritud stereotüüpe (nt blondiin kui ülimalt rumaluse võrdkuju). Vormilt kuuluvad naise ja mehe küsimused sageli tüüpkindadesse *Mis on ühist?* ja *Mis vahe on?* Siin on naist ja meest võrreldud mingite esemete, olendite, loomade jne konkreetsete omadustega, ning vastuses tekitatakse erootiline kahemõttelisus nii, et ühisosa esitatakse enamasti mingi puhtfüüsilise tegevusena, mis inimesele kohaldatult assotsieerub millegi seksuaalsega. Naist võrreldakse küsimustes apelsini ja kommiga, mida tuleb enne "tarvitamist" koorida, suitsuga, mida tuleb muljuda, hambavaluga, mis ei lase öösel magada, voodiga, mille peal magatakse.

Mis on ühist naisel ja apelsinil? Mõlemad tuleb enne tarvitamist paljaks koorida.

RKM, KP 18, 353 (13)

Mis on ühist naisel ja kummil? Mõlemad tuleb enne tarvitamist lahti koorida.

RKM, KP 42, 204 (8)

Mis on ühist naisel ja suitsul? Mõlemad tuleb enne tarvitamist muljuda.

RKM, KP 36, 302 (4)

Mis on ühist naisel ja hambavalul? Mõlemad ei lase magada.

RKM, KP 40, 312/313 (19)

Mis on ühist naisel ja voodil? Mõlemal magatakse.

RKM, KP 42, 381 (39)

Naine on üldjoontes passiivne olend, keda võrreldakse millegagi või kellegagi.

Mis on ühist/vahet naisel ja viinapudelil? 1. Mõlemad on mehe lemmikud. 2. Ühel tuleb punn ette panna ja teisel ära võtta.

RKM, KP 21, 88 (9)

Mis vahe on naisel ja jalgpallil? Pall lüüakse kohe täis, naine alles üheksa kuuga.

RKM, KP 24, 224 (46)

Mis vahe on neitsil ja rüütlil? Üks võitleb esimese, teine viimase koha eest.

RKM, KP 37, 433 (47)

Mis vahet on käterätil ja naisel? Ühel otsid puhast ja kuiva, teisel musta ja märga kohta. RKM, KP 23, 351 (4)

Mis saab ära võtta alasti naiselt? Ainult mehe. RKM, KP 18, 517 (10)

1990. aastate teisel poolel ilmus küsimus-vastus-vormilistesse naljadesse (keerd-küsimustesse) uue tegelaskujuna **blondiin**. Sabine Wienker-Piepho väitel propageerivad blondiininaljad silmanähtavalt naiste ületamatut rumalust, nagu oleks tarkus vaid meeste kaasasündinud privileeg. See kliše asetub vanemate taoliste stereotüüpide kõrvale, nagu jonnaka, pudrunuiaga relvastatud abikaasa, kuri ämm ja peaaegu nõdrameelne Tiiu-talu-tütreste, madala IQ-tasemega sekspomm ja nümfomaanne sekretär (Wienker-Piepho 1998: 135). Võib tõmmata paralleele blondiini ja Barbie-ühiskonna ebainimliku iluideaali Barbie-nuku vahel. Eriti sobib see Eestis, kus nii Barbie-nukk (mille firma Mattel paiskas müüki 1959. aastal – <http://www.mattel.com/index.asp?f=true> – 5. aprill 2005) kui ka juhmi skripti rakendusmalliga blondiininaljad jõudsid laiema üldsuse ette pea ühel ajal, 1990. aastatel. Blondiinide rumalust naeruvääristavad naljad võivad olla ühelt poolt vastulöögiks tavalisele inimesele kättesaamatu iluideaali vastu ja teiselt poolt kompenseerida meeste ja naiste vahelise võrdõiguslikkuse poole püüdlevas ühiskonnas valitsevat soorollide kadumist. Kuna eesti keerdküsimused on praegu paberkartoteeki kopeeritud kuni 1996. aastani kogutud materjali hulgast, siis selle aja jooksul blondiin eesti keerdküsimustes veel ei figureeri. Seetõttu pärineb alltoodud näitematerjal paberväljaannetest ja internetist. Blondiiniküsimustes ilmnevad mudelid, mis seonduvad ka etniliste (puhuti lisaks veel hulga muude) objektidega ja võivad liituda tihti omamoodi seeriatega (vt ka Raskin 1985: 185–189). Blondiininalja tegemiseks piisab mõnikord küsimuspooles vaid (teine juhmi skriptile alluv) tegelaskuju tšuktš asendada blondiiniga: *Miks blondiin moosi ei söö? Pea ei mahu purki* (Eestlane nr 2 (1997) 10). Blondiin võib oma juhmust näidata kõikvõimalikes elusituatsioonides. Üks väljajanaermiseks sobivamaid valdkondi on tänapäeva tehnoloogia, mis näib blondiinile tõesti üle jõu käivat.

Miks ei saa blondiin arvuti taga hakkama? Sest ta ei suuda leida klahvi any key (Sõnumileht 1997: 12)

Miks blond arvutit kardab? Sest arvutil on hiir (Virtanen 2000: 5)

Kuidas saada aru, et faks tuli blondiinilt? Sellel oli mark (Eestlane 1997: 10)

Mis on blondiini esimene küsimus pärast sünnitamist? "On see ikka minu laps?"
(<http://www.hot.ee/rala/blondiinid.html> – 5. aprill 2005)

Miks seisavad 17 blondiini diskoteegi ukse ees? Sest alla 18 sisse ei lasta. (sammas)

Kui ühelt poolt võiks blondiin meeste huumorirepertuaaris laieneda kogu naissoole, siis esineb ka küsimusi, mille oleks justkui naissugu enesekaitseks meeste vastu suunanud.

Miks blondinaljad nii lühikesed on? Et ka mehed neist aru saaksid (Virtanen 2000: 5).

Mees on eesti keerdküsimustes naise tarvitaja, omades sarnaseid iseloomujooni näiteks käoga, kes jookseb alasti naisele kas või pudelisse järele.

Mis on sarnast mehel ja käol? Mõlemad topivad oma munad võõrasse pessa.
RKM, KP 33, 239 (3)

Kas mees võib pugeda pudelisse? Ja, kui sees on alasti naine! RKM, KP 24, 555 (25).

Samas on mehest keerdküsimustes vormitud väga õrnad olendid, inspiratsiooniks on sellisel juhul rahvakeelsed sootunnuste nimetused, sageli kasutatakse sõna "muna" polüseemiat.

Kes on kõige kannatlikumad? Mehed: kannavad mune, aga katki ei tee. RKM, KP 52, 147 (12)

Miks mehed on õrnad? Nad istuvad munadel. RKM, KP 24, 77 (143)

Kuidas värvida mune? Kui kõdi ei karda, siis pintsliga. RKM, KP 16, 260 (3)

Kus on kõige rohkem mune? Meestesaunas. RKM, KP 11, 586 (27)

Miks on meeste tualetis saepuru põrandale raputatud? Et munad katki ei läheks, kui nad maha kukuvad. RKM, KP 7, 550/551 (21)

Meeste suguelundi ümber käiv temaatika näib valmistavat palju nalja.

Mis on palju mune, vähe nõöri? Meeste köievedu. Mis on palju nõöri, vähe mune?

Mees langevarjuga. RKM, KP 28, 199 (19–20)

Mis vahe on mehel ja piljardil? Piljardil on kepp taga ja munad ees, mehel on kepp ees ja munad taga. RKM, KP 23, 438 (14)

Mis saab kolmekümnest keedetud mehest? Kuuskümmend keedetud muna ja piisavalt palju tillipuljongit. RKM II 421, 281

Mis see on: pikk saba, hallid silmad, palju mune? Mehed õllesabas. RKM, KP 19, 482 (134)

Kuhu läheb kurg pärast lapse toomist? Püksi tagasi. RKM, KP 26, 314 (1)

Mida teeb kurg, kui on lapse ära toonud? Keerab teise külje ja hakkab norskama. RKM, KP 22, 88 (6)

Kuidas on "noku" imestavas käändes? Tohoo, till ae! RKM, KP 19, 572 (3)

Miks läheb meeste suguelund varem pensionile kui ta peremees? Sellepärast, et ta töötab öises vahetuses ja kuumas tsehhis. RKM, KP 19, 473 (51).

Esindatud on ka stereotüübid mees poiss- ja abielumehe staatuses.

Kes on poissmees? See, kes tuleb tööle igal hommikul eri kohast. RKM, KP 19 (72)

Mis on ühist abielumehel ja sangata kohvril? Mõlemaid on tülikas kaasa võtta, aga kahju maha jätta. RKM, KP 43, 533 (23)

Mis on vahet direktoril ja abielumehel? Direktor teab, kus keegi teda asendab, aga abielumees ei tea. RKM, KP 34, 493 (8)

1.4. Igasugustest inimestest

”Igasuguste inimeste” all võib keerdküsimustes mõista joodikuid, kiilakaid, pimedaid, tüütuid ja vähemtüütuid sugulasi (ämma, ema-isa jt), konkreetseid nimelisi isikuid, kelle kulul keerdküsimustes nalja visatakse, kelle kohta kehtivad kultuuriliselt ja ühiskondlikult väljakujunenud stereotüübid ja käitumismustrid.

Üks eredamaid tegelasi on **ämm**, kellesse suhtutakse kui tigidasse ja tavaliselt oma minia-väimehe vastu rahulolematusse tüüpi. Tekstides pole juttu ämma enda tigidusest ja rahulolematusest, ent suhtumine temasse on letaalselt julm. Ämm kui kolme tähega koduloom on nii hirmuäratav, et isegi lõvi tuleks tema eest kaitsta.

Kes on kolme tähega koduloom? Ämm. RKM, KP 34, 32 (1)

Mida teha, kui ämm on lõvipuuris? Võtta relv ja kaitsta lõvi. RKM, KP 39, 53 (3)

Ämma tapetakse padjapüüriaga, millel triikraud sees, teda lüüakse käterätikuga, millesse keeratakse telliskivi ja teda võrreldakse süldiga, mida vaid külmalt tarvitada võib.

Kas ämma võib padjapüüriaga tappa? Jah, kui sees on triikraud. RKM, KP 18, 457 (12)

Kas ämma võib käterätikuga lüüa? Võib küll, kui telliskivi sees on. RKM, KP 40, 204 (2)

Mis on ainult külmalt head? Ämm ja sült. RKM II 422, 518

Mis on ämmal ja süldil ühist? Mõlemat tarvitatakse külmalt. RKM, KP 24, 392 (27)

Kui tal sellest klaperjahist veel kuidagi eluga õnnestub pääseda, siis hoitakse teda paremal juhul külmas vees ja pimedas nagu roosi või visatakse trepist alla ning hüütakse veel järele: "Kuhu sa tõttad, memmekene?"

Kuidas tuleb hoida ämma? Kaelast saadik külmas vees ja pimedas nagu roosi. RKM, KP 13, 90 (2)

Mis on suurim ülbus? Viskad ämma trepist alla ja küsid: "Kuhu sa tõttad, memmekene?" RKM, KP 47, 14 (58)

Üks võimalus on ämmast puhata, saata ta reisile.

Kuidas saab ühe tuusikuga puhata kogu pere? Tuusik ämmale anda. RKM, KP 42, 154 (70)

Liigest viinavõtmisest johtuvate seikluste üle saab keerdküsimustes samuti naerda. Neljakäpukil joomingult koju roomavat **joodikut** võrreldakse traktoriga, täis pudeliga, vasikaga.

Mis on ühist traktoril ja joodikul? Mõlemad roomavad mööda teed. RKM, KP 6, 356 (22)

Mis vahe on täis pudelil ja täis mehel? Täis pudel seisab püsti, aga täis mees ei seisa. RKM, KP 34, 494 (19)

Mis vahe on joodikul ja vasikal? Üks möirgab enne joomist, teine pärast. RKM, KP 44, 116 (4)

Joodiku "poeetilise" sünonüümina on kasutusel *meteoriit*.

Mis on meteoriit? Trepist alla langev joodik. RKM, KP 37, 433 (77)

Kurjajuurt viina ennast võrreldakse mahlakalt pommiga, mis kõik pikali lööb.

Mis on ühist viinal ja pommil? Mõlemad löövad pikali. RKM, KP 26, 64 (2)

Joomisest hullem võib olla vaid janu viinaga manitsetakse mitte kuritarvitama ehk siis mitte "Aknooliga" aknaid pesema. Hundijalavett kuritarvitanutele antakse ka nõu või seletatakse tema kummalist käitumist.

Kas võib olla midagi hullemat kui joomine? Janu. RKM, KP 5, 455 (6)

Mis on alkoholi kuritarvitamine? See, kui "Aknooliga" aknaid pestakse. RKM II 422, 371)

Kas on tervislik valgele viinale küüslauku peale hammustada? Väga tervislik.

Teid on isegi pilkases pimeduses aia äärest lihtne üles leida. RKM, KP 39, 278 (1)

Mida teeb joodik, kui tal on vaja minna üle silla, kuid ta on joonud nii palju, et näeb kõike kahekordselt? Joob veel nii palju, et näeb kõike kolmekordselt ja siis läheb üle keskmise. RKM, KP 8, 515 (6)

Miks joodik viskas viiekümnest joodud pitsist ära esimese ja viiekümnenenda? Et esimesega mitte oksendada ja viimasega mitte kokku vajuda. RKM, KP 44, 295 (1)

Mis see tähendab: minna koju esimese käiguga ja esisilla veoga? Joodik läheb koju neljakäpukil. RKM, KP 30, 58 (30)

Millal on inimene väga purjus? Kui ta laseb tiigri pähe mesilase maha. RKM, KP 44, 368 (14)

Mis see tähendab: minna koju esimese käiguga ja esisilla veoga? Joodik läheb koju neljakäpukil. RKM, KP 30, 58 (30)

Eredateks tegelaskujudeks on küsimustes **iseäralikud ja tavalistest teistmoodi inimesed** nagu kiilakas, keda kiusatakse kammiga või liliput, kes oma väikse kasvu tõttu ei ulatu liftinuppu kõrgemale kui viienda korruse kohale vajutama, ise aga elab kümnendal.

Milline on kõige suurem viisakus? Kui pakud kiilakale kammi. RKM, KP 13, 410 (21)

Mis on kõige suurem häbematus? Kui küsida kiilakalt kammi. RKM, KP 39, 383 (12)

Mis on suurim hajameelsus? Pakkuda kiilakale kammi. RKM, KP 18, 645 (36)

Mis on suurim lollus? Kui rääkida kiilaspeale sellist õudusjuttu, mis tal juuksed peas püsti peaks ajama. RKM, KP 37, 226 (17)

Mis on suurim uhkus? Kui kaks kiilakat kaklevad kammi pärast. RKM, KP 20, 345 (14)

Miks liliput, kes ise elab kümnendal korrusel, sõidab liftiga ainult viiendale korrusele? Liliput ei ulata kõrgemale vajutama. RKM, KP 17, 86 (2)

Missugune inimene oleks hea meelega kas või ühe silmaga? Umbpime. RKM, KP 23, 375 (8)

Milline on lombakate parool? Elu ilusaim tants on tango. RKM II 422, 535

Miks Armeenias raadio vaikib aeg-ajalt viis päeva? Tulevad saated kurtum-madele. RKM, KP 19, 650 (14)

Miks on ühed pikad, teised aga paksud? Ühed söövad makarone pikkupidi, teised põigiti. RKM, KP 40, 426 (2)

Selle teema sfääri kuuluvad ka küsimused, mis räägivad inimesest tema erinevate kehaosade funktsionaalsuse kaudu. Inimest serveeritakse neis küsimustes justkui mingi tehnilise agregaadina, mis on valminud korduvate katsetuste ja vigade kõrvaldamise tulemusel.

Miks on inimesel jalad? Et tagumik mööda maad ei lohiseks. RKM, KP 42, 154 (74)

Milleks on inimesel käed? Et särk seljas ringi ei käiks. RKM, KP 28, 172 (4)

Miks on inimesel pea? Selleks et vihm kaelaaugust sisse ei sajak. RKM, KP 40, 433 (37)

Milleks on inimesel kõrvad? Et müts silmade peale ei vajuks. RKM, KP 28, 340 (4)

Miks jalad haisevad? Vaadake, kust nad on välja kasvanud. RKM, KP 28, 208 (14)

Miks on inimesel nina? Et silmad ja suu kokku ei läheks. RKM, KP 21, 144 (2)

Miks inimesed käivad kahel jalal? Sest ühel jalal saab ainult hüpata. RKM II 325, 329 (16)

Miks on inimesel selgroog? Et pea tagumikku ei vajuks. RKM, KP 19, 62,63 (1)

Miks on inimesel soolestik? Et kuuma teega tagumikku ära ei kõrvetaks. RKM, KP 28, 172 (7)

Keerdküsimuste hulgas on esindatud ka **erinevate elukutsete esindajate** temaatika. Eraldi suurema üksusena võib siin esile tõsta nõukogude miilitsa kui juhmi sotsiaalpoliitilise stereotüübi, kes sarnaneb keerdküsimustes juhmi tšuktšiga. Mõnes variandis esinebki tema asemel tšuktš. Vaene ment ei ole jõudnud veel 1992. aasta seisuga (mil toimus koolipärimuse kogumiskampaania) kooliõpilaste silmis oma nõukogudeaegsest ametinimetusest vabaneda ja politseinikuks ümber kehastuda. Ta on tegelaskuju, kellel on madal haridustase, kes käituvad alatasa suisa kilplaslikult.

Miks käivad miilitsad kahekesi? Sest sinna saab tööle vaid keskharidusega. RKM, KP 42, 381 (41)

Mitu miilitsat läheb vaja, et püüda kinni üks röövel? Kaks, sest kahe aru annab ühe mehe mõistuse. RKM, KP 44, 316 (1)

Kuidas miilitsad kohvi joovad? Keedavad vee ära ja panevad päikeseprillid ette. RKM II 366, 388 (2)

Miks ostab miilits kaks pesumasinat? Naise pesupali ei mahu ühe otsa ära, kahele toetub kindlalt. RKM II 421, 245

Kuidas seob nõukogude miilits oma kingapaela? Asetab ühe jala toolile ja seob teisel, maas asuval jalal kinganöörid kinni. RKM, KP 52, 10 (41)

Kuidas avavad miilitsad konservikarpi? Alguses koputavad kaanele ja ütlevad: "Avage, miilitsad!" Ja kui ikka ei avata, siis koputavad igale poole ja ütlevad: "Avage, te olete ümber piiratud!" RKM, KP 36, 211 (4)

Kuidas miilits kontrollib, kas tikke on toosis? Hoiab tikutoosi paigal, raputab pead. (Näitlik, ümberjutustusel on väiksem efekt) RKM II 420, 544

Mitmekesi keeravad nõukogude miilitsad pirni lambi sisse? Viiekesi: üks hoiab pirni kinni, neli keerutavad lauda tema all. RKM, KP 52, 9 (39)

Mitmekesi lüpsavad nõukogude miilitsad lehma? Kuuekesi: neli hoiavad nisasid, kaks (üks peast, teine tagumikust) liigutavad lehma üles-alla. RKM, KP 52, 10 (40)

Miks on miilitsaautol sinine triip? Muidu ei leia ukselinki üles. RKM, KP 13, 298 (15)

Miks põrand naksub, kui miilits kõnnib? Targem annab järele. RKM II 421, 136

Teised elukutsed on esindatud väga rikkalikult, alates poliitikutest ning lõpetades jäähokimängijatega. Rakendust leiavad taas kord konkreetsete elukutsete esindajate kohta ühiskonnas juurdunud stereotüübid.

Kelle ees võtavad kõik mütsi maha? Juuksuri ees. RKM, KP 22, 531 (5)

Millal peab kuningas alama ees mütsi maha võtma? Juuksuri juures. RKM, KP 16, 373 (3)

Kuidas on see võimalik, et kaks rätsepat külastasid oma venda rätsepat, kellel ei olnud ühtki venda rätsepat? Nad olid naisrätsepad. RKM, KP 11, 147 (28)

Kellel on kõige rohkem lapsi? Õpetajal. RKM II 49, 117/8 (153)

Millal on mölder veskis ilma peata? Kui ta aknast välja vaatab. RKM, KP 23, 375 (10)

Kes on ballettmeister? Ballettmeister on selline mees, kes muudab elusad linnukesed surnud luikedeks. RKM, KP 7, 550 (19)

Miks tantsivad baleriinid varvastel? Et vaatajaid mitte äratada. RKM, KP 16, 18 (10)

Kes on kõrgel juhtiv töötaja? Kraanajuht. RKM, KP 8, 58 (1)

Kes on loomaaia kuningas? Loomaaia direktor. RKM, KP 51, 329 (6)

Miks kannab kirurg operatsiooni ajal kummikindaid? Et sõrmejälgi ei jääks. RKM, KP 36, 367 (1)

Millal on tagajärg ees ja põhjus taga? Siis kui arst kõnnib oma patsiendi kirstu taga. RKM, KP 11, 140 ja 143 (2)

Mis on ühist direktoril ja koristajal? Palgapäev. RKM, KP 40, 258 (3)

Mis ühist on advokaadil ja vankrirattal? Mõlemad määratakse. RKM, KP 19, 399 ja 400 (21)

Mis ühist on jäähokimängijal ja poliitikul? Mõlemad teavad, et see, mida nad teevad, on ebavajalik. RKM, KP 11, 269 (2)

Mis vahe on jahimehel ja fotograafil? Üks laseb maha, teine võtab üles. RKM, KP 24, 225 (56)

Milline on ideaalne poliitik? See, kes suudab ennustada, mis sünnib homme, järgmine nädal, järgmine kuu ja järgmine aasta ja pärast veenvalt seletada, miks nii ei läinud. RKM, KP 23, 126 (3)

Mis sõna algab p-tähega, kulutab paberit ja koosneb viiest tähest? Poeet. RKM, KP 42, 106 (16)

Viimase näite puhul on märgatav, kuidas liigitus formaalsete "tegelaskujude" jt nn temaatiliste aktantide järgi kujuneb sobivaks ja koherentseks, kui 1. aspekt kohtub juhtumisi muudega, nt 3. aspektiga eelnevais elevandi- ja neegrinaljades või 2. aspektiga, nt etnilistes (tšuktš), soolistes (blondiin) või järgnevates poliitilistes naljades, kui aga mitte, jääb väheütlevaks ja ei pääse mõjule. Lisanduvad samuti sisu ja vormi vahetõrje puudutavad aspektid. Eriti ilmekas on selle kohta näide, kui eespool toodud ahelatüübid "sõna kui tähe- või häälikujärjend ning sõna kui referenti tähistav märk" (*Mis on ... keskel?*) kohtusid 1. aspektis geograafilise sisuüksuse juures. Poedi-küsimusel on

kaudne seos petlikke rõvedusootusi tekitava tsükli küsimustega, kus midagi esitatakse oma tunnuste loetelu kaudu (ja sageli on nende hulgas ka algamine mingi tähega. Analoogne on nt küsimus *Aadamal ees, Eeval taga? A-täht*.

Erinevate elukutsete esindajaid kasutatatakse ka *Kes on kuulsaim*-algulise konstruktsiooniga keerdküsimustes.

Kes on kuulus kalur? Kivvii Kottii – kivi kotti. RKM, KP 13, 283 (24)

Kes on kuulus lendur? Kukkuun mahhaa – kukun maha. RKM, KP 13, 283 (25)

Kes on maailma parim jahimees? Kardaana Pauguu. RKM, KP 13, 185 (3)

Kes on parim plekksepp? Tsing Plekpang. RKM, KP 18, 215 (3)

Kes on kuulsaim ujuja? Möödapõhja Roomalainen, Appii Upuun. RKM, KP 13, 298 (18)

Kes on kuulus jalgrattur? Kett Mahhaa. RKM, KP 13, 313 (16)

Maailma parim rallisõitja? Sõidann Kravii. RKM, KP 13, 216 (10)

Maailma parim suusataja? Ikkaa Tagaasi. RKM, KP 13, 185 (4)

Sellel mallil näib olevat ühtaegu kaks loomismehhanismi:

1. Koomilisus kutsutakse esile mõtestatud tegelasnimedega, mille tähendus viitab pilkavalt hoopis konkreetse elualal ebaõnnestumisele (nime järgi otsustades sõidab parim rallisõitja tegelikult kraavi, jalgratturil on jalgratta kett pidevalt maas jne). Vladimir Propi järgi (1976: 104–106) on selline nimedega "mängimine" nalja tekitamise keeleline stiilivõte, mida on kasutanud väga paljud komöödiakirjanikud. Karaktersete nimede meistrina nimetab Propp Gogolit ja ka Shakespeare'i, kes tarvitas sellist võtet oma näidendeis "Tõrksa taltsutus" (tegelaskujud Sly ('kaval'), Shallow ('madal'), Simple ('lihtsameelne'), Starveling ('kõhetu')) ja "Suveöö unenägu" (tegelaskujud Puck ('koe-rustükk'), Tom Snout ('kärss'), Snug ('hubane')). Eesti kirjandusest on tuntud näiteks Eduard Bornhöhe "Kuulsuse narrid", kus tegelastena pilkeobjektideks "kirjanik" Jaan Tatikas ja "leiutaja" Salomon Vesipruul, samuti mitmed Hugo Raudsepa näidendid (nt "Põrunud aru õnnistus", kus iroonilist tonaalsust lisavad ajakirjandusväljaannete peatoimetajate nimed Noorkikas ja Suurkukk). Iroonilisele alatoonile vastukaaluks heatahtlikku huumorit väljendavaid tähenduslikke nimesid kohtab väga palju ka laste-kirjanduses, meenutagem kas või Eno Raua naksitralle: Muhv, Kingpool, Sammalhabe.

2. Võõrkeelsuse või absurdimulje jäetakse sõnarõhkude nihutamise teel, sama nähtus on kasutusel ka nt fraseoloogias – nn diagnoosis ”laiiskus kontiites”, ütlemisses ”Alloorus puviilus ahviide kasvaatus”.

1.5. Kooli- ja sõduripõlv

Küsimused kooli- ja sõduripõlvest kajastavad kaht kindlat eluetappi. Kooli võrreldakse tõelise vangla ja hullumajaga, kus koolipink on sama, mis vangile trellid, kus õpetajate tuba on tapalava, õpilane ise puurilind jne. Tegelasteks on kooliga seotud isikud – õpilased, õpetajad, direktor, teemakäsitus on koolikeskne, õppeedukusega seotud probleematika.

Lõviosa neist on olemuselt *mis on?*-algulised nn defineerivad keerdküsimused, millest on lähemalt juttu neljandas peatükis. Taas tekib koherentne rühm, milles kohtuvad esimene aspekt ja defineeriv metafoorne/metonüümiline parafraas kui loomevõtte.

Mis on kool? Vabatahtlik vangla. RKM II 377, 112 (44)

Mis on vahet koolimajal ja hullumajal? Vahet ei ole. RKM, KP 22, 272 (3)

Mis on garderoob? Aiaga piiratud hullumaja. RKM, KP 36, 362 (7)

Mis on õpilasele koolipink? Sama mis vangile trellid. RKM, KP 22, 487 (27)

Mis on õpetajate tuba? Tapalava. RKM, KP 36, 362 (9)

Mis on õpilane? Puurilind. RKM, KP 25, 506 (2)

Mis on koolis kõige tuntum sõna? Ma ei tea. RKM, KP 19, 535 (53)

Mis on direktori kabinet? Käskkirjade hoiuruum. RKM, KP 25, 506 (15)

Mis on eksam? Hallide juuste kasvatamine. RKM, KP 36, 330 (4)

Mida sa sööd koolis kõige rohkem? Õpetaja närve. RKM, KP 34, 501 (74)

Mis on klassijuhataja ja klass? Ali-Baba ja nelikümmend röövlit. RKM I 23, 62

Mis on hinne üks? Tasu hirmu eest. RKM, KP 43, 624 (51)

Mis on viie saamine? Kõrbe ületamine. RKM, KP 43, 624 (50)

Mis on kontrolltöö? Organiseeritud häbematus. RKM, KP 43, 622 (30)

Mis on spikerdamine? Hädaohtlik mäng, Jumala annetus kõigile vaevatutele, teadmata põhjustel õpetajate vihaalune. RKM, KP 43, 624 (49)

Militaristlikes küsimustes on tegelasteks sõjaliste asjadega tegelevad sõdurid-ohvitserid, teemaks aatompommid kuni sõduriolmeni välja.

Kes oli palgasõdur? See oli sõdur, kes maksis palka välja. RKM, KP 25, 9 (23)

Mis on sõduri vaenlane? Viin, aga sõdur vaenlast ei karda. RKM, KP 34, 304 (16)

Kui palju jookseb sõdur? Nii palju, kui suudab ja veel nii palju, kui kästakse. RKM, KP 34, 305 (26)

Milleks on sõdurile keel? Sõdurile on keel vajalik ainult selleks, et ümbrikuid kinni kleepida. RKM I 22, 287 (3)

Milline peab olema iga sõdur? Sõdur peab olema kole, siis vaenlane kardab. RKM II 283, 57 (5)

Mida teha aatomirünnaku ajal? Signaali peale ümber võtta valge lina, heita pikali ja roomata aeglaselt surnuaia poole. RKM, KP 10, 80 (16)

Kas peale aatompommi plahvatust võib peeretada? Jah, kui oma tagumiku üles leiad. RKM, KP 13, 381 (11)

Militaristliku teema sfääri kuulub ka nõukogude ajal levinud tavamõistatuse ja keerdküsimuse vahevormiline küsimus sõjaveterani kohta *Mis see on: kiliseb, koliseb, lonkab ja möliseb? Sõjaveteran.* RKM, KP 49, 82 (19).

1.6. Rahust, rahvaste sõprusest ja helgest minevikust – poliitiline teema

Eesti keerdküsimuste üks ainerikkamaid sisuüksusi on meie sotsialistlikust minevikust pajatavad küsimused, mis on keskendunud nõukogude võimu perioodile ja ammutanud oma sisu tollasest ühiskonnast. Sedalaadi küsimuste teke ja levik langeb põhiliselt 1960.–1990. aastasse. Selleteemaline materjal kuulub sageli Armeenia raadio küsimustena tuntud sarjadesse, mida iseloomustas just väga laialdane suuline levik. Kirjalikes kanalites oli sellega tsensuuri tõttu poliittemalise huumori esinemine välistatud. Kogu poliitiline anekdoot oli oma sünni- ja eluajal keelatud folkloor, mille pärast võis pahandusi tulla. Eelkõige karakteriseerib see nähtus repressiivset ühiskonda, kus inimestel puuduvad võimalused oma rahulolematuse väljendamiseks legaalsel viisil (Sarv 1995: 107). Et tolleaegsed ühiskondlik-poliitilised teemad on tänases Eestis oma aktuaalsuse minetanud, kohtab neid elavas folkloorses esituses üha vähem.

Poliitilise huumori üks alaliike on Nõukogude riigimeeste kohta käiv küsimusvormiline huumor. Esindatud on aegade jooksul Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei peasekretäri kohuseid täitnud Vladimir Iljitš Lenin (valitsemisaeg 1917–1924), Jossif Vissarionovitš Stalin (valitsemisaeg 1928–1953), Nikita Sergejevitš Hruštšov (valitsemisaeg 1953–1964), Leonid Iljitš Brežnev (valitsemisaeg 1964–1982), Juri Vladimirovitš Andropov (valitsemisaeg 1982–1984), Konstantin Ustinovitš Tšernenko (valitsemisaeg 1984–1985), Mihhail Sergejevitš Gorbatsšov (valitsemisaeg 1985–1991) jt. Rahvasuus satuvad pilkeobjektiks nii nende valitsemisajal aset leidnud negatiivsed ja tottrad käitumis- ja teguviisid, aga ka inimlikud nõrkused, rumalus, kurjus, kõigi võimuloleku ajal rohkemal või vähemal määral lokanud isikukultus. Põrandaalune Lenin on võrreldav rotiga, tema pikkuse kohta väidavad keerdküsimused, et ta olevat kõigile ”kõrini” (*Kui pikk oli Lenin? Täpselt ei tea, aga igal juhul kõigile kõrini*. RKM, KP 36, 239 (4)).

Partei esimese juhi kohta on eesti materjali hulgas järgmised küsimused.

Miks oli 1970. aastal rahvaloendus? Et näha, mitmele inimesele Lenini sajandaks sünnipäevaks lauda katta. RKM II 389, 43 (11, 29)

Miks on abieluvoodi kolme kohaga? Sest Lenin on meiega. RKM, KP 19, 75 (5)

Mis juubel oli 1974. aastal? 50 aastat ilma Leninita. RKM, KP 43, 511 (5)

Mis linn on Eestis kõige külmem? Mispärast? Tartu, sest seal oli Lenin ainukesena mantliga. RKM, KP 38, 437 (13)

Mis on Leninil ja rotil ühist? Mõlemad on põrandaalused. RKM, KP 28, 52 (3)

Mis on Krupskaja seeliku all? Lenini nurgake. RKM, KP 62, 107 (35)

Stalini verist hirmuvalitsuse aega, mil leidsid aset julmad küüditamised, genotsiid, arreteerimised, kujutavad ka keerdküsimused.

Milline vahe on elul Stalini ajal ja nüüd? Stalini ajal elati nagu trammis: üks juhtis, paljud istusid, paljud lasti maha ja ülejäänud seisid ja värisesid. Praegu elatakse nagu lennukis: kaks juhivad ja kõigil teistel ajab südant pahaks. RKM II 448, 365 (28)

Kas juutidest saaks kokku panna kommunistliku lööktööbrigaadi? Saaks, kui brigadir oleks Hitler või Stalin. RKM II 422, 535

Kumb oli edukam, Päts või Stalin? Päts võitles kommunistidega 20 aastat ja ei saanud jagu, Stalin hävitas mõne kuuga. RKM II 442, 731 (38)

Nimetage kolm kõige suuremat kurjategijat. Lenin, Stalin ja Nikita. RKM II 425, 612

Mida kardab Stalin kõige rohkem? Seda, et hiinlased õpivad sõdima nagu juudid ja juudid õpivad siginema nagu hiinlased. RKM, KP 3, 354/5 (11)

Hruštšov, kes tuli võimule pärast Stalinit, läks ajalukku Stalini tegude hukkamõistjana, "sula-aja" kehtestajana. Keerdküsimustes on teda kujutatud lennukate ideede realiseerijana, maisikasvatuse ja uudismaade propageerijana.

Kes on maailma kõigi aegade suurim mustkunstnik? Hruštšov. Ta külvab uudismaal ja lõikab Kanadas. RKM, KP 24, 181 (117)

Miks maisi, kartulit ja redist parteisse ei võetud? Maisil kahe asemel üks soovitaja – Hruštšov. Kartulil, põrgulisel, sugulased välismaal. Redis aga pealt küll sile ja punane, seest, oh häda, läbinisti valge. RKM II 420, 71

Tänapäevani on levinud keerdküsimus, milles Hruštšovi pead võrreldakse näiteks sõnnikuga. Kuna sõnnikule tavaliselt õlgi riputatakse, kandis ka tema oma peas õlgkübarat.

Miks Nikita kandis õlgkübarat? Sõnniku peale pannakse ikka õlgi. RKM, KP 22, 25 (5)

Miks Nikita sai kolmanda kuldtähe? Täpselt ei tea, aga meie arvates peaosa täitmise eest komöödiafilmis "Meie Nikita Sergejevitš". RKM I 24, 446

Brežnev oli võimul pikka aega, viies riigi oma valitsemisajal poliitilisse kui ka majanduslikku stagnatsiooni. Keerdküsimustesse on jõudnud nii tema välimusest johtuvad iseärasused – puhmaskulmud (*Mis on Brežnevi kulmud? Need on Stalini vuntsid kõrgemal tasemel. RKM II 422, 639*) – kui ka vanadusnõtrusega kaasnenud suur esinemistarve, halb diktsioon ja isikukultus.

Miks käis poksimeister Muhammad Ali Nõukogude Liidus? Selleks et L. Brežnevi lõuad paika lüüa. RKM II 420, 522

Mida teeb hunt, kui on Brežnevi ära söönud? Laseb medaleid. RKM, KP 5, 530 (23)

Mis on konstitutsok? Tants Brežnevi kõnede plaadi järgi, mille kiirus on mitte 33, vaid 78. RKM II 421, 42

Mis on ühist Brežnevil ja Karlssonil? Mõlemad ütlesid: "Rahu, ainult rahu!" RKM, KP 24, 71 (61)

Miks olid Moskvast tänavad kinni? Sellepärast et Brežnev õppis jalgrattaga sõitma. RKM, KP 22, 307 (4)

Miks Brežnevi surmast teatati nii hilja? Südamestimulaator oli tal vene värk, aga lõuaaparaat Jaapani oma. Ja kui süda üles ütles, töötas lõug edasi. Seni kui lõuaaparaadi patareid välja lülitati, ei saanud veel teatada. RKM II 422, 101

Mis on lühim poliitiline anekdoot? Vladimir Iljitš Lenini nimeline Leonid Iljitš Brežnev. RKM II 422, 581

Mille eest sai Brežnev teeneliseks kosmonaudiks? Pani suure maa ümber väikese tiirlema. RKM II 422, 548

Miks oli Moskvast ära keelatud "Elava laiba" etendamine? Prototüüp keelas ära. RKM II 422, 611

Andropov ja Tšernenko olid väga lühikest aega võimul olnud riigijuhid, sellest hoolimata on nemadki eesti keerdküsimuste repertuaaris esindatud. Järgneva näiterea esimese küsimuse vastuseks on pikem narratiiv.

Teate, miks Brežnev kolinal hauda lasti? Vaata, Lenini matsid venelased. Stalini matsid grusiinlased. Hruštšovi matsid ukrainlased. Nüüd olid juudid nõudnud, et nende kord on matta, nad teevad kõik tip-top. Oligi Andropov nõus, et matke. Aga pärast hakkab mõtlema - ta on ju targem mees, üht-teist lugenud - et juudid matsid Jeesuse, aga see tõusis üles, ei tohi riskida. Noh ja keelaski viimasel minutil juudid ära, aga siis ei saanud enam kedagi rohkem kätte kui kaks juhuslikku hauakaevajat ... RKM II 448, 414 (3)

Mis vahe on Andropovil ja Brežnevil? Brežnev saatis Andropovi juurde, Andropov saadab Brežnevi juurde. RKM II 422, 135

Kas teate, missugune on kõige tähtsam teadusala praegusel ajal? Andropoloogia. [St Andropovi valitsemise ajal.] RKM II 448, 467 (36)

Tšernenko oli juba parteijuhi kohale asudes vana ja haige, tema hädisest olekust annavad tunnistust ka folklooritekstid.

Miks Tšernenko nii kõvasti hingeldab? Sellepärast et partei on nii tihedalt koondunud ümber tema, et ei jätku ruumi hingata. RKM II 422, 201

Mis on ühist Leninil ja Tšernenkol? Mõlemad juhtisid rahvast alt. Lenin põranda alt, Tšernenko teki alt. EFA II 6, 224

Riigimehed on kõikvõimsad, isegi sellise meeste muidu võõra nähtusega, nagu sünnitamine, saavad nad kenasti hakkama.

Kas mees võib sünnitada? Selge see! Marx sünnitas marksismi, Lenin leninismi, Brežnev on dekreedis ja ootab kommunismi. RKM, KP 24, 75 (110)

1.7. Abstraktsed nähtused

Abstraktseid nähtusi kirjeldavad keerdküsimused kuuluvad peaaesjalikult vormilistesse tüüpikondadesse *Mis on kõige?* ning *Mis on suurim?*. Lahendustes on tegemist ülitotrate ja absurdsete situatsioonidega. Vaevalt tuleb vastaja iseseisvalt vastuse peale, et suurim õnnetus on osta kübar ja peast ilma jääda või suurim mõnu tagumiku peal laastukatust mööda alla lasta nii, et ükski pind tagumikku ei läheks.

Mis on kõige suurem aeglus? Kui tigu kurvis pidurdab. RKM, KP 19, 776 (15)

Mis on kõige suurem jõud? Puhuda härjale tagant sisse senikaua, kui sarved sirgeks lähevad. RKM, KP 24, 73/74 (93)

Mis on kõige suurem puhumine? Pistad härjal kõrre p-sse ja puhud sarved sirgu. RKM, KP 19, 207 (21)

Mis on suurim devalvatsioon? Kui ühe kuldse naise võib vahetada kahe raudse litsi vastu. RKM II 419, 196 (56)

Mis on kõige suurem fanatism? Kirikus hakkab kell lööma, üks kalamees viskab mütsi jääle. Teised küsivad, miks ta mütsi maha viskas. Kalamees vastab: "Minu vanamoori maetakse." RKM II 369, 413 (25)

Mis on kõige suurem mõnu? Kui lased palja tagumiku peal mööda laastukatust alla ja ükski pind tagumikku ei lähe. RKM, KP 25, 92 (2)

Mis on kõige suurem nälgimise tundemärk? Tagumikul on ämblikuvõrk ees. RKM, KP 22, 302 (1)

Mis on nälja tunnuseks? Kui ämblik koob tagumise augu juurde võrku. RKM, KP 6, 399 (5)

Mis on kõige suurem õnn? Sõidad palja tagumikuga mööda laastukatust alla ja ühtegi pindu tagumikku ei lähe. RKM, KP 34, 204 (6)

Mis on kõige suurem pingutus? Kui sööd saepuru ja “välja heidad” laudu. RKM, KP 42, 204 (22)

Mis on suurim õnnetus? Osta kübar ja jääda peast ilma. RKM, KP 41, 222 (19)

Mis on kõige suurem ime? Sittuda ümmarguse toa nurka. RKM, KP 21, 322 (20)

Sellistele küsimustele on iseloomulik mitme vastusevariandi olemasolu.

Mis on suurim häbematus? Lasta naabri ukse taha hunnik ja koputada ning küsida paberit. RKM, KP 19, 359/60 (13) ~ Kui sittuda sõbra ukse taha, toppida junn tikke täis ja öelda sõbrale, et siil tuli külla. RKM, KP 36, 241 (13)

Mis on kõige suurem kannatus? Istud pliidi peal ja ootad, millal vesi suus keema läheb. RKM, KP 19, 209 (39) ~ Paned munad ukse vahele ja ootad, kuni ukse piidad siniseks lähevad. RKM, KP 23, 439 (16) ~ Kõdistada telefoniposti seni, kuni neiu keskjaamas naerma hakkab. RKM, KP 27, 95 (22)

Mis on kõige suurem kiirus? Kui sülitada aknast alla, joosta trepist alla, osta värske ajaleht, keerata see torbikusse ja püüda sülg sinna sisse. RKM, KP 36, 146 (6) ~ Kui joosta ümber maja ja püüda oma selg kinni. RKM, KP 40, 329 (3) ~ Jooksed ümber posti ja näed tagumikku vilkumas. RKM, KP 15, 4 (5) ~ Rongiga sõites esimesest vagunist välja hüpata, teha jaamaülemale kaksikud ning jõuda viimasele vagunile. RKM, KP 42, 156 (21) ~ Kui istud palja p-ga viienda korruse akna peal, jooksed ruttu alla ja näed seda, mis on viiendal korrusel paljas. RKM, KP 19, 304 (17)

Siintoodud näitetekstide hulk on vaid käputäis, võrreldes keerdküsimustüüpide üldhulgaga mõistatuste kartoteegis. On ilmne, et keerdküsimuste tegelaskujudest lähtuv sisulistemaatiline liigendus on väga üldine, tõestades veenvalt, kui mitmetahuline aegade jooksul arhiivi jõudnud materjal olemuselt on. Esitatud liigendus ei ole absoluutne ja ainuvõimalik, ühe aspekti järgi koondatud keerdküsimused võivad oma sisult sobituda ka muude üksuste alla (militaristlikku sõduriteemat võib vaadelda ka nt poliitilise keerdküsimuse allüksusena). Liigitus formaalsete ”tegelaskujude” jt n-ö temaatiliste ak- tantide ehk 1. aspekti järgi kujuneb koherentseks ainult siis, kui samal ajal arvestatakse ka ülejäänud kaht aspekti.

2. Liitsõnamängud

Folkloori ja keele piirimaadel asuvad **liitsõnamängulised mõistatusküsimused** (u 5000 teksti) algavad enamasti küsisõnaga *missugune?* või *milline?* Küsimuse ootuspäraseks vastuseks pole aga mitte tavapäraselt neile küsisõnadele vastav omadussõna, vaid eelkõige hoopiski liitnimisõna: *Missugust vorsti ei sööda? Laiskvorsti; Missugune koor ei laula? Hapukoor).*

Liitsõnamängudel on enim vormilisi kokkupuutepunkte keerdküsimustega, mis võivad samuti alata küsisõnalise vormeliga *missugune?* Kahe pealtnäha sarnase mõistatuse alaliigi erinevus seisneb aga loomispõhimõtetes. Kui keerdküsimuste puhul nõuab vastus otsest omadussõna (*Milline on Itaalia sõdur, kui ta kukub Punasesse merre? Märg; Millisesse klaasi on kõige parem vett valada? Tühja klaasi*), siis liitsõnamängu harjumuspäraseks vastuseks on keeles tavamõisteteks saanud kahetüvelised liitnimisõnad kui keeles sügavalt juurdunud kinnismetafoorid (ka *frozen metaphors* – 'külmunud ~ tardunud metafoorid' (nt Gibbs 1994: 123), *dead metaphors* – 'surnud metafoorid' (nt Lakoff & Johnson 1999: 119) või kulunud (nt Merilai 2003: 149)), mille kujundlikkus on ajapikku tagaplaanile nihkunud ning mida keelekasutaja ei pruugigi tajuda: *kapsapea, naelapea, suhkrupea, toolijalg, masinahunt, nõelasilm, sukasilm, veesilm, tassikõrv, kotisuu, jõesuu, adralusikas, maanina, laevanina, puusüda, puusärk, õunasüda, püssikirp, taevakeha, koeranael* jne. Liitsõnamängude eelduseks on seega, et leidub mingi predikaat (omadus, tegevus vms), mis assotsieerub sõna otsese tähendusega väga tugevasti, surnudmetafoorse tähendusega aga mitte (või ka vastupidi) (Krikmann 1997: 19).

Küsimusvormel *missugune?* juhib vastaja mõtted omadussõnale, ent pärast paarile liitsõnamängulisele mõistatusele vastamist omandab ta kergesti struktuuriskeemi ja loomisvõtted, mistõttu edasiste õigete vastusteni jõuab ta juba oma keele- ja kujundkõne kasutamise kogemustele tuginedes.

Mõningal juhul võib liitsõnamängulise mõistatuse algusvormelina esineda ka nt küsisõna *kelle?* (*Kelle keppi ei taha keegi kanda? Sandi keppi*). Säärasel juhul on vastuses genitiivse liitsõna asemel (grammatiliselt lahku kirjutatud) omamissuhte viitav genitiivne sõnaühend.

Stereotüüpset *missugune?*-algulist malli rikuivad ka küsimused, mis algavad alalütleva vormeliga *kellel?/millel?* ning eeldavad vastajalt verbi *olema* laiendina omaja väljendamiseks alalütlevat käänet (nt *Kellel on jalad all, aga siiski ei kõnni?* või *Millel on jalad all, aga siiski ei kõnni? Sängil, pingil, toolil, laual*). Niisugusel juhul ei saagi grammatiliselt korrektset vastust liitsõnana anda, ent vastuses on kujund olemas. Mõnikord on ka alalütlevale vormile lisatud seletuseks liitsõnaline kinnismetafoor: *Kel on kõige rohkem kapju? Varsal, varsakabjad*.

Erandina võib vastuses liitsõna põhisõna rolli asuda ka sellega samakõlaline liitsõna (sagedamini võõrsõna) lõpuosa ning siis on küsimuses ja vastuses tegemist eritähenduslike mõistetega: *Milline miin ei lõhke? Vitamiin; Missugune vits jookseb metsas ringi? Kurvits; Missugune vits sünnib süüa? Kõrvits; Millise vormiga ei tehta kooke? Platvormiga; Missugune tuhvél ei passi jalga? Kartuhvel; Missugune tross püüab kalu? Albatross; Missugune tall ei põle? Kristall; Missugust takti ei lööda? Kontakti ei lööda, vaid luuakse; Missugune serv on söödav? Konserv. Millise sendi eest ei saa midagi osta? Presendi eest. Missugused pullid ei ela? Ampullid. Missugune press on puu? Tsüpress. Millist potti süüakse? Kompotti*.

Siia kuulub ka tegelikult mängimine *kond*-liitega, mille ainsuse omastav ja sellest moodustatud vormid annavad *konna* ja *konnad*: *Missugused konnad ei krooksu? Ülikonnad*.

Piirjuhtudel erineb vastussõna küsimuse substantiivist vaid ühe-kahe selle ette lisatud tähe~hääliku poolest: *Missugusest alevist saab pükse? Kalevist; Missuguse toobriga ei saa vett kanda? Oktoobriga; Missuguses tallis ei hoita hobuseid? Metallis; Missuguse prilliga ei näe? Aprilliga; Missugune peet ei kasva? Tapeet; Missugust peeti ei sööda? Tapeeti. Milliseid rotte sööb inimene? Sprotte*.

Teinekord ei pruugi kirjalikus vormis sõna küsimuses ja vastuses täht-tähelt kattuda: *Missugune peet on muusikamees? Trompet; Missugune patt on kõige tähtsam maa peal? Dorpat; Missugune kook ei kõrbe? Pedagoog; Millist tilli kardavad lapsed kõige rohkem? Krokodilli; Missugune koi räägib? Papagoi; Missugused krahvid ei sure? Paragrahvid*. Kuna sõnalise folkloori varasem põhikäive oli suuline, siis ei seganud niisuguste mitteliitsõnalise vastusega "kvaasi-liitsõnamängude" loomist ka seik, et küsimuses ja vastuses korduvad häälduslikult enam-vähem identsed osised võisid osutada

graafilise kirja- ja häälduspildi poolest erinevaks. Suulises esituses on selliste homonüümide kirja- ja häälduspildi väike erinevus vaevu märgatav. See diferents on probleemiks keeltes (nt inglise keeles), kus kirja- ja häälikulist koostist. Tuntud huumoriuuriija Salvatore Attardo (1994: 109–111) on juhtinud tähelepanu ingliskeelsetele kalambuuridele, millest mõned on efektsed just kirjutatult, teised jälle ainult öeldult.

Liitsõnamängu küsimus konstrueeritakse liitsõna põhiosa traditsioonilise funktsiooni järgi. Vastuseks on liitsõna, kus põhiosa esmane funktsioon nihkub tagaplaanile. Vastaja juhtimiseks sõna otseselt tähenduselt metafoorse juurde kasutatakse küsimuses tavapäraselt (ent mitte alati) eitavat verbivormi. Jaatava verbivormi puhul eeldatakse samuti, et põhisõnal tegelikult küsimuses esitatud funktsioon puudub (*Missugune vorst elab? Vedelvorst*) või sageli väljendatakse karitiivsust ilmaütleva käände kaudu (*Missugune jalg on ilma kehata? Sõnajalg; Missugune kael on ilma peata? Pudelikael; Missugused kuningad on ilma maata? Kaardikuningad; Missugune maa on ilma mereta? Järvamaa; Missugune meri on ilma veeta? Liivameri*).

Niisiis rajanevad näiteks põhisõnaga *suu* loodud liitsõnamängud suu reaalsedel funktsioonidel ja suu abiga sooritatavil tegevustel, mida küsimuses eitatakse ning mida õige vastusena oodatava liitsõna surnudmetafoorsel referendil tõepoolest ei ole:

Missugune suu ei räägi? (Suuga räägitakse.) *Kotisuu.*

Missugune suu ei tee häält? (Suuga tekitatakse häält.) *Kotisuu.*

Missugused suud ei laula? (Suuga lauldakse.) *Kotisuud.*

Kelle suu on keeleta? (Suus asub keel.) *Koti suu.*

Millises suus pole hambaid? (Suus asuvad hambad.) *Ahjusus, kotisuus.*

Liitsõnamängu põhimõttel loodud mõistatused ei anna end enamasti võõrkeelde tõlkida. Kinnisfraasiliste žanride, st üsna muutumatu sõnastuse ja sisuga žanride tekstuuri (milleks on verbaalsetes žanrides keel, konkreetset foneemid ja morfeemid, mida kasutatakse) võib praktiliselt välistada tõlkimise võimaluse (Dundes 2002: 74). Liitsõnamängud illustreerivad seda väidet ilmekalt; nad on oma tekstuiritunnustest sedavõrd sõltuvad, et levivad harva ühest keelelisest kogukonnast teise. Kui liitsõnamänguteksti vaadata selle tekstuuri eraldi, saame teksti tõlkida küll, ent võõrkeeles läheb tekstuur kaduma, nagu näiteks tuntud liitsõnamängus *Missugune silm ei näe? Sukasilm*, mille ingliskeelne tähendus on '*Which eye can not see? Stitch*'. Eesti keeles

kõlab väga totra ja ebaloogilisena nt järgmine soomekeelne liitsõnamängu põhimõttel loodud tekst: *Mikä kaali voi syödä jopa sinut? Shakaali* (Lipponen 1995: 193), mille otsetõlkeline vaste on '*Missugune kapsas võib sinu ära süüa? Šaakal*'. On muidugi ka universaalseid, eri keeltes sarnaseid liitsõnalisi või genitiivse esikomponendiga metafoore, mille sisutuum jääb tõlkimisel samaks. MP-allžanridest jäävad sageli tõlkimatuteks ka lühendid ja valemid, mille tekstuur on kindla keele omane. Samas on huvipakkuv nähtus, kus "tõlkimatused" kasutatakse nalja saamisel. Mõlema asjaomase keele tundmine on eelduseks nt idioomide otsetõlgetes või liitsõnade "analüütilistes" tõlgetes keeltesse, kus liitsõnu ei kasutata (nt lause *Koer poiss teeb karutükke* vene keeles '*Собака мальчик делает медвежьи куски*', teeklaas '*чайное стекло*').

Liitsõnamängud on Eestis suhteliselt vana mõistatusliik, varasemad neist pärinevad 19. sajandi keskpaiku ilmunud ajalehtede ja kalendrite lisadest ning esinevad tavamõistatuste hulgas. Juba päris palju liitsõnamänge leidub Jakob Hurda ja Matthias Johanni Eiseni kogutud rahvaluulematerjali seas. Eiseni koostatud mõistatuste väljaannetes (Eisen 1890, 1913 ja 1904) kohtab liitsõnamänge rohkesti, kuid enamik neist on kardetavasti Eiseni enda omalooming.

Varasemale liitsõnamänguainesele on omased murdeline keelepruuk ja nüüdisajal juba kasutusest taandunud liitnimisõnalised terminid, nagu nt *adrakurg*, *adrahõlm*, *adrakast*, *villahunt*, *vokijalg*, *kaevukass*, *kaevukook*, *seebikivi*, *külakubjas*, *suhkrupea*, *süülapuu*, *tollipuu*. Viimased on praeguseks välja vahetunud uuemal ajal tuntud liitsõnade vastu: *kosmoselaev*, *autoküüinal*, *telefoniliin*, *rakett* jpt. Nimetus *liitsõnamängud* on selle omalaadse mõistatuseliigi kohta eesti folkloristlikus terminoloogias kasutusele võetud suhteliselt hilja, alles viimastel aastakümnetel.

2.1. Somaatilistel kinnismetafooridel põhinevad liitsõnamängud

Eesti liitsõnamängude produktiivseimaks allikaks on somaatilised metafoorid. Alljärgnevalt esitatud näited, mis pärinevad andmebaasist "Eesti liitsõnamängud", on reastatud põhisõna esitähed järgi alfabeetilises järjekorras (nagu on korrastatud ka kogu liitsõnamängude paberkartoteek).

hammas (93 var)

Missugused hambad saab inimene kõige hiljem? Kunsthambad. RKM II 49, 276 (88) – 25 var

Missugune hammas süüb kõik ära? Aeahammas. E 8551 (27) – 16 var

Missugune hammas ei asu mitte suus? Naljahammas. E 15059 (2) – 16 var

Missugune hammas paneb naerma? Naljahammas. RKM II 71, 48 (254) – 13 var

Missugune hammas ei valuta? Saehammas. RKM II 61, 49 (214) – 7 var

Missugused hambad hammustavad, aga ei söö? Saehambad. Tähtr. (1939) 147 ja 157 (20) – 4 var

Millised hambad ei söö toitu? Saehambad. RKM II 334, 107 (77) – 3 var

Missugune hammas ei hammusta? Naljahammas. RKM II 334, 605 (108) – 2 var

Missugune hammas ei asu suus? Naljahammas. RKM, KP 26, 516 (8) – 1 var

Ja kelle hambad on teraksest? Ja sae hambad on teraksest. H, R 3, 50 – 1 var

Missugune hammas ei kuku vällä? See on nallahammas. RKM, Mgn II 368a (49) – 1 var

Missugune hammas on nägemata, aga närib? Ajahammas. EFAM, Eisen, m 11:6, 2 (18) – 1 var

Kes hammustab kõige valusamini? Ajahammas. RKM, Valdur 1, 367 – 1 var

Kellel om hulk hambit, ent kedagi ei pure? Sael. H I 6, 731 (8) – 1 var

Missuguseid hambaid ei puurita? Saehambaid. EFA II 11, 51 (17) – 1 var

hing (27 var)

Missugune hing on ilma eluta? Uksehing. E 8553 (47) – 23 var

Mis hinged ei hinga? Uksehinged. RKM, KP 5, 426 (8) – 2 var

Missugusel hingel pole luid ega liha? Uksehingel jne H IV 8, 395 (25) – 2 var

händ (10 var)

Missugune händ ei saa iialgi sopaseks? Tulihänd. EFAM, Eisen, m 11: 6, 2 (21) – 4 var

Missugust hända soovivad paljud enestele? Tulihända. E MM 32 (389) – 3 var

Kel on kõige pikem händ? Tulihännal, pisuhännal. E MM 20 (22) – 3 var

jalg (185 var)

Missugused jalad ei kõnni? Sõnajalad. ERA II 309, 65 ja 74 (200) – 126 var

Mis jalga ei panda alla? Sõnajalga. RKM II 17, 277 (64) – 1 var

Missugune jalg ei jookse? Lauajalg. Redlich 101 ja 197 (8) – 12 var

Missugune jalg ei tantsi? Lauajalg. RKM II 324, 50 (1) – 6 var

Missugune jalg ei tunne valu? Puujalg. E MM 27 (218) – 5 var

Missugune jalg on ilma kehata? Sõnajalg. E 8556 (75) – 4 var

Missugune jalg on varbata? Eks sõnajalg ole varbata. H, R 3, 47 (1) – 2 var

Missugust jalga leitakse metsast? Sõnajalga. H II 11, 925 (23) – 11 var

Missugusel jalal on kaks jalga all? Käskjalal. H II 11, 925 (32) – 10 var

Missugust jalga kardetakse? Kääpjalga. E MM 32 (390) – 5 var

Missugusel jalal on kaks jalga all? Käskjalal. Redlich 101 ja 107 (16) – 1 var

kabi (13 var)

Milline kabi ei löö? Varsakabi. Pühapäevaleht nr 34 (1992) 20 (5) – 1 var

Millised kabjad pole loomadel? Varsakabjad. RKM, KP 13, 12 (43) – 1 var

Missugused kabjad on rauata? Varsa. EKnS 35, 37 (334) – 1 var

Millised kabjad pole loomadel? Varsakabjad. RKM, KP 13, 12 (43) – 1 var

kael (41 var)

Missugune kael on ilma peata? Pudelikael. (E 8549 (9) – 22 var

Milline kael ei haigestu? Pudelikael. LR nr 1 (1937) 23 (3) – 4 var

Misugusel kaelal puudub pea, aga suu on? Pudelikaelal. EFAM, Eisen, m 11:6, 3 (29) – 3 var

Kellel on kõige kangem kael? Pudelikael. H II 21, 817 (200) – 9 var

Kelle kael ei anna käända? Pudelikael. H II 19, 371 (90) – 2 var

Kelle kaela võib katki murda, ilma et politsei murdjat otsima hakkaks? Pudeli kaela. RKM, KP 31, 281/2 (3) – 1 var

keel (11 var)

Millist keelt ei räägita? Lihast ja verest keelt. RKM, KP 13, 10 (19) – 1 var

Missugune keel on kõige halvem? Lambakeel. RKM II 20, 258 (10) – 1 var

Mis keel ei ole suus? Pillikeel. RKM II 309, 426 (769) – 1 var

Missugune keel ei häälitse? Piiritsakeel. E 8552 (32) – 1 var

Missugune keel ei kõnele? Kellakeel. E MM 27 (229) – 6 var

Missuguseid keeli ei süüda? Võõrkeeli. RKM, KP 51, 235 (13) – 1 var

keha (2 var)

Mis keha ei tunne valu? Taevakeha ei tunne valu. RKM II 172, 260 (159) – 1 var

Mis kehal ei ole sisekonda? Kalakehal või muul. H II 18, 821 (101) – 1 var

kops (3 var)

Mis kops ei kõlba süüa? Kadekops. RKM II 309, 424 (750) – 1 var

Misuke kops ei hinga? Kadekops. RKM II 257, 105 (75) – 2 var

kurk (5 var)

Kel on kõige suurem kurk? Merel, merekurk. E MM 20 (28) – 4 var

Missugune kurk ei kasva peenral? [vastus puudub] Lasteleht nr 8 (1911) 128 (3)
– 1 var

käsi (1 var)

Missugusel käel pole mitte sõrmi? Kirjakäel. E 45757 (1) – 1 var

lõug (1 var)

Milline lõug õitseb? Lõvilõug. RKM, KP 13, 10 (27) – 1 var

magu (1 var)

Mis magu ei ole sitane? Ja leivamagu pole sitane. H, R 3, 50 – 1 var

mokk (1 var)

Missugune mokk ei hammusta? Harilik põdramokk. RKM, KP 32, 187 (25) – 1 var

nina (78 var)

Missugused ninad on Prantsuse ja Inglismaa meestel? Inimeste ninad. Meelej. nr 5 (1885) 22 ja nr 8 (1885) 34 (1) – 1 var

Missugune nina ei ole armas? Pikknina. E XI 8 (19) – 1 var

Mille nina võin puruks lüüa ilma milletagi? Pudeli. E, StK 7, 97 (8) – 1 var

Missugune nina ei hinga? Saapanina ei hinga. Lasteleht nr 4 (1907) 63 (1) – 9 var

Mes nõna ei tunne haisu? Adranõna. H II 32, 406 (86) – 17 var

Mis nina on tatita? Saapa. H II 7, 86 (143) – 12 var

Missugused ninad ei nuuska? Kinganinad. RKM II 334, 4 (12) – 15 var

Missugune nina ei saa nohu? Saapanina. LR nr 10 (1936) 239 (1) – 2 var

Kelle nina saab kõige enam lüüa? Saapa-, kinganina. E MM 19 (12) – 6 var

Missuguse nina peale võib majasid ehita? Maanina peale. E 8551 (23) – 13 var

nägu (69 var)

Missugune nägu on kõige pikem? [vastus puudub] Pioneer nr 8 (1963) 32 – 2 var

Määne nägu ei upu arh? Unenägu. RKM I 13, 612 (95) – 1 var

Missugune nägu on ilma silmita? Unenägu. E 8552 (31) – 49 var

Mis nägu ei näe silmadega? Unenägu. H II 74, 322 (111) – 6 var

Missugusid nägusid nähakse pimedas? Unenägusid. H II 36, 451 (8) – 9 var

Missugusel näol pole nina? Unenäol. EFA II 11, 22 (5) – 2 var

pea (160 var)

Kas sa tunnend seda pead, mis veab paberile read? Sulepea. Raudsik 20 – 2 var

Missugusel pääl ei ole keha? Kapsapääl. Lasteleht nr 10 (1910) 160 ja nr 11, 12 (1910) 192 – 1 var

Missugusid päid süüakse? Kapstapäid. Is. Kal. (1881) 81, 85 (3) – 2 var

Määne pää um lapatu? Kapsapää. RKM I 13, 609 (60) – 1 var

Mis pea ei ole metallist, ei ole ta ka taimedest, see pea ei ole kividest, ei nahast

ega lihast, luust? See sõna pea ei ole puust, ei ole nahast ega luust, kui ütled sa:

Pea kinni, poiss! Siis see ei ole lihast, luust, ei metallist, ei metsapuust. H, R 3, 52

– 1 var

Missugune pea ei ole paljas, aga ometi pole juukseid? Toompea. EFAM, Eisen, m
11:6, 3 (31) – 1 var

Missugune pia on magusat täis ja mõistusest tühi? Suhkrupia. H I 2, 80 (178) –
10 var

Missugune pää on kõige magusam? Suhkrupää. E 8552 (33) – 10 var

Missugune pea on kõige suurem? Eks veskepää ole kõige suurem. E EM 99 (851)
– 8 var

Missugune pea on nii suur, et tema peal majadel ruumi on? Tallinna Toompea. Is.
Kal. (1881) 81 ja 85 (2) – 1 var

Missuguse pea peal võivad inimesed elada? Toompeal. H IV 4, 156 (27) – 1 var

Kelle päid nähakse kõige enam? Härjapäid. E MM 19 (13) – 3 var

Kus on härjapäid, aga ei ole härgi endid? Härjapea põllul. E 8° 10, 60 (226) – 1 var

Missugune pea on juuksita? Kapsapea. H I 1, 21 (4) – 38 var

Missugune pea ei mõtle? Sulepea. RKM II 257, 105 (80) – 33 var

Missugune pää on meeleta? Eks kapstapää ole meeleta. H III 4, 217/8 (3) – 25
var

Missugusel peal pole ajusid? Piibupeal. Meelej. nr 41 ja 42 (1885) 270 ja 278
(11) – 2 var

Missugusel peal pole nina? Kapsapeal. E MM 32 (369) – 9 var

Missugusel peal ei ole kõrvi, silmi, suud ega nina? Noapeal. H II 18, 821 (100) – 4 var

Kelle pea ei tunne löögist valu, löøjalt armu kunagi ei palu? Naelapea. Raudsik
20 – 3 var

Missugusesse pähä ei panna mütsi? Suhkrupähä, kuhjapähä. E 8° I, 11 (29) – 2 var

Millist pead võib lüüa? Naelapead. RKM, KP 22, 269 (2) – 1 var

Missugune pea oskab kirjutada? Sulepea. RKM, KP 32, 186 (18) – 1 var

põlv (4 var)

Missugune põlv ei seisa iialgi paigal? Noorpõlv. E MM 29 (282) – 4 var

saba (4 var)

Missugune saba kasvab peenral? [vastus puudub] Pioneer nr 1 (1965) 32 (1) – 1 var

Milline saba pole loomadel? Taimed hiiresaba, rebasesaba, kukesaba. RKM, KP
13, 10 (21) – 1 var

Kel on kõige pikem saba? Kassil kassisaba. E MM 20 (23) – 2 var

sapp (3 var)

Missugune sapp ei ole mõru? Tuulesapp. E 8556 (74) – 3 var

silm (249 var)

Missuguse silmaga näeb kõige kaugemale? Pikksilm. ERA II 213, 222 (99) – 1 var

Mis silm ei ole kellegi peas? Lill pääsusilm. RKM II 309, 426 (767) – 1 var

Kelle silm on varre otsas? Kirvel. Leoke 4, 95 (18) – 1 var

Kene silmast on puu läbi löödu? Kirvesilmast. RKM II 20, 565 (15) – 1 var

Kene silmad teevad kontides valu? Konnasilmad varvastil. RKM II 15, 441 (11) – 1
var

Missugune silm ei tunne valu? Nõelasilm. Lasteleht nr 10 (1910) 160 ja nr 11, 12
(1910) 192 – 1 var

Missuguse silmaga ei näe? Nõelasilmaga. E 8550 (10) – 176 var

Missugused silmad ei jookse? Konnasilmad, pääsusilmad. RKM II 334, 119 (14)
– 30 var

Missugune silm jookseb alati vett? Veskesilm. E MM 29 (294) – 5 var

Määnes silm pelga-ai tsuskamist? Kirvesilm, nõglasilm. H II 69, 324 (4) – 3 var

Ütle mõni silm, mis ei pilgu? Konnasilm. RKM II 324, 402 (2) – 3 var

Missugune silm sööb? Kriimsilm. E MM 29 (296) – 6 var

Missugune silm on kõige suurem? Veski liassilm. E 8550 (11) – 5 var

Milliseid silmi ei sallita? Konnasilmi. ERA II 263, 112 (7) – 5 var

Kellel on silmad turja peal? Kirvel. RKM II 61, 52 (258) – 5 var

Missugune silm sööb lambaid? Kriimsilm. EFA II 9, 134 (9a) – 1 var

Milline silm ei maga? Nõelasilm. EFA II 11, 65 (10) – 1 var

suu (185 var)

Missugune suu ei räägi? Ahjusuu. Kadrid arvavad, et õige vastus on kotisuu.

RKM II 461, 448 (3) – 55 var

Milline suu ei matsu? Koti. RKM, KP 7, 362 (9) – 1 var

Missugused suud ei suudle? Kotisuud. KKI 44, 33 (72) – 3 var

Missugune suu ei tee häält? Kotisuu. RKM II 341, 242 – 28 var

Kelle suu ei laula? Pudelisuu. RKM II 263, 371 – 2 var

Missugune suu on keeleta? Kotisuu. RKM II 354, 296 (10) – 34 var

Missugune suu on ilma hammasteta? Kotisuu. H I 3, 51 (19) – 32 var

Mis suu ei hammusta? Kotisuu. H II 18, 817 (35) – 3 var

Missuguse suuga ei sööda? Kotisuuga. ERA II 213, 219 (55) – 8 var

Missugune suu sööb kõige suuremad suutäied? Kotisuu. E MM 29 (301) – 5 var

Kel on kõige suurem suu? Jõel, jõesuu. E MM 20 (32) – 11 var

Kelle suu on nii lai kui keha? Kirstusuu. H II 19, 372 (104) – 3 var

sõrm (16 var)

Missugusel sõrmel ei ole luud ega liha? Kindasõrmel. E 8555 (62) – 16 var

süda (31 var)

Missugune süda ei tunne rõõmu ega kurbtust? Puusüda. E 45757 (3) – 1 var

Missugune süda ei tuksu? Puusüda. E 8556 (71) – 21 var

Kelle süda ei värise iialgi? Puusüda. E MM 19 (16) – 7 var

Missugune süda ei tunne valu? Puusüda. ERA II 42, 639 (108) – 2 var

tald (23 var)

Missugused tallad on kõige kõvemad kuluma? Jalatallad. H III 6, 286 (6) – 6 var

Missugused tallad peavad kõige enam vasta? Jalatallad. EPost. Lisal. nr. 21 ja 22 (1871) 124 ja 130 (35) – 12 var

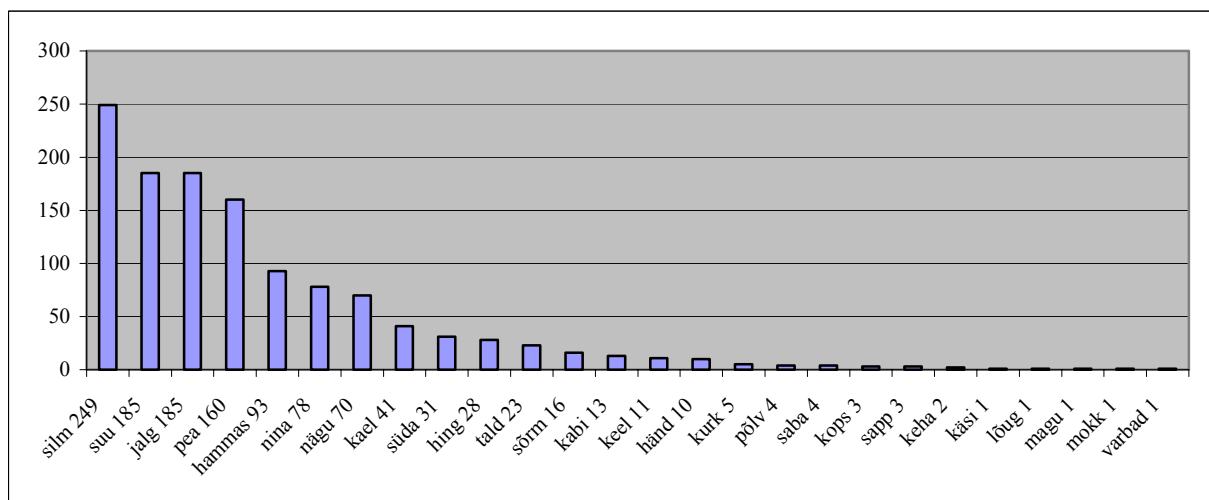
Missugune tald ei pruugi parandamist? Jalatald. H I 2, 80 (182) – 5 var

varbad (1 var)

Missugused varbad ei puutu maa külge? Kanavarbad (kortsud) silma ääres.

Lasteleht nr 10 (1909) 159 (3) – 1 var

Joonis 3 iseloomustab hästi kehametafooride sagedust ka keeles. Esikolmikus on ülekaalukalt *silma*- (249 varianti), *suu*- (186 varianti), *jalg*- (185 varianti) põhisõnaga kinnismetafoorid. Nägemise kui inimese jaoks ühe tähtsama meelega on seotud ka väga paljud keelde juurdunud *silma*-metafoorid üldse (vt Born 1999). Somaatilise fraseoloogia populaarsus keeles osutub igati põhjendatuks, sest igaühele on ju keha, füüsiline mina kõigi selle seisundite ja vajadustega kõige vahetumalt tajutav, mis loob suurepärased eeltingimused kujuka metafoorika tekkeks (Vakk 1970: 10).

Joonis 3. Liitsõna põhisõna järgi loodud somaatiliste metafooride (1219 varianti) esinemus liitsõnamängude andmebaasis.

2.2. Zooloogilistel kinnismetafooridel põhinevad liitsõnamängud

Teine sõnarühm, mille kaudu eesti liitsõnamänge (ja kvaasiliitsõnamänge) tihti üles ehitatakse, on somaatilise leksika kõrval loomanimetused.

harakas (1 var)

Mis harakas ei lenda? Hilpharakas. RKM II 309, 426 (762) – 1 var

hiir (7 var)

Missugune hiir tantsib kassi ees? Nahkhiir. ERA II 10, 614 (2) – 2 var

Missugune hiir lendab? Nahkhiir. E MM 26 (212) – 5 var

hobune (12 var)

Mis tõugu hobune on parim ujuja? Merehobune. Tähter (1939) 147 ja 157 (18) – 1 var

Missugune hobune ei söö kaeru? Laste mänguhobune. H IV 8, 353 (171) – 2 var

Missuguse hobusega ei sõideta? Jõehobusega. E 8549 (2) – 5 var

Missugusel hobusel pole hinge? Puust hobusel. [puuhobusel] E MM 31 (357) – 4 var

hunt (10 var)

Missugune hunt ei murra lambaid? Masinahunt. E MM 26 (214) – 6 var

Missugune hunt ei söö lambaid? Villahunt. E 8550 (15) – 4 var

härg (2 var)

Missugused härjad on kõige vähemad? Merehärjad. E MM 30 (323) – 2 var

kala (3 var)

Missugune kala on kõige suurem? Valaskala on kõige suurem. Vikerkaar nr 31 (1924) 796 (1) – 1 var

Mis kala elab kuival veeta? Libekala. RKM II 309, 425 (760) – 1 var

Missugune kala ei sünni süüa? Õngekala. E 8549 (7) – 1 var

kana (4 var)

Missugune kana on kõige kallim? Kodukana. E IX 8 (17) – 1 var

Missugune kana ei tule iialgi kuuri alla munema? Rabakana. E 8° I, 11 (30) – 1 var

Missugune kana lendab viis versta? Rabakana. E MM 27 (223) – 2 var

karu (3 var)

Missugune karu pole pruun? Jääkaru. RKM, KP 32, 186 (19) – 1 var

Milline karu ei murra? [vastus puudub] Pühapäevaleht nr 34 (1992) 20 (3) – 1 var

*Milliseid karusid on Eestis? Kodukaru, köögikaru, tantsukaru, pesukaru, mesi-
karu, joomakaru, mõurakaru, mürakaru, puurikaru, pruunkaru, valgekaru, puna-
karu – viimaseid on kõige rohkem.* RKM II 297, 255 (18) – 1 var

kass (20 var)

Missugusel kassil pole suud? Ning pajukassil pole suud. H, R 3, 48 – 1 var

Missugune kass pole majaloom? Vihmakass. H IV 8, 352 (157) – 1 var

Missugune kass ei püüa hiirt? Vihmakass. H IV 8, 356 (198) – 1 var

Mis kass ei söö hiiri? Kaevukass. RKM II 309, 427 (779) – 1 var

Missugune kass ei ole hiirekass? Vihmakass. E EM 86 (1111) – 1 var

Missugune kass ei ole hiirekoer? Vihmakass. E 8552 (39) – 1 var

Missugune kass ei söö hiiri? Valekass. EKRK III 41, 179 – 1 var

Missugune kass ei näu? Pajukass. RKM II 334, 567 (18) – 4 var

Milline kass lendab? Vihmakass. LR nr 5 (1938) 119 (6) – 4 var

Missugune kass ei armasta piima? Vihmakass. E MM 27 (226) – 4 var

Missugune kass ei sure? Asesõna "kas". EFA I 12, 52 (7) – 1 var

kirp (19 var)

Missugust kirpu ei tapeta? Püssikirpu. H IV 8, 351 (151) – 1 var

Missugune kirp ei karga? Püssikirp. E 8551 (25) – 18 var

koer (29 var)

Missugune koer ei haugu? Hiirekoer. E 8553 (40) – 29 var

koi (11 var)

Missugune koi oskab lugeda? Raamatukoi. RKM, KP 23, 378 (42) – 7 var

Milline koi õitseb? Levkoi. LR nr 8 (1938) 191) – 1 var

Missugune koi räägib? Papagoi. RKM II 418, 4 (3) – 1 var

Missugune koi ei söö auke? Raamatukoi, ihnuskoi. RKM II 334, 229 (80) – 1 var

Mis koi ei riku riiet-puud? Ihnuskoi. RKM II 309, 425 (755) – 1 var

konn (101 var)

Missugused konnad ei ela? Ülikonnad. RKM II 327, 9 (11a) – 1 var

Missugune konn ei hüppa? Kilpkonn. RKM I 14, 299 (I, 7) – 11 var

Missugused konnad ei krooksu? Ülikonnad. KKI 44, 33 (70) – 78 var

Missugused konnad on kõige suuremad? Kihelkonnad. H II 15, 161 (6) – 8 var

Missuguses konnas elutseb suur kogu inimesi? Kogukonnas. Lasteleht nr 1 (1904)
16 – 3 var

kukk (94 var)

Missugune kukk ei kõlba süüa? Kirikukukk. RKM II 263, 372 – 1 var

Missugune kukk käib jahil? Püssikukk. H IV 8, 351 (152) – 1 var

Missugune kukk ei laula? Püssikukk. E 8552 (38) – 61 var

Kukk on, aga ei lenda? Kirikutornikukk. E EM 73 (556) – 12 var

Kukk on, aga ei lenda, kikas on, aga ei kire? Kirikutornikukk. RKM II 24, 474
(140) – 1 var

Missugusel kukel ei ole harja? Riiukukel, püssikukel. RKM II 334, 355 (3) – 12 var

*Mis kukk see on, mida keegi ei salli ja mida kõik kardavad? Punane kukk
(tulekahi).* RKM II 293. 586 (332) – 3 var

Missugusel kukel ei ole naist? Kirikutornikukel. RKM II 22, 506 (187) – 2 var

kull (12 var)

Missugune kull ei mune? Kohtukull. H IV 8, 343 (172) – 1 var

Missugune kull ei püüa kanu? Kohtukull. E 8° 4, 20 (38) – 2 var

Missugune kull on kõige kardetavam? Kohtukull. E MM 27 (243) – 2 var

Missugune kull ei lenda? Kohtukull. E 8549 (8) – 7 var

kurg (24 var)

Mis kurg ei söö ega kõnni? Adrakurg. RKM II 309, 425 (758) – 1 var

Missugune kurg ei lenda? Adrakurg. Meelej. nr 19 ja 21 (1885) 97 ja 110 (2) – 23 var

kutsikas (2 var)

Missugune kutsikas ei hakka haukuma? Püha-Jüri kutsikas. E MM 28 (246) – 2 var

lind (8 var)

Missugune lind lendab ka, aga siiski on ta eluta? Pilpalind. E 1625 (21) – 1 var

Missugused linnud ei mune? Isalinnud. RKM II 343, 214 (IV, 21) – 1 var

Missugune lind sünnib munast, aga ise ei mune? Isalind. RKM, KP 28, 52 (17) – 3 var

Missugune lind ei laula? Mesilind. RKM II 92, 84 (124) – 2 var

Missuguse linnu liha ei süüa? Mesilinnu. RKM II 84, 275 (21) – 1 var

loom (4 var)

Missugune loom on kõige hirmsam? Iseloom. RKM II 426, 215 – 2 var

Missugust looma ei saa tappa? Iseloomu. EK RK III 41 (1), 181 – 1 var

Missugusel loomal on mõndasada hinge? Kalaloomal. E M 1 (1) – 1 var

rott (4 var)

Mis rott jääb ilma varanduseta? Pankrot. Leoke 4, 46 (101) – 1 var

Milliseid rotte süüb inimene? Sprotte. LR nr 5 (1939) 119 (2) – 1 var

Kes ei karda pankrotti? Vesirott. E 46424 (35) – 2 var

uss (3 var)

Mis uss näitab valgust? Jaaniuss. RKM II 309, 425 (753) – 1 var

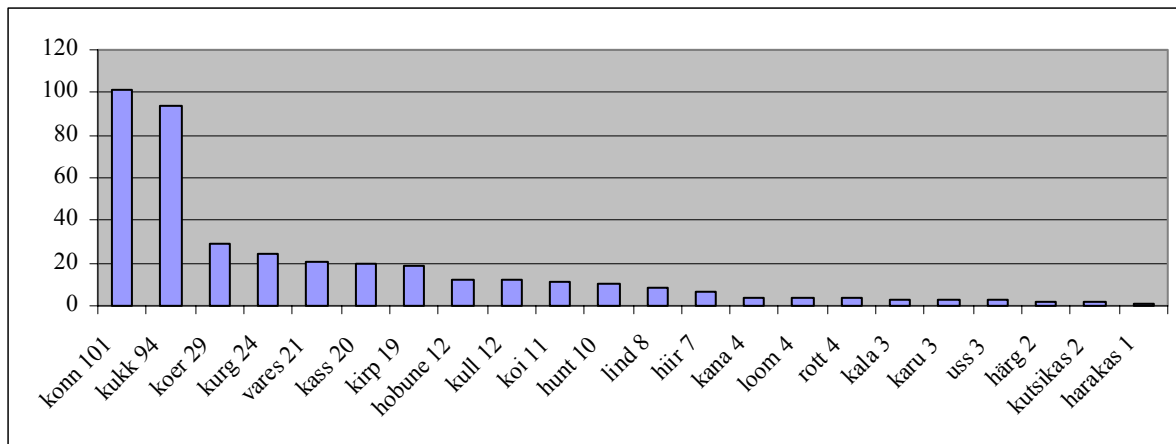
Misuke uss ei hammusta? Vihmauss. ERA II 213, 222 (95) – 2 var

vares (21 var)

Missugune vares ei kraaksu? Hädavares. RKM II 354, 11 (63) – 3 var

Missugune vares pole lind? Hädavares. RKM II 334, 230 (82) – 8 var

Millised vareased ei lenda? Hädavareased. RKM II 334, 299 (78) – 10 var

Joonis 4. Loomanimedel põhinevate tekstide konstruktsioonide (394 varianti) esinemus eesti liitsõnamängude andmebaasis.

Zooloogiliste kinnismetafooride esinemust näitab joonis 4. Kõige enam on liitsõnamänge loodud põhisõnadega *konn* (101 varianti), *kukk* (94 varianti), *koer* (29 varianti), *kurg* (24 varianti), *vares* (21 varianti) ja *kass* (20 varianti).

3. Lühendmõistatused

Lühendmõistatused (allikmaterjalis u 3000 teksti) on eesti MP-üksused, mille küsimuspoole moodustab mõni üldtuntud lühend (reeglina suurtähtedest koosnev akronüüm) ja vastusepooles antakse sellele tavapärasest järsult erinev vaimukas ja humoristlik, tihti poliitiliselt ja/või seksuaalselt markeeritud lahtiseletus. Eesti rahvaluulearhiivis leiduvad lühendmõistatused on kogutud aastail 1938–1996; nagu muudegi MP-alaliikide puhul, on lõviosa sellest (2200 kirjet) saadud üle-eestilise koolipärimuse kogumise aktsiooni käigus aastal 1992. Seetõttu on suuresti tegu eelnevat nõukogude ajastut ja tolleaegset piiratud sõnavabadusega ühiskonda iseloomustava ainesega, millest enamik on tänaseks juba ajalooühinguline ja andmebaasi valmimisajaks aktuaalsuse kaotanud. Selle andmekogumi eesmärk pole aga mitte kajastada pelgalt tänapäeva ainekihti, vaid anda kasutajale ühe mõistatuse alaliigi piires ülevaade eri aegadel kogutud materjalist, rahvaluuležanri iseärasustest.

Lühendmõistatuste seas kõige levinumad akronüümid on poliitilise suunitlusega, need on esmajoones riikide ja parteide nimelühendite ümbertõlgendused (vt ka Sarv

1995: 122). Alljärgnevalt on toodud eesti allikmaterjalis 20 või enama tekstiga esindatud lühendmõistatustüüpide edetabel, kus igast tüübist on tsiteeritud ta tiitelteksti, s.o kõige sagedasemat, "normaalvormilisemat" teksti.

1. *Lühendit SSSR loeti: Siberi sead situvad reas.* RKM II 388, 82 (43) – 467 var
2. *ETKVL? Ela teiste kulul väga laialt.* RKM II 265, 489 (29) – 351 var
3. *ENSV? Eesti naiste sukavabrik.* RKM II 324, 213 (13) – 300 var
4. *NLKP? Näljase Lenini kondine perse.* RKM II 441, 404 (9b) – 127 var
5. *NSVL? Näljased silmad vaatavad läände.* RKM II 365, 329 (30) – 114 var
6. *EPA? Elu parimad aastad* RKM II 324, 262 (11) – 105 var
7. *KEK? Kerge elu kõigile.* RKM II 386, 339 (59) – 93 var
8. *EÕM? Ema õmblusmasin.* RKM II 388, 13 (4) – 74 var
9. *TPI? Tudengite piinamise instituut.* RKM II 386, 92 (10) – 71 var
10. *USA? Uus sigade armee.* RKM, KP 3, 296 (2b) – 65 var
11. *ESRA (kooperatiivtaksofirma)? Eriti suur rahaahnus.* RKM II 446, 503 (4) – 62 var
12. *TPL? Tööpõlgurite laager.* RKM II 386, 365 (45) – 43 var
13. *EKP? Eriti kõva pidu.* EKRK III 41 (1), 359 – 42 var
14. *TASS? Targad ajavad sitta suhu.* RKM II 426, 32 – 41 var
15. *SRÜ? Sabata rebase ülikond.* RKM, KP 3, 434 (16) – 36 var
16. *ÜRO? Üpris raske olukord.* RKM II 388, 378 (1) – 35 var
17. *ARS? Anna raha siia.* EKRK III 41 (1), 364 – 31 var
18. *ETV? Eesti tolad, vaadake!* EKRK III 41 (1), 359 – 29 var
19. *TRÜ? Tütarlaste riiklik ülalpidamine.* RKM II 446, 503 (5) – 26 var
20. *ELO? Eesti lollide organisatsioon.* EKRK III 41 (1), 374 – 22 var
21. *KPSS? Kõva pidu sauna ja seksiga.* RKM II 366, 394 (2) – 22 var
22. *EV? Elagu venelased.* EFA II 11, 259 (23j) – 21 var
23. *LP? Laku perset, panni.* RKM II 388, 13 (4) – 20 var

Pingerea esikümnes paiknevad lühendid nõukogudeaegsetest riiginimedest, nagu nt SSSR (andmebaasis 467 var), *ENSV* (300 var), *NSVL* (114 var), ent nende kolme esitamisel ei oota küsija vastuseks mitte ametlikke vene- või eestikeelseid tähendusi *Советский Союз Сotsialistitšeskih Respublik*, *Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik* ega *Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit*, vaid just püsistunud või improvisatoorseid vaimu-

kaid ümbertõlgendusi. Nii on SSSR-lühendi folkloorseteks tähendusteks sobinud peale eelmisel leheküljel toodud dominantmõtestuste ka nt *suur sibulasööjate riik* (<1985, 26 var); siin ja järgnevalt tähistab teksti järel sulgudes esimene arv andmebaasis esinevat esmakordset üleskirjutuse aastat, teine arv sarnaste variantide koguarvu), *sakslane sõitis Siberi rongis* (<1979, 1 var), *sitt seis selles riigis* (<1984, 1 var), *Stalin sittus, saba rõngas* (<1984, 5 var), *Siberi sead söövad reas* (<1985, 10 var), *smert' Stalina spasenie Rossij* (<1988, 1 var), *suured sulid saavad rikkaks* (<1989, 1 var) või *Soome saadik saatis raha* (<1992, 1 var); ENSV puhul nt *Eesti naiste silmavesi* (<1940–50, 1 var), *enne nälg, siis viletsus* (<1940–50, 28 var), *enne nuusuta, siis võta* (<1977, 2 var), *ennenägemata sulide valitsus* (<1988, 3 var), *Eesti naiste suur võit* (<1990, 1 var), *Eesti nuumab sigu Venele* (<1990, 2 var), *ei näe sina vabadust* (<1991, 5 var), *eestlased, nõudke Stalini verd!* (<1992, 3 var) ning NSVL-i korral *näljase silmaga vaatab läände/näljased silmad vahivad läände* (<1976, 63 var), *näljased sead vahivad lakke* (<1982, 17 var).

Poliitilist värvingut kannavad samuti parteinimede lühendite vaimukad tõlgendused: KPSS (*Kommunistitšeskaja Partija Sovetskogo Sojuza*) tähendas rahvasuus *kõva pidu sauna ja seksiga* (<1983, 23 var); ühel korral järgneb lühend EKPSS tõlgendusega *eriti kõva pidu sauna ja seksiga*). Levikult üks produktiivsemaid tüüpe on ka ETKVL (*Eesti Tarbijate Kooperatiivide Vabariiklik Liit*), mis oma aktiivse käibeloleku ajal oli tuntud folkloorseis tõlgendustes *elada teiste kulul võimalikult lõbusalt* (<1976, 61 var), *elan teiste kulul väga lähedalt* (<1985, 22 var), *eestlane tagus kiviga venelasele lagipähe* (<1987, 3 var), *eestlased taovad kirvestega/kaigastega venelasi lolliks* (<1985, 40 var), *enne tarvitamist kuuma veega loputada* (<1973, 3 var), *Eesti talupoeg kingib venelasele liha/leiba* (<1992, 5 var), *Eesti tüdrukud käisid Virus litutamas* (<1992, 2 var).

Üldiselt iseloomustab lühendmõistatusi nõukogude ühiskonna (sh endise suurriigi vene soost elanike) vastane orientatsioon ja poliitiline suunitlus, mis tänapäeval on oma aktuaalsuse kaotanud. Lisaks minevikku jäänud teemadele on ka lühendite lähteks olnud riiginimed (*NSVL*, *ENSVL*) tänaseks minevik.

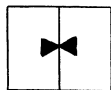
Humoristlike lühenditõlgenduste üleskirjutused tõstatavad tihti žanriprobleemi, kuna nad ei ole alati selgelt vormistatud küsimustena, vaid sageli lihtsalt lühendite kindlakõneviisiliste ümbermõtestustena. Nende suulises esituses on siiski eeldatav dialoog,

milles üks osapool küsib teiselt konkreetse lühendi vaimukat vastust, mis lubab selliseid lühendiparoodiaid mõistatuste üheks hilistekkeliseks alaliigiks pidada.¹⁰

4. Piltmõistatused e reebused¹¹

Uuema mõistatusmaterjali hulka kuulub ka u 7300 **piltmõistatust** ehk **reebust**, mille moodustavad sarnaselt muude mõistatustega küsimus ja vastus. Nagu terminist *piltmõistatused* võib järeldada, on neis harjumuspäraselt küsimuspooleks paberile joonistatud (ja enamasti raamitud) minimalistlik pilt (mille juurde esitatakse suuliselt vaid küsimus *mis on pildil?*). Vastuseks on pildil oleva nähtuse, eseme, tegevuse, olukorra nimetus või neid kirjeldav lause, mistõttu on neid nimetatud ka visuaalseteks kirjeldavateks mõistatusteks (*visual descriptive riddles*) (Roemer 1997: 178). Niisiis erinevad reebused ses plaanis keerdküsimustest, liitsõnamängudest jt MP-alaliikidest ja meenutavad just tavamõistatusi, kuna koosnevad millegi kirjeldusest (küll mitte verbaalsete, vaid graafiliste vahendite abil) ja lahendusnõude juurdelisamine on vaikimisi endastmõistetav. Harjumuspärasest suulisest rahvaluulest erinevalt on piltmõistatused kirjalikud.

Mis on pildil?

Kodaniku lips jäi lifti ukse vahele.

Vanaaega käsitlevates ajalooetes on tänapäevaste piltmõistatuste arhailisi analooge peetud sumeri kiilkirja ja muude piltkirjatüüpide ning seega kogu kirju-

¹⁰ Lühendmõistatustega on mõneti seotud ka tänapäeva tehnoloogiaajastul rühmapärimusena levinud lühendikasutus. Sõnu lühendatakse, et mobiiltelefoni SMS-i mahtuva 160 tähemärgiga võimalikult palju ära öelda ning võimalikult vähe aega ja vaeva kulutada või jututubades n-ö reaajas püsida. Üks levinumaid lühendamisi on kõnekeelsete hääldusvormide jäljendamine: *teind* (teinud), *old* (olnud), *üts* (ütles), *mõts* (mõitles)... *H*-täht kaob sõnaalgusest aina sagedamini hoopiski ("elista mulle", "omme tulen") ja oleviku ainsuse 3. pööre lõpeb *b* asemel *p*-ga ("vaatap, mis saap"). Moodsate kommunikatsioonivahendite (mobiiltelefoni sõnumid, virtuaalas internetivestlused) teel suhtlejatele (eriti just nooremale põlvkonnale) on tuntud spetsiifiline lühendivaru *tre* 'tere', *ic* 'itsitamine', *irw* 'irve, irvitamine' (võimendatult *mega irw*), *plz* 'palun', *ptv* 'pole tänu väärt', *sry* 'vabandust' (näited pärinevad P. Voolaiu erakogust, minu 11-aastase poja sõnakasutus MSN Messengeris), samuti erinevaid emotsioone väljendavad emotikonid, nt ☺, ☹.

¹¹ Piltmõistatuste allpeatükk põhineb varem ilmunud artiklil "Traditsioonist ja improvisatsioonist eesti piltmõistatustes. Elektrooniline andmebaas <http://haldjas.folklore.ee/Reebus>" (Voolaid 2002a).

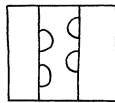
tamiskunsti eelkäijateks, kuivõrd tähtis samm kirjutamiskunsti suunas tehti siis, kui inimesed hakkasid pilte kasutama mõne kindla eseme tähistamiseks. Piltmõistatustes, mida lapsed teatud eas nii väga armastavad, sünnib see veel tänapäevalgi. Me joonistame pildi, kus on saad heinu ja tagaplaanil järv ning laps rõõmustab mõistes, et see tähendab nime Saadjärv¹² (Wells 1994: 16).

4.1. Traditsioon ja improvisatsioon piltmõistatustes

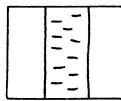
Suhteliselt hilisemaaegse (esimesed arhiiviüleskirjutused kannavad daatumit 1963) mõistatuste alaliigi puhul olid folkloristlikust aspektist huvipakkuvad traditsiooni ja suure improvisatsiooni probleemid. Eesti piltmõistatuste loomispõhimõtetest rääkides on traditsiooni ja improvisatsiooni vahetorda varem puudutanud ka Mall Hiimäe (1995: 23–32).

Rahvaluulele omaselt toimivad traditsioon ja improvisatsioon vastandlikult. Traditsioon püüab säilitada teksti muutumatuks ja kajastub eelkõige suurtes ja laialt tuntud piltmõistatustüüpides, lapsed teavad kindla pildi juurde just konkreetset vastust.

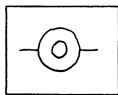
11 Eestis tuntumat piltmõistatustüüpi on järgmised.

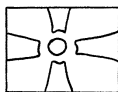
Karu ronib puu otsa. RKM, KP 11, 591 (7) – 710 var

Kaelkirjak akna taga. RKM, KP 30, 357 (2a) – 697 var

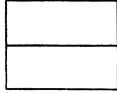

Kauboi sõidab jalgrattaga. RKM, KP 5, 406 (6) – 552 var

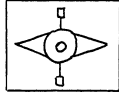

Neli elevanti nuusutavad apelsini. RKM, KP 11, 410 (16) – 271 var

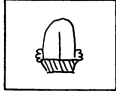
¹² Nimetatud piltmõistatusnäide on tõlkeline, eesti arhiivimaterjali hulgas sellist tüüpi ei leidu.

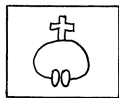
Vanaeit veab kitse, aga ainult nõör mahtus pildile. RKM, KP 21, 53 (30) – 221 var

Kauboi sõidab paadiga. RKM, KP 36, 360 (7) – 186 var

Ema jalgu pesemas (tagantvaates). RKM, KP 43, 158 (9) – 155 var

Vanamutt palvetab. RKM, KP 1, 354 (2) – 148 var

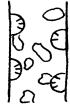
Nõia transport. RKM, KP 3, 359 (3a) – 131 var

Neeger pimedas toas. RKM, KP 10, 5 (15) – 118 var

Traditsioon on mingi nähtuse järjepidevuse ja seega pärimusena püsimise eelduseks (sõna *traditsioon* kasutatakse eesti keeles ka folkloorse pärimuse sünonüümina, vt Jaago 1999: 74). Samas on traditsioon olemuselt paindlik, võimaldades folklooriteksstil kasutuses teiseneda – sel juhul saab rääkida järjepidevuse pinnalt välja kasvanud improvisatsioonist, mida piltnähtude puhul võib jälgida mitmes kihistuses:

1. Samas tüübis või tekstis võivad muutused tekkida eri aegadel (sama tüübi eri redaktsioonid või kahest eri tüübist tekkinud kontaminatsioonid). Kaks eesti laste hulgas populaarsemat tüüpi *Karu ronib puu otsa* ja *Kaelkirjak akna taga* on liitunud väga põnevaks kontaminatsiooniks:

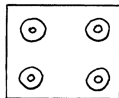
Karu kallistab kaelkirjakut. RKM, KP 36, 56 (3i) – 1 var

2. Piltmõistatuste puhul on väga levinud nähtuseks rohked vanalt pinnalt tekkivad uued iseseisvad, tihti ühe tekstiga esindatud tüübid. Seetõttu on suure levikuga (tinglikult nimetades traditsioonilisemate) tüüpide ja ühest tekstist koosnevate (rohkem improvisatsiooniliste) tüüpide arvuline erinevus tohutult suur.

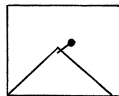
Leksika ja muude keelenähtuste põhjal formuleeritud folkloorižanride seesmisele sagedusjaotusele omane nn Zipfi mudel kehtib ka piltmõistatuste puhul. Selle mudeli kohaselt tekib folkloorižanri allikmaterjalis kõige rohkem üheainsa kirjapanekuga esindatud tüüpe, järsult vähem kahe kirjapanekuga esindatud tüüpe jne, kuni skaala teise otsa ülilevinud suurte supertüüpideni välja, mida on kõige vähem (Krikman 1997: 188).

Piltmõistatustes kajastub täpselt sama: kaks u 700-variandilist hüpertüüpi (*Karu ronib puu otsa*, *Kaelkirjak akna taga*) „kaaluvad“ u 4,7 korda rohkem kui skaala teises otsas asuvad 300 ühevariandilist tüüpi. Levikult tugevaid tüüpe on ka piltmõistatuste hulgas tegelikult väga vähe.

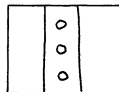
Improvisatsiooniliste (ühe variandiga esindatud) piltmõistatuste näiteid:

Kolm musketäri ja d'Artagnan. RKM, KP 10, 155 (4) – 1 var

Šiškini maal "Kolm karu". RKM, KP 11, 497 (7) – 1 var

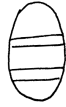
Kellarihm karbis. RKM, KP 4, 468 (1) – 1 var

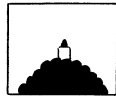
Jänes hüppab kitse. RKM, KP 28, 27 (4a) – 1 var

Kaks lindu lendavad pilvedes. EFA II 7, 155 (7) – 1 var

Päevitusriietes muna. RKM 27, 278 (6) – 2 var

Mutionu nina. RKM, KP 30, 688 ja 90 (14) – 1 var

Valged vahivad musta. RKM, KP 4, 320 (11) – 1 var

Naised kummardavad vanni kohal. RKM, KP 19, 438 (8) – 1 var

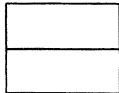
Isakass teeb emakassile silma. RKM II 428, 143 (20) – 2 var

Žanr kaotaks oma aktuaalsuse ja „loomereservuaari“, kui kasutuses „leierdada“ ainult suuri kinnistunud tüüpe *Karu ronib puu otsa* ja *Kauboi sõidab rattaga* ning *Kaelkirjak akna taga*. Kui variaabluse klassikalised põhjused on unustamine ja vajadus luua midagi uut, siis piltmõistatuste puhul seisame silmitsi just viimasega. Tegemist on ju koolifolklooriga, lapsi köidabki piltmõistatuste juures just võimalus improviseerida, omaloomingut harrastada, selleks et mõistatamine poleks liiga lihtne, vaid täidaks oma võistluslikku funktsiooni.

4.2. Piltmõistatuste kujundlikkusest

Andmebaasis leiduvat piltmõistatusainest vaadates näeb kasutaja, et arhiivi on sattunud ka väga kahtlase väärtusega improvisatsiooni, mille puhul tekib küsimus piltmõistatuste eksistentsiaalsest olemusest üldse.

Millist pilti rahvaluuleuurija piltmõistatuse nime vääriliseks peab? Mis teeb ühe pildi lisaks ta pilt-küsimus-vastus-vormile piltmõistatuseks? Rahvaluule seisukohalt olulisim element on kujundlikkus. Piltmõistatuste puhul avaldub see vajaduses anda stiliseeritud pildikritseldusele, mille paberile visandamisega saab hakkama ka kõige algajam joonistaja, piisavalt fantaasiat nõudev tõlgendus. Võimalike vastusevariantide rohkus võib olla mõistataja eksitamise taotluslik võte. Näiteks joonistate raami, tõmbate selle keskele horisontaalse joone ning küsite teiselt: *Mis see on?*

Vastuse *Joon* peale (mis on faktiliselt õige, kuid liiga lihtne, mõistatuse lahendaja otsib aga kujundit) ei lähe sarama ei mõistataja ega piltmõistatuste-uurija, küll aga võiksid teda rahuldada nt järgmised piltmõistatuste andmebaasis leiduvad vastused: *Mees veab kitse, pildile jäi ainult nõör, Postkaart, Raamat küliliasendis* jne. Esmapilgul tavaline kriips saab vastavasse loogikamehhanismi nihkudes hoopis teise tähenduse. Tõepoolest, üks kriips võibki ju ükskõik mida tähendada ja mõistatuse lahendamine kujuneb seda keerulisemaks.

Samas on piltmõistatuste andmebaasis väga palju selliseid variante, mis näivad millegi n-ö liiga realistlike kujutistena.

Vaatame näiteks suurt tüüpi

Nõia transport. RKM, KP 3, 359 (3a)

Enamik vastuseid on 131 tekstivariandiga tüübis sellised otsesed ja kujunditud: *luud, hari, pintsel*. Kujundit sisaldavad vaid mõnede vastuste puhtkeelelised esitusviisid: *nõia transport, nõidadel sissepääs keelatud*, kujundiloomelt parimad ja huvipakkuvad on aga kaks sarjana esitatavat piltmõistatust:

Baba-Jagaa lendab turule. RKM, KP 37, 229 (24)

Baba-Jagaa lendab koju tagasi. RKM, KP 37, 229 (25)

Andmebaasis on improvisatsioonilistesse ühe-kahe-variandilistesse tüüpidesse kuuluvaid pilte püütud ka võimalikult täpselt ja „individuaalselt“ ümber joonistada. Kasutajal võib tekkida nii mõndagi piltmõistatust vaadates õigustatud hämming ja küsimus: "Mis siin vaimukat on?" Siiski pidasin vajalikuks kajastada andmebaasis ka improvisatsioonid, mis lastel mitte alati "hästi" välja ei kukkunud. Piltmõistatuste puhul ei saa me rääkida autentsusest selle traditsioonilises tekstoloogilis-folkloristlikus tähenduses (millele pöörati suurt tähelepanu eesti vanasõnade ja klassikaliste mõistatuste teaduslikke väljaandeid koostades). On ju improvisatoorsus (omaloomingu suur osakaal) üks piltmõistatuste žanri spetsiifilisi eripärasusi.

5. Teisi MP-alaliike

5.1. Värssmõistatused ja tähemängud

Värssmõistatused on riimilised mõistatused, põhiliselt 19. sajandi eesti kirjameeste autorilooming. Nende üks alaliike on **tähemängud** (u 3000 teksti). Eestikeelsed tähemängud on A. Krikmanni järgi tehtud kolme põhimalli järgi (Krikmann 1997: 100).

1. Võetakse 2 või enam riimuvat (erineva algustähega) sõna, nt *muri*, *meri*, *mari*, ja koostatakse värside, milles antakse need algustähed ja veidi hämarat informatsiooni ka lahendsõnade kohta ning ülesandeks on leida sõnakatke, mille juurde algustähed kuuluvad.

U on valvas vahimees,

L-l on ikka vesi sees,

A on armas noppijal,

Õ-ga ots on ligidal.

Muri, meri, mari, mõri. Kodu nr 1 (1908) 31 ja nr 2 (1908) 52

2. Võetakse palindroom (st tähejärjend, mis õigetpidi lugedes annab ühe sõna ja tagurpidi lugedes enam-vähem teise sõna, või siis mõlematpidi lugedes ühe ja sellesama sõna) ning peidetakse selle lahendsõna(de) tähendus parafraseeritult värsikesse.

Loe, kust küljest tahad – oh sa ime –

Ikka üks ja sama nime.

Minus kannad tuld ja tuhka

Õöselgi ma vaevalt puhka.

Piip. ERA II 212, 337 (4)

3. Võetakse liitsõna, mille komponentidel leidub kõlaliselt enam-vähem kattuvaid homonüüme (või ka liitsõna, mille esi- ja lõpuots meenutavad kõlalt mingeid sõnu), ning peidetakse nende homonüümide ja tervikliitsõna tähendused värsikesse.

Kaks esimest sull maitsvad head.

Sest neid ka väga kalliks piad;

Mu kolmas on üks loomake,

Kes õhus lindab alati.

Kõik kolmest linnukene saab,

Kes esimesi kokku a'ab.

Mesi, mesilind. (Meelejahutaja (25) 1887: 199, (26) 1887: 207).

Valdav osa värssmõistatustest, sealhulgas tähemängudest on autorilooming, seda on viljelenud nt Otto Wilhelm Masing, Johann Voldemar Jannsen, Jakob Hurt, Ado Grenztein jt. Üks tuntumaid eesti tähemängude sepitsejaid on olnud Viru laulik Friedrich Reinhold Kreutzwald, kellele võib omistada 25 tähemängu autorsuse. Neist tuntuim on esmakordselt 1864. aasta Pärnu Postimehes ilmunud, palindroomil *udu* põhinev mõistatus, mis on kartoteegis u 200 variandiga suurim tähemängutüüp.

Loe mind eest ehk taga otsast;

Ika tõusen maast ja metsast,

Koon sul võrko silma ette,

Et keik lähäb mino pette:

Olen paks ja langen mahha,

Siis sa loodad heina teha;

Tõusen üles' kõrgemalle,

Siis toon vihma ligemale.

Uddu (Perno Postimees 1864: 415, 1865: 15).

Ajalehes Kreutzwaldi nime mõistatuse alt ei leia, küll aga on sama mõistatus ära trükitud Kreutzwaldi "Viru lauliku lauludes", kus on analoogseid mõistatusi ühtekokku 20 (Kreutzwald 1865: 106–115).

Värssmõistatused ja tähemängud on väga põnev mõistatuste alaliik, mis vajab ka omaette uurimist kirjandusteoreetiliste uurimismeetodite kaasabil. Kui paljudest värsivormis mõistatustest on 19. sajandi lõpupoolel ja 20. sajandi algupoolel elavalt sekundaartraditsioonis käibinud, siis tänapäeval on nad suulisest levikust taandunud. Tulevikus rajatavast värssmõistatuste andmebaasist kujuneb põneva ajastutradistiooni vahendaja.

5.2. Valemmõistatused

Valemmõistatuste (u 1000 teksti). Küsimuspooles esitatakse lause või sõna valemina, kasutatakse märgijärjendit (läbisegi tähti või numbreid) ja vastus saadakse märke traditsiooniliselt hääldades.

SAA 1x5A2? Saa ükskord viisakaks. RKM II 306, 50 (61)

L

r Eee uuuuu? Suurel härral kolmed viisud. RKM, KP 34, 44 (4)

5.3. Tähelepanutestid

Tähelepanutestide (u 200 teksti) küsimus- või jutustusepooles (nad on vahel tõelised narratiivid) püütakse lahendajat kõige otsesemal moel eksitada, juhtides tähelepanu hoopis kõrvalistele ja vastamise seisukohalt ebaolulistele nähtustele.

Oletame, et sa oled trammijuht. Esimeses peatuses tuleb peale 14 inimest. Teises peatuses väljub 7 inimest. Järgmises peatuses väljub ja siseneb 6 inimest.

Järgmises kahes peatuses väljub 4 inimest ja siseneb 3 inimest. Kui vana on trammijuht? Esimesest lausest selgub, et trammijuht on sama vana, kui see, kellele küsimus esitati. RKM, KP 39, 220 (39)

5.4. Ülesanded sugulusvahekordadest

Sugulussidemetega ülesanded (u 500 teksti), kus sugulussidemed parafraseeritakse vastaja jaoks ülisegaseks ja keeruliseks, vastus on loomulikult lihtne.

Mu isa laps, mu ema laps, aga ei ole mu vend ega õde? Ma ise. RKM II 99, 102 (74)

Esimene isik on teise isiku poeg. Teine isik pole aga mitte esimese isa. Kuidas on see võimalik? Teine isik on esimese ema. RKM, KP 9, 465/6 (10)

5.5. Arvutusülesanded

Piir **arvutusülesannete** kui traditsioonilise rahvaluule ja tõeliselt matemaatikateaduslike ülesannete vahel on üsnagi tinglik. Kartoteek (u 500 teksti) sisaldab ka selliseid ülesandeid, mille lahendamisel polegi just numbriline näit oluline, vaid mõni muu nipp.

Kuidas saab neli õuna jagada võrdselt nelja lapse vahel, aga ometi jääb korvi üks õun? Üks laps saab õuna koos korviga. RKM, KP 4, 319 (7)

Üks rahvusvaheliselt tuntud arvutusülesanne, milles juba arvutamist tarvis, on järgmine:

Ühele hanele tuli vastu haneparv. "Tere, sada hane," ütles hani. Parv vastas:

"Meid ei ole sada hane. Kui meid oleks teist niipalju, pool niipalju ja veerand niipalju, ja sina hani, siis alles oleks sada. Mitu hane oli parves? 36 hane. ERA II 222, 425 (1) < I. Lehesalu, Kuusalu, 1939

Selle suhteliselt arhailise arvutusülesande lahendamisel tuleks kasutada võrrandit $2x + x/2 + x/4 + 1 = 100$, millest $x = 36$.

III. PERIFEEERNE ARHIIVIAINES JA ELEKTROONILISED ANDMEBAASID *ANNO* 2005

1. Andmebaaside eel- ja loomislugu

1.1. Folkloristika ja arvutiajastu

1990. aastate algul jõudsid eesti folkloristide käsutusse esimesed arvutid, täpsemalt 1995. aastaga võib tähistada uue ajastu sünni eesti folkloristikas. 2005. aastal on enesestmõistetav, et iga folkloristi ees tema töölaual asub personaalarvuti. Samuti on 2005. aastal enesestmõistetav, et folklorist hoiab end korrapäraselt kursis eesti folkloristikat ja folkloriste puudutava teadmusega, mida pakub Tartus Kirjandusmuuseumi ruumes 1995. aasta detsembris Eesti Keele Instituudi rahvausundi töörühma rajatud Haldja serveris paiknev veebisait „Eesti rahvaluule“ (<http://haldjas.folklore.ee> ehk <http://www.folklore.ee>), mille eesmärk oli algselt ja on jätkuvalt ühendada tervikuks informatsioon folkloristika institutsioonide, uurimisteede, publikatsioonide, andmebaaside, uurijate ja uurimisteede kohta (Kõiva 1997: 117). Arvutikeel on tõusnud Eestis stereotüüpse oskusena paljude erialade töötajate teiseks emakeeleks.

Kümme „arvutiaastat“ on hõlbustanud folkloristide tehnilist tööd, mis esmajoones väljendub paberkandjal, eriti aga virtuaalselt ilmuvate väljaannete enneolematult suures hulgas. Alates 1996. aastast on olnud folkloristidel võimalik oma töid ja tegemisi tutvustada nii kitsamale kui ka laiemale huvilisteringile mõeldud internetipõhises emakeelses folklooriajakirjas *Mäetagused* (<http://www.folklore.ee/tagused/>) ja ingliskeelses erialaajakirjas *Folklore* (<http://www.folklore.ee/folklore/>). Arvutite tõhusat tuge on viimase kümmekonna aasta jooksul rakendatud ka eesti folkloori keskarhiivis, mille ülesandeks on, nagu võime lugeda ERA veebisaidi avalehelt (www.folklore.ee/rl/era/ava.htm), „mitteinstitutsionaalse vaimse kultuuri nähtuste võimalikult mitmekülgne jäädvustamine, säilitamine ja kogutu kättesaadavaks tegemine. Selle juurde kuulub orgaaniliselt materjali teaduslik analüüs, uurimistulemuste ja allikmaterjalide publitseerimine, populariseeriv ja pedagoogiline tegevus“ (<http://>

www.folklore.ee/rl/era/ava.htm). Kõigi nende ülalnimetatud funktsioonidega tänapäeval ilma arvutiteta toime tulla on juba küllaltki mõeldamatu.

Mitteinstitutsionaalse vaimse kultuuri nähtuste **mitmekülgne jäädvustamine** tähendab muuhulgas ka seda, et nüüdisajal luuakse ja kogutakse suur hulk folkloori just arvutites, sh internetikeskkonnas,¹³ ehkki loomulikult on ka kõik varasemad, arvutielel ajal eksisteerinud jäädvustamis- ja kogumismeetodid käibel.

Kõige kogutu **säilitamisel** võivad arvutid osutada vana ja seetõttu hävimisohus materjali päästmisel hindamatut abi. Rahvaluule arhiivi arengukavast 2001–2005 võime lugeda mitmeid arvuti abiga lahendatavaid ülesandeid: „Säilitustegevuse osas on arhiivi lähiaastate ülesandeks hävimisohus oleva arhiivimaterjali konserveerimine ning digitaalsetele infokandjatele ümbervõtmine“ (<http://www.folklore.ee/rl/era/ava.htm>). Samast leiame elektrooniliste eesmärkide kohta veel: "Prioriteetideks on vanemate helisalvestuste digitaliseerimine ning arhiveerimine failiplaatidele (nii .wav kui .mp3 formaadis), diapositiivide ja värvifotode kogu skaneerimine ning VHS videofilmide ümbervõtmine digitaalsele andmekandjale. Perspektiivis on kõigi heliseeriade ning fotokogu digitaliseerimine, video osas üleminek DVD tehnoloogiale. Samuti vanemate käsikirjaliste kogude osaline kandmine elektroonilistele infokandjatele.“ Sõna *digiteerimine* iseloomustab nüüdisaegsete mäluasutuste era- ja avalike andmebaaside loomistuhinat, mida reklaamitakse kui täpset, vastupidavat, hõlpsasti ülekantavat ja käepärast viisi salvestada ja säilitada mälestusi ning informatsiooni kontsentreeritud ruumis (Mäkelä 2001: 51).

1990. aastate teisest poolest alates tähendab *digiteerimine* arhiivimaterjaliga seotud uurimisprojektidega töötavatele folkloristidele eelkõige arhiivimaterjalide sisetamist arvutisse. Kirjanduslooliste digitaalprojektide põhjal on Eesti Kultuuriloolise Arhiivi teadur Marin Laak jaotanud massilise digiteerimise laias laastus kaheks:

¹³ Vt nt EKM folkloristika osakonna koduleheküljel <http://www.folklore.ee/rl/fo/valitoo/> asuvaid mitmesuguseid interaktiivseid küsitluskavasid, millele vabatahtlikud kaastöölised saavad vastata sealsamas kodulehel ning otsekohe ka vastused elektroonilisel teel ära saata. ERA arengukavas on kirjas rahvaluule kogumistöö ühe vormina järgmine punkt: “Kasutatakse interneti võimalusi: levitatakse küsitluskavu arhiivi koduleheküljel ning e-posti teel, kujundatakse arhiivi koduleheküljest interaktiivne portaal, mille kaudu on võimalik ERAga suhelda ning mis koondab ka muud kogumisalast informatsiooni” (<http://www.folklore.ee/rl/era/ava.htm>). Peale selle on folkloristidel võimalik edukalt jälgida ning jäädvustada Eesti jt maade internetis asuvates kõikvõimalikes suhtlustubades ja portaalides kasutajate ja kommentaaride poolt spontaanselt kirjutatud

suuremahuliste digikoopiate loomiseks (rareetsete vanade raamatute füüsilise konserveerimise eesmärgil) ja suurte tekstikorpuste rajamiseks (aluseks kanooniline ilukirjandus) (Laak 2004: 727). Mõlemal juhul on tegu vanemate ja „unustatud“ tekstide *kättesaadavaks tegemisega*, nende n-ö töölepanekuga, sest paljud sellised tekstid on haruldased, füüsiliselt raskesti kättesaadavad ning originaalist sageli vaevaliselt välja loetavad. Digikoopiaid ja tekstikorpusi ühendab kiire elektrooniline kättesaadavus, ent tehnilisest küljest on tegu põhimõttelise erinevusega. Folklooriarhiivides sobib sarnane jaotus näiteks vanade käsikirjaliste rahvaluulekogude skaneerimisel pildina, suurte tekstikorpuste näiteks on folkloristikas aga arhiivimaterjali põhjal rajatud žanritüpoloogilised arvutiandmepangad. Viimastel aegadel eesti folkloristide teatumatest projektidest, mille käigus on arhiivikogude põhjal sündinud digitaalseid žanriandmebaase, võib nimetada terve hulga. Kohapärimust on andmebaasidesse digiteeritud alates 1998. aastast grandiprojektide „Muistised ja kohapärimus Eestis ja Soomes“ (projektijuht Heiki Valk) ja „Kohapärimus rahvajuttudes“ (grandihoidja Mall Hiimäe) raames (Remmel 2002: 115–132). „1999. aastal alustas Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool muinasjuttude tüpoloogia korrastamiseks projekti „Eesti imemuinasjutud“, mille tulemusena on kavas avaldada teaduslik antoloogia. Ettevõtmise suuremahuliseks eeltööks sai EKM-i Eesti Rahvaluule Arhiivi kogutud imemuinasjuttude arvutisse ajamine“ (Järve 2002: 157). Selle projektiga on 2005. aasta juuniks „arvutisse aetud“ u 5500 muinasjututeksti (eravestlus Risto Järvega mais 2005). Regilaule on arvutisse sisestatud grandiprojekti „Eesti regilaulude keel ja poeetika“ raames, „Vana Kandle“ ettevalmistustööde käigus (Västriku 2000: 167), samuti Soome Kirjanduse Seltsi ja EKM-i ühisprojekti „Suomen Kansan Vanhat Runot“ raames (Eestis skaneeriti 100 000 soome kalevalaamõõdulist rahvalaalu). Folkloori lühivormide kohta loodud andmebaasidest täiuslikem (sisaldab vaid autentseid üleskirjutusi) on eesti mõistatuste akadeemilise väljaande koostamise käigus aastail 1997–1999 sisestatud mõistatuste tüpoloogiline andmebaas. Kõnekäändude ja fraseologismide täisteabelise andmebaasi „Justkui“ loomist alustati 1998. aastal ning praeguseks on materjal (150 000 kirjet) arvutisse sisestatud, lõppenud on objektiivsete ja enamiku tüpoloogiliste andmete (sõnastusvorm originaalkujul, vastava kõnekäändutüübi tiiteltekst ja märksõna) toorkujul (Õim 2003: 30). Töö praeguses etapis

tehakse süntaktilis-semantilis analüüsi, korrigeeritakse murdekeelt ja ühtlustatakse tekste, samuti jätkub andmebaasi tüpoloogilise süsteemi korraldamine.

Mitmesaja aasta vältel arhiividesse kogutu **kättesaadavaks tegemisel** pakuvad arvutid praegu kõige enam võimalusi. Folkloristidele endile kui kitsa ringi uurijatele on viimastel aastatel andmebaasidesse talletatud materjal hõlpsasti kättesaadav sisearvutivõrkude ja omavahelise suhtlemise kaudu. Ent ka laiemale üldsusele ükskõik millisest maailma paigast on juba praegu loodud kasutajasõbralik ligipääs väga paljudele vanema- ja uuemaaegsetele folkloorimaterjalidele ülemaailmse arvutivõrkude võrgu, interneti kaudu, mis seob arvuteid üksteisega ühise TCP/IP protokolliga (*Transmission Control Protocol / Internet Protocol*) abil. Kolmeteistkümne aastaga on internet leidnud väga paljude eestlaste seas alalist kasutamist¹⁴. Seda väidet kinnitavad mitmesugused uuringufirmade korraldatud küsitlused, mille põhjal on Eesti interneti kasutuse poolest nii maailmas kui ka Euroopas esirinnas. Näiteks on Eesti rahvusvahelise uuringufirmade keti TNS poolt 2003. aasta augustist oktoobrini 32 riigis korraldatud nn e-riiki puudutava uuringu põhjal (kokku küsitleti ligikaudu 32 000 inimest) Kesk- ja Ida-Euroopa arenenumaid avaliku sektori e-teenuste kasutajaid (TNS Emor Meediauuringud 2003). Eesti suurima turundusuuringute ja konsultatsioonide täisteenuse pakkuja TNS Emori andmetel oli 2004. aasta juunikuuks 6–74-aastastest eestimaalastest internetikasutajaid 52 protsenti, mis teeb veebi vahendusel suhtleva kogukonna suuruseks 621 000 inimest (TNS Emor Meediauuringud 2004).

Ühelt poolt internetivõrkude tehniline laienemine, teiselt poolt internetikasutamise harjumuse süvenemine on põhjused, miks eesti folkloristidki seda väga mugavat kasutus-

¹⁴ Rootsi Swedish Space Corporation (SSC) pani pea üheaegselt 1992. aasta märtsis-aprillis satelliiditaldrikud üles nii Tallinnasse kui ka Tartu Tähetorni ning asjasse pühendatud teadlased pääsesid virtuaalmaailma. Eesti geneetikutel ja molekulaarbioloogidel oli vaja juurdepääsu suurtele geeni- andmebaasidele ja välismaal asuvatele võimsatele arvutitele, mis tegid molekulaarbioloogilisi rehkendusi (Niitra 2002: 8). Eesti Teaduse ja Hariduse Andmesidevõrgu EENeti kodulehekülje andmetel käivitus esimene TCP/IP ühendus Eesti ja muu maailma vahel 26. märtsil 1992. TA Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituudi (KBFI) ja Rootsi Kuningliku Tehnikaülikooli (KTH) vahel pandi tööle 64 kbit/s satelliidiühendus. KBFI arvutivõrgu moodustasid KTH-st laenatud CISCO AGS ruuter, MAC ja SCO Unixiga arvuti. Ühenduse käivitamise juures viibisid Andres Bauman, Jaak Lippmaa, Toomas Kadarvik, Johnny Eriksson (KTH), Rolf Ingelstam (SSC) ja Marcus Selin (SSC). Sama aasta aprillis käivitus Eesti Biokeskuse 64 kbit/s satelliidiühendus Stockholmi KTH-sse. Mais käivitus Küberneetika Instituudi maakanal 19,2 kbit/s Helsingisse. 3. juunil registreeriti KBFI .ee ülemdomeen, Eestist sai ametlikult interneti liige. Esimesed teise taseme domeeninimed .ee all olid kbfi.ee, goodwin.ee, org.ee, eii.ee, fsoi.ee, ebc.ee, obs.ee, postimees.ee, ioc.ee. 15. juulil käivitus .ee primaarne nimeserver (<http://www.eenet.ee/EENet/ajalugu.html> – 13. aprill 2005).

keskkonda oma tööde ja nende aluseks olevate arhiivimaterjalide tutvustamiseks rakendavad. Ehkki arvutite kõrval on endiselt oma koha säilitanud kõik varasemadki meediumid, võib paljuski tõene olla internetiajastul leviv veidi liialdatud folkloorne ütlemine: „Kui sind pole internetis, siis sind pole olemas!” See ütlemine kinnitab võrgumeedia materiaaltehniliste võimaluste laiahaardelisust. Folklooriarhiivis peituva materjalile hõlpsamaks ligipääsuks ükskõik millisest maailma paigast interneti kaudu on viimastel aastatel loodud näiteks järgmised arhiivimaterjalil põhinevad andmebaasid:

„Kõnekäänud ja fraseologismid“. (Koostanud Arvo Krikmann.) Sisaldab u 25 400 teksti eesti kõnekäände ja fraseologisme, mis pärinevad Asta Õimu „Fraseoloogiasõnaraamatust“, ERA käsikirjalisest rahvaluulearhiivist ja Eesti Keele Instituudi murdearhiivist.

www.folklore.ee/rl/date/robotid/leht3.html

„Justkui“. Kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas. (Koostanud Anneli Baran, Anne Hussar, Asta Õim, Katre Õim.) Sisaldab u 160 000 kõnekäändu.

<http://www.folklore.ee/justkui>

„Netihuumor“. (Koostanud Liisi Laineste.) Sisaldab u 30 000 eesti netinalja 1996. aastast tänini.

<http://www.folklore.ee/~liisi/raamid.html>

„Maailm, taevas ja taevakehad“. (Koostanud Aado Lintrop.) Sisaldab süstematiseeritud usunditeateid maailma, planeetide, tähtede ja taevalaotuse kohta.

<http://www.folklore.ee/~aado/maailm/>

„LEPP, Lõuna-Eesti pärimuse portaal“. (Koostanud Mare Kõiva.) Sisaldab 10 000 Võru- ja Setumaa rahvaluuleteksti.

<http://www.folklore.ee/lepp/>

„BERTA“. Eesti rahvakalendri tähtpäevade andmebaas. (Koostanud Liisa Vesik, Mare Kõiva.) Sisaldab teateid ja tutvustusi 80 rohkem või vähem tuntud tähtpäeva kohta

<http://www.folklore.ee/Berta>

1.2. Projekt „Eesti mõistatuste perifeeria digiteerimine“

Ülalnimetatud ritta võib paigutada ka MP-ainese põhjal loodud žanritüpoloogilised internetiandmebaasid, mille sünnilugu on järgmine.

Nn klassikaliste mõistatuste paberkartoteegi põhjal valmis 1999. aastal EKM-i folkloristika osakonna lühivormide töörühma töötajatel mahukas kogum dokumendi-formaadis andmetabeleid, mille põhjal toodeti tarkvaralisel teel ka *Monumenta Estonial Antiquae* sarjas ilmunud eesti mõistatuste akadeemilise väljaande kahe esimese köite (EM I–II) käsikiri. Ka uuemat, nn MP-materjalil põhineva paberkartoteegi süstematiseerimine jõudis faasi, kus osutus otstarbekaks formeerida sellest andmestikust veebi-põhine pank, mis sisaldaks kogu olemasoleva info iga allikteksti kohta, hõlbustaks selle info edasist töötlemist ja moodustaks ühe komponendi tulevikus rajatavas eesti folkloori koondandmebaasis. Ühtlasi sai eesmärgiks luua arvutisse sisestatud ainesele veebi kaudu ligipääs erisuguse sihtotstarbega kasutajaskonnale – nii kitsa eriala spetsialistidele, st folkloristidele, kui ka laiemale huvilisteringile, nt emakeeleõpetajatele, õpilastele, õppejõududele ja tudengitele.

Tabel 1 abiga, millel on kujutatud MP-alaliikidest koostatud andmebaaside seisu 1. märtsil 2005, vaadelgem andmebaaside saamislugu. Esimeseks proovikiviks kujunes 2001. aasta varasügisel Eesti Kultuurkapitali toetusel käivitunud projekt „Eesti piltmõistatuste andmebaasi loomine“. Selle tulemusena avanes internetikasutajale 2002. aasta maikuu Haldja serveris andmebaas „Eesti piltmõistatused“ (joonis 5). Selle andmebaasi tarvis väljatöötatud struktuur ja kujundus said ühtlasi kõigi hiljem ilmavalgust näinud baaside alusmudeliks. Esimese andmebaasi programmeerimisel olid mulle suureks abiks folkloristika osakonna tollase võrguadministraatori Indrek Zolki asjatundlikud ja tarvilikud arvutialased näpunäited.

2002. aasta sügisel algas teise MP-sse kuuluva alaliigi – liitsõnamängude – andmebaasi „Eesti (liit)sõnamängud“ (joonis 6) tarvis tekstide sisestamine.

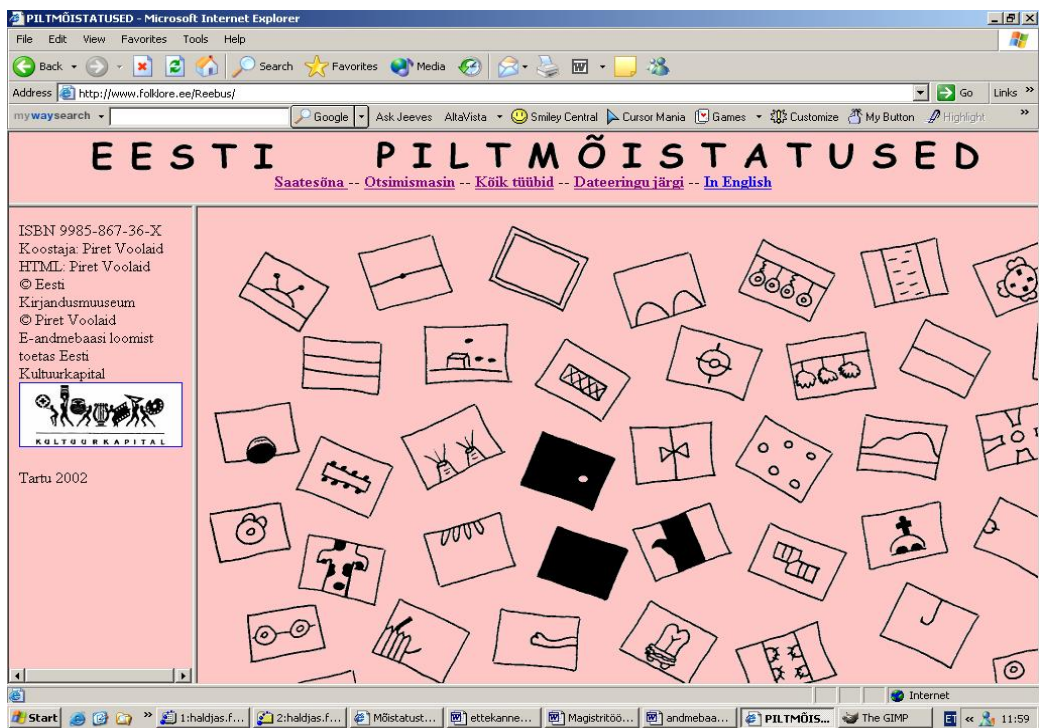
2003. aastal algas töö ka eesti MP-materjali kolmanda, ühtlasi suurima alaliigi – keerdküsimuste – „andmebaasistamisega“. Tööjärgus andmebaasi „Eesti keerdküsimused“ (joonis 7) on praeguseks veel umbkaudu pool kartoteegi materjalist arvutisse sisestamata.

2004. aastal valmis paralleelselt töös oleva keerdküsimuste andmebaasiga lühendmõistatuste andmebaas „Eesti lühendmõistatused“ (joonis 8).

Eespool nimetatud nelja andmebaasi eeskujul on koostamisel ka viies, valemitaoliste küsimuste andmebaas „Eesti valemõistatused“ (joonis 9).

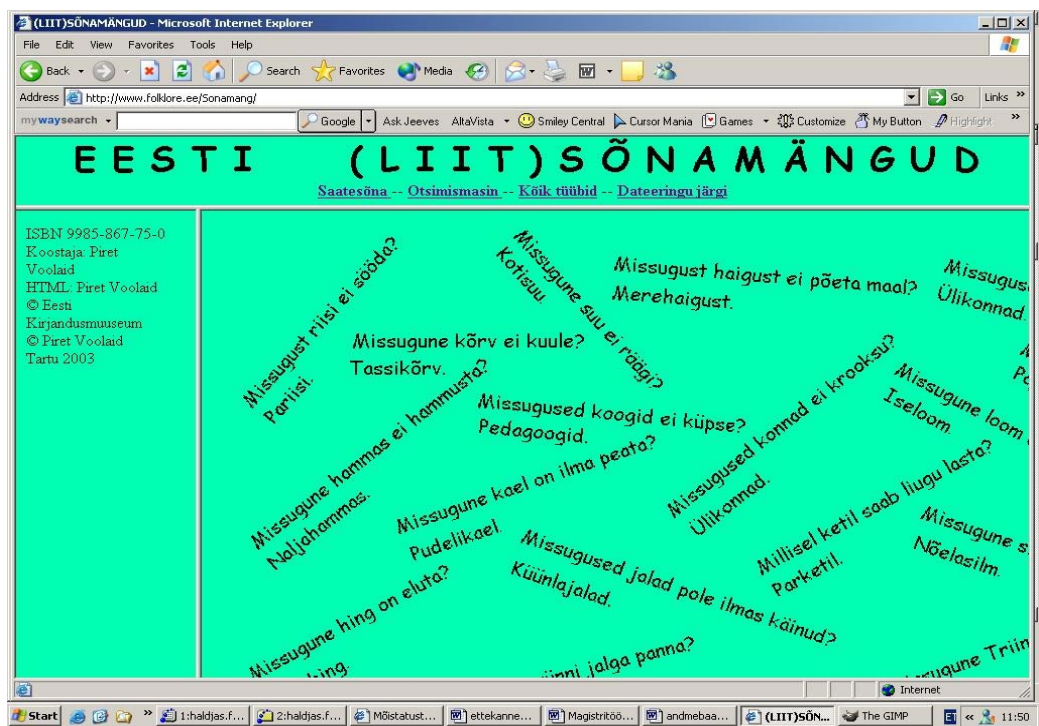
Mõistatuste alaliik	Andmebaas	Tekstide ja tüüpide arv andmebaasis
Piltmõistatused	http://www.folklore.ee/Reebus „Eesti piltmõistatused“ Tartu, 2002 (ISBN 9985-867-36-X)	7289 teksti, 683 tüüpi
Liitsõnamängud	http://www.folklore.ee/Sonamang „Eesti (liit)sõnamängud“ Tartu, 2003 (ISBN 9985-867-75-0)	4843 teksti, 899 tüüpi
Keerdküsimused	http://www.folklore.ee/Keerdkys „Eesti keerdküsimused“ Tartu, 2004 (ISBN 9985-867-88-2)	15 481 teksti, 2004 tüüpi
Lühendmõistatused	http://www.folklore.ee/Lyhendid „Eesti lühendmõistatused“ Tartu, 2004 (ISBN 9985-867-99-8)	2954 teksti, 208 tüüpi
Valemõistatused	http://www.folklore.ee/Valemid „Eesti valemõistatused“	361 teksti, 3 tüüpi
Värssmõistatused ja tähemängud		u 3000 teksti
Ülesanded sugulussidemetega		u 500 teksti
Arvutusülesanded		u 500 teksti
Tähelepanutestid		u 200 teksti

Tabel 1. Koondandmed seni rajatud MP-andmebaaside kohta.

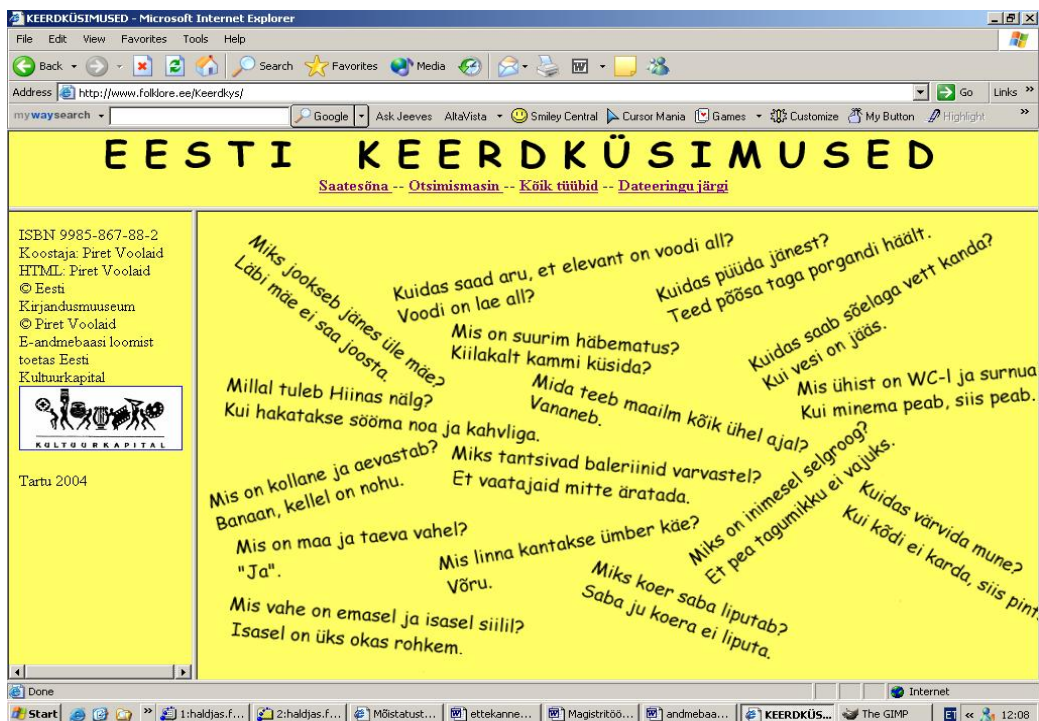
Joonis 5. Andmebaasi „Eesti piltmõistatused“ avalehekülg

<http://www.folklore.ee/Reebus>

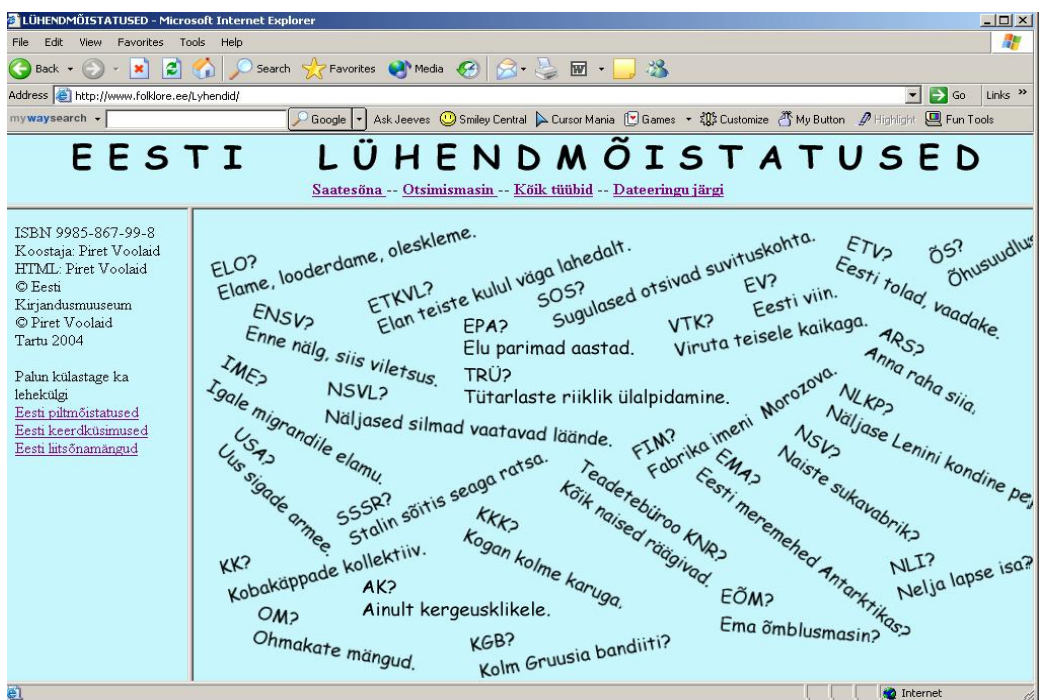
Joonis 6. Andmebaasi „Eesti (liit)sõnamängud“ avalehekülg

<http://www.folklore.ee/Sonamang>

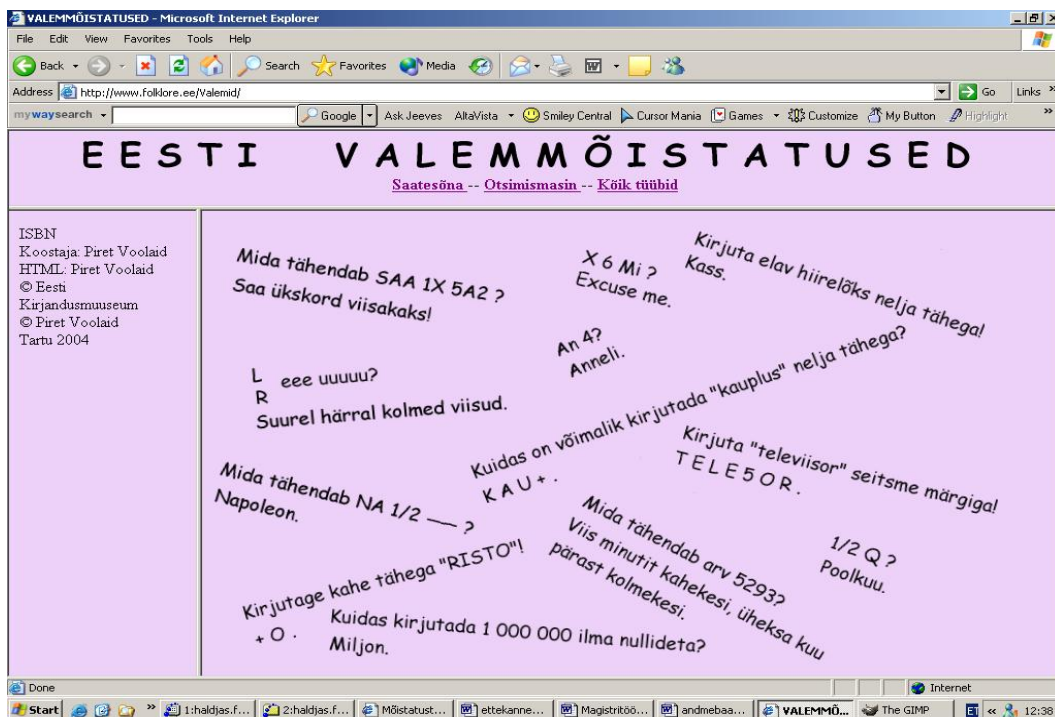
Joonis 7. Andmebaasi „Eesti keerdküsimused“ avalehekül

<http://www.folklore.ee/Keerdkys>

Joonis 8. Andmebaasi „Eesti lühendmõistatused“ avalehekül

<http://www.folklore.ee/Lyhendid>

Joonis 9. Andmebaasi „Eesti valemõistatused“ avalehekülg

<http://www.folklore.ee/Valemid>

2. Andmebaaside tehniline teostus ja struktuur

2.1. Standardid

Ülemaailmsete standardimise süsteemide ISO (*Rahvusvaheline Standardimisorganisatsioon*) ja IEC (*Rahvusvaheline Elektrotehnikakomisjon*) määratluse kohaselt nimetatakse andmebaasiks mõnd rakendusvaldkonda toetavat andmete kogumit, mis on organiseeritud vastavalt mingile kontseptuaalsele struktuurile ning kirjeldab nende andmete omadusi ja neile vastavate olemite¹⁵ vahelisi seoseid (<http://ee.www.ee/ITterminid/> – 5. detsember 2004). MP-andmebaaside võrguversioonide loomisel on arvestatud Euroopa riikide ministeeriumide jt organisatsioonide digiteerimisalase koostöö-

¹⁵ Olem, objekt (*entity*) – infosüsteemiga kirjeldatava süsteemi või valdkonna konkreetne või abstraktne komponent, kontseptuaalmudeli põhielement (Vallaste 2005). MP-andmebaaside puhul moodustuvad olemid vastavatest perifeersetest alaliikidest, nt keerdküsimused, liitsõnamängud, piltmõistatused, valemõistatused.

võrgustiku Minerva (*Ministerial NEtwork for Valorising Activities in digitisation*)¹⁶ viienda töögrupi väljatöötatud hea kultuuriveebi põhimõtteid (Minerva 2005), mille kohaselt andmebaas peab vastama järgmistele nõuetele.

1. Veebileht peab olema **läbipaistev**. Selgelt on sõnastatud lehe olemus ja eesmärk, samuti lehte haldav organisatsioon.

Kõik MP-andmebaasid on digitaalsed koopiad Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjalistes kogudes leiduvate perifeersete mõistatuste põhjal koostatud paberkartoteegist. Lisaks arhiivimaterjalidele sisaldavad andmebaasid erinevates trükistes ja vähemal määral juba "digitaalselt sündinudki" internetiväljaannetes (nt Postimehe huumorileheküljel (Postimehe Naljakülg 2005)) ilmunud ainet.

2. Veebileht peab olema **efektiivne**. Sellel esitatud teave on õige ja kasutajatele vajalik, andmete õigsuse eest vastutab koostaja.

3. Veebileht peab olema **korrastatud**. Järgitakse veebilehe haldamispõhimõtteid, peetakse kinni väljatöötatud süsteemist.

MP-andmebaaside täiendamine, uuendamine ja avastatud vigade parandamine on koostaja pidev ülesanne. Kõikide andmebaaside struktuurimudel on kasutaja jaoks lihtne, saidi avalehelt pääseme „Saatesõna“, „Otsimismasina“ ja tüpoloogilist taksonoomiat kajastava tüüpide loetelu „Kõik tüübid“ juurde. Samuti on loodud täiend „Dateeringu järgi“, mis võimaldab tekste näha ka kogumisaastate lõikes.

4. Veebileht peab olema **kättesaadav**. Andmebaaside lehitsemise, sisu ja interaktiivsed elemendid peavad toimima sõltumata kasutaja võrgulehitsejast.

MP žanriandmebaaside koostamisel tuli lähtuda põhimõttest, et infole oleks soovi korral tagatud arvuti kaudu kiire juurdepääs. See eeldab digitaalselt arhiveeritud dokumentidele nõuetekohaseid säilitustingimusi. Tehniliselt on ühe andmebaasi tekstid sisestatud MS Excel'i tabelisse. Excel'i tabeli kirjekogumi tekstivariandis (txt-failis) sisalduvad andmed saadan Haldja serverisse, kus kasutan nende töötlemisel ja veebilehel nähtavaks tegemisel kaht süsteemi:

¹⁶Võrgustik võimaldab koostööpartneritel arutada kultuuri- ja teaduspärandi digiteerimisega seotud tegevusi, vahetada informatsiooni, teha koostööd digiteerimisalase informatsiooni levitamisel, luua ühine Euroopa platvorm ning töötada välja arendussoovitused ja juhised kultuuripärandi digiteerimise, metaandmete, pikaajalise säilitamise ja kättesaadavaks tegemise kohta. Koostöövõrguga liitus 2003. aasta detsembris ka Eesti Vabariigi Kultuuriministerium.

a. O t s i m i s m a s i n a tarvis hoian andmeid Haldja serveris andmebaasisüsteemis PostgreSQL, mille poole kasutaja pöördub brauseri *Perl*-keelse skripti toel.

b. E r i t ü ü p i d e lahutus ja samuti lahutus dateeringu järgi saab internetileheküljel nähtavaks *gawk*- ja kooriku¹⁷ skriptide abiga.

Piltmõistatuste andmebaasi loomise ja teostuse tegi ülejäänuid keerukamaks visuaalse poole – joonistatud pildi – olemasolu. Tehniliselt eraldas arvutisse sisestamisel pildid tekstidest, iga kartoteegis leiduv pilt sai läbijoonistamise käigus endale numbri. Pärast piltide arvutisse skaneerimist ning lahtilõikamist ja mõningast töötlemist graafikaprogrammi GIMP (*GNU Image Manipulation Program*) abil paigutasin üksikud pildid gif-failidena andmebaasi põhikataloogi.

5. Veebileht peab olema **kasutajakeskne**, arvestama kasutajate vajadusi, kindlustama asjakohase ja lihtsa tagasiside.

6. Veebileht on **reageerimisvõimeline**. Kasutajatel peab olema võimalus kontaktteruda lehe haldajatega ja saada vastuseid oma küsimustele.

Kasutajate asjatundlik reageering on koostaja jaoks nn salasilm, mis võib aidata andmebaasi parendada, tekstide sisestamisel tehtud vigadest kuni sisuliste parandusteni välja. Augustis 2005 juhatas näiteks juhusliku andmebaasi kasutaja kiri mind 1898. aastal ilmunud P. Grünfeldti raamatuni "Kunst viisakas olla ehk Nõuuandja elu mitmesugustel teedel", milles avaldatud keerdküsimused paberkartoteegist puudusid. Keerdküsimuste andmebaasi struktuur võimaldas kohe paranduse sisse viia.

7. Veebileht on **mitmekeelne**, võimaldades juurdepääsu vähemalt põhiinfole rohkem kui ühes keeles. Sel eesmärgil on loodud piltmõistatuste andmebaasist paralleelne ingliskeelne versioon „Estonian Droodles“, mille kasutaja leiab veebiaadressilt <http://www.folklore.ee/Droodles>.

8. Veebileht on **lõimitud** teiste kultuurivõrgustikega, et kasutajad saaksid kergesti leida huvipakkuvat teavet või teenuseid.

Sel eesmärgil on kasutatud MP-andmebaaside saatesõnades hüperlinke, info andmebaaside kohta on olemas eesti folkloori üldlehel.

¹⁷ Koorik on interpreteeriv keel. Kooriku skript on tekstifail, millesse on kirjutatud üksteise järel programminimed või kooriku sisekäsud.

9. Veebileht on vastavuses intellektuaalse omandi ja isikuandmete kaitse normidega. Selgelt on sõnastatud **reeglid**, kuidas lehte ja selle sisu võib kasutada.

10. Veebileht rakendab strateegiaid ja standardeid, et kindlustada lehe ja selle sisu pikaajaline **säilitamine**.

MP-andmebaaside pikaajalise töövõime eesmärgil on algandmed (txt-formaat) sõltumatud väljundprogrammidest ja kergesti konverteeritavad vastavalt tehnika arengule.

Andmebaaside HTML-leheküljed on valideeritud ja vastavad W3C (*World Wide Web Consortium*) kehtestatud 4.01.HTML standarditele.

2.2. Otsimismasin ja atribuudid

Kõikidele spetsialiseeritud MP-andmebaasidele võimaldab veeb ligipääsu päringu kaudu. Otsinguväljas kasutatav termin saadetakse PostgreSQL-süsteemis andmebaasi ning tulemusena saab kasutaja vastuseks dünaamiliselt genereeritud veebilehe. Tänu otsimismasinale võib andmebaasist genereerida mõistatuskirjete loendeid vastavalt arhiiviteksti kõigile andmetüüpidele, millele vastavad andmebaasis järgmised väljad ehk atribuudid¹⁸: küsimus, vastus, arhiiviviide, koguja, kogumiskoht, kogumisaeg ning märksõna (*joonis 10*). Iga atribuuti tähistab veebileheküljel vastav otsingukast. Otsimismasina abil on võimalik sortida sõnaosa, sõna või terve lause (teksti) esinemust kas ühe atribuudi või kõikide järgi. Kasutajale kuvab masin pärast hiirevajutust nupule *Otsi* küsitud terminit sisaldava mõistatusteksti koos kõigi soovitud andmetega. Kui *Otsi*-nupule klikkides kõik väljad tühjaks jätta, genereeritakse veebilehitsejasse kogu andmepank.

Atribuut **küsimus**. Mõistatustele omane vorm eeldab tekstis nii küsimus- kui ka vastusepoolt. Seetõttu on sisestatud kõik tekstid andmebaasi kahte veergu – küsimuse veergu küsimus, vastuse veergu vastus.

¹⁸ Atribuut on nimeline olemi rekvisiit, kasutaja muudetav faili, programmi või liideseobjekti omadus. Infotehnoloogias on atribuut programmi mingi komponendi muudetav omadus, millele saab anda erinevaid väärtusi. Andmebaasihaldurites (DBMS – *Database Management System*) võib atribuut kirjeldada andmebaasi komponenti nagu tabel või väli ning sõna "atribuut" võib kasutada kui sõna "väli" sünonüümi (Valaste 2005), nagu on toimitud käesoleval juhul.

OTSING ÜLE KEERDKÜSIMUSTE ANDMEBAASI:

Küsimus:

Vastus:

Arhiivivüide:

Koguja:

Koht:

Dateering:

Märksõna:

Tõstatundlik
☐

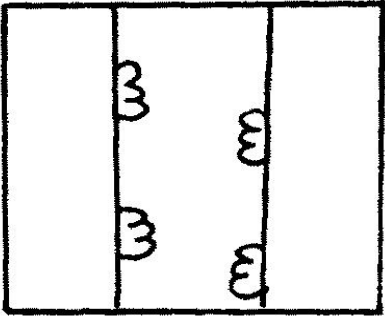
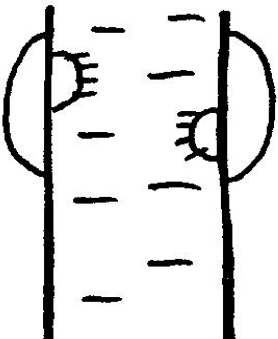
[Abiks otsimismasina kasutajale!](#)

Joonis 10. Keerdküsimuste andmebaasi otsimismasina kasutajaliidese näide.

Piltmõistatuse küsimuspool võib omakorda jaotuda veel kaheks: kohustuslikule pildile võib lisanduda verbaalne küsimus, nt *mis on pildil?*, *mis see on?* (narratiivsetes piltmõistatustes on verbaalne küsimus – pikem jutt – obligatoorne, vastus võib piirduda ühe sõnaga). Esitussituatsioonis kuulub küsimus vähemalt mõistatamise alustamisel kohustusliku elemendina pildi juurde. Et enamik piltmõistatuse on arhiivi jõudnud koolilastelt vastustena kirjalikele küsitlusankeetidele, siis on tekstiline küsimuspool arhiivimaterjalis sageli hoopis olematu. Kõigis ülejäänud andmebaasides on küsimuspooleks vaid tekst, vastavalt konkreetse alaliigi eripärale – liitsõnamängude puhul tavaliselt *milline/missugune*-alguline küsimus, keerdküsimuste puhul ükskõik millise küsisõnaga algav küsimus ja lühendmõistatuste puhul akronüüm, millele vastuseks oodatakse harjumuspärasest erinevat seletust.

Atribuut **vastus** kätkeb kasutaja tarvis enim informatsiooni, kuivõrd sisaldab kujundlikku seletust pildikriitelduse enese kohta. Näiteks teame, et piltmõistatuste produktiivseid tegelasi on karu, aga meid huvitab, kas ka bambuskaru. Leiame andmebaasist otsimisel kaks teksti:

Otsin vastuse **bambuskaru** järgi:
 leitud: 2 kirjet

PILT	ANDMED
	KÜSIMUS: VASTUS: Bambuskaru ronib puu otsa ARHIIVIVIIDE: RKM, KP 2, 633 (2) KOGUJA: H. Illipe KOHT: Nrv; Narva Eesti Keskk, 12. kl DATEERING: 1992 MÄRKSONA: karu
	KÜSIMUS: VASTUS: Bambuskaru puu otsas ARHIIVIVIIDE: EFA II 7, 223 (3) KOGUJA: L. Noor KOHT: Tin; Pääsküla Kk, 5. kl DATEERING: 1994 MÄRKSONA: karu

Atribuut **arhiiviviide** võimaldab leida teksti nii teadaoleva individuaalse arhiiviviite järgi, aga ka saada ülevaate ühe originaalköite piires leiduvast materjalist, mis paberkartoteegi põhjal oleks väga aeganõudev. Trükisest pärineva teksti korral on arhiiviviiteks trükise lühend, mille tähenduse leiab saatesõnast, iseenesestmõistetavalt on igasse andmebaasi kuuluvate trükiste nimekiri erinev. Näiteks lühend *Tuisk 60 ja 62 (154)* tähendab, et tekst pärineb Astrid Tuisu koostatud raamatust "Neeger päevitab" (Tuisk 1996) lehekülgedelt 60 ja 62, sulgudes on punkti number 154.

Atribuut **koguja** annab võimaluse genereerida korraga kõik ühe koguja poolt kirja pandud tekstid, mis paberkartoteegiga töötades oleks taas väga ajakulukas. Juhul, kui koguja väljas on lühend L (literatuur ehk kirjandus), pärineb tekst trükisest, mille puhul koguja on üldjuhul teadmata.

Atribuut **koht** märgib üksuse pärinemiskohta ja on kõikides andmebaasides sisestatud kaht momenti arvesse võttes. Kõigepealt on ära märgitud informandi kodukihelkond ja täpsustatud teadaolev kodupaik. Et MP-ainese kogujateks on enamikul juhtudest õpilased, siis oli oluline ära näidata ka kool. Tihtilugu moodustuvad kaasaegsed lokaalredaktsioonidki just ühest ja samast koolist üleskirjutatud materjali põhjal. Seda kinnitavad näiteks keerdküsimustüübi *Mis vares siis teeb, kui ta kaheteistkümnenaastaseks*

saab? kaks redaktsiooni, kummaski kaks varianti, mis kogutud sama kooli samast klassist:

1. *Mida teeb inimene, kui on saand kolmeaastaseks? Alustab neljandat eluaastat.* RKM, KP 21, 195 (14) ja *Mida teeb inimene, kui saab kolmeaastaseks? Alustab neljandat eluaastat.* RKM, KP 21, 328 (69) < Han, Voose; Virtsu Pk, 9. kl.

2. *Mis juhtub siis, kui varblane on viieaastane? Saab kuueaastaseks.* RKM, KP 19, 471 (29) ja *Mis juhtub siis, kui varblane on viieaastane? Saab kuueaastaseks.* RKM, KP 19, 573 (7) < Mär; Märjamaa Kk, 11. kl

Ülaltooduga sarnaseid näiteid leidub andmebaasis hulgaliselt.

Enamasti jääb kool õpilase kodukihelkonna piiresse, aga alati ei pruugi see nii olla (nt Haapsalu Sanatoorne Internaatkool või Nõo Reaalgümnaasium on koolid, kus õpib lapsi üle terve Eesti; sama kehtib kõrgkoolide kohta). Kodukoht ja kooli asupaik on andmebaasis teineteisest eraldatud semikooloniga.

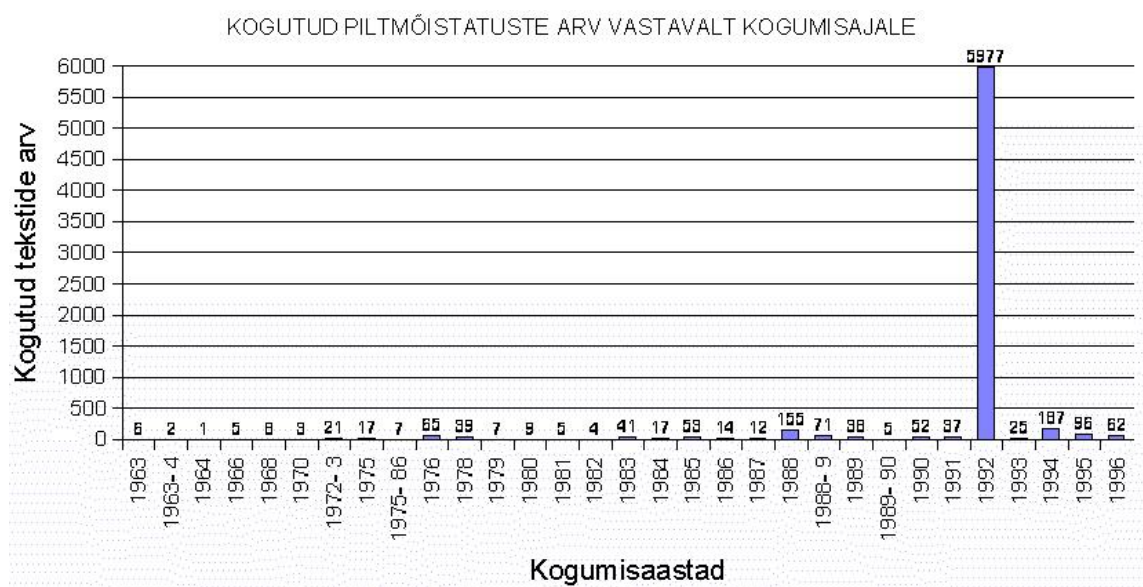
Kogumiskohaks või kogumiskoha ette on märgitud 0 kolmel tingimusel: 1) kui üleskirjutus pärineb kirjandusest ning üleskirjutamise kohta pole trükises määratletud, 2) kui käsikirja üleskirjutus pärineb trükisest (ühe või mitme koguja korral), 3) kui üleskirjutuse aluseks on varasem käsikiri.

Need on keerdküsimuste ja liitsõnamängude allikmaterjalis konkreetsed juhtumid, mida sai päris mõistatuste akadeemilise väljaande koostamisel välja selgitada ja mille kohta on lühivormide töörühma töötajad Anne Hussar ja Rein Saukas koostanud autentsuskartoteegi. Paberkartoteegi tüpologiseerimisjärgus tuli paljudele koopiakaartidele mõistatuste autentsuskartoteegi põhjal puuduvad andmed (kogujanimed, kogumisaastad) lisada. Niisuguste juhtumite korral sai tehtud märke ka autentsuse kohta. Siia hulka kuuluvad näiteks ühe koguja topeltüleskirjutused (koguja saatis sama materjali M. J. Eisenile ja J. Hurdale, mille puhul on üks saadetud materjalidest) või kahe koguja ühtelangev materjal). Niisuguse autentsuskontrolli tulemused on märgitud vaid perifeeria varasema ainese puhul tüübisese korraldamise jooksul, 1992. aasta KP-materjal on sellisest sõelast seni läbi laskmata. Ent intuitiivse üldmulje põhjal tundub KP-aines olevat autentsusplaanis suhteliselt "puhas", enim on siin ühe kooli ja ühe klassi piires laekunud tekstide ühtelangevusi, nn pinginaabrite kahasse ühisüleskirjutusi, mis arhiivi jõudnud kahe tekstina.

Kui pärimõistatuste puhul jäeti sellised ”ärnullitud” tekstid andmebaasist hoopis välja, siis MP-andmebaasidesse olen needki sisestanud – seda mitmel põhjusel. Esiteks on juba teadaolevate ”nullide” põhjal edaspidi sisestatavaid tekste otsingumootoriga üle kontrollida ja ühtlustada. Teiseks on plaanis lisada andmebaasi ka internetist kogutud MP-sse kuuluvad tekstid ning võib arvata, et sel juhul võib autentsuse väljaselgitamine andmebaasis üldse mõttetuks osutuda.

Atribuut **dateering** võimaldab otsida piltmõistatusi kogumisaastat aluseks võttes. Algselt enne otsimismasina valmimist sai dateeringu järgi ka tekste lahutatud, kasutaja leiab pealehelt aktiivse lingi lahutustulemustele. Nii saame hõlpsasti jälgida kas või vastava mõistatuse alaliigi vanimaid üleskirjutusi.

Piltmõistatuste üldist kogumisdünaamikat iseloomustab väga hästi baasi põhjal summeeritud andmestik. Vanim arhiivitekst pärineb 1963. aastast. Materjali põhimass kuulub aga aastasse 1992, mil toimus üle-eestiline koolipärimuse kogumise aktsioon. Selle käigus laekus ERA-sse muu koolifolkloori hulgas ka 5977 piltmõistatust.

Joonis 11. 1992. aastal kogutud piltmõistatuste ja eelneva-järgneva suurusvahekord on drastiline.

Usutavasti pole piltmõistatused ise kui folkloorne traditsioon Eestisse jõudnud aastal 1963, vaid mõneti varem. Nagu üldjuhul, nii siingi jäi uue žanri tekke ja selle üleskirjutuste vahele tõenäoliselt mõningane ”peiteaeg”. Ilmselt teati ka piltmõistatusi enne,

aga arhiivi nad lihtsalt varem ei jõudnud. 1996. aasta on praeguses nimestikus viimane lihtsalt seetõttu, et hiljem kogutud materjal pole veel jõudnud ei paberkartoteeki ega andmebaasi.

Piltmõistatustega võrreldes on liitsõnamängud ja keerdküsimused märksa varasema tekkega. Tunnistust sellest annavad ka mõlema andmebaasi täiendid **Dateeringu järgi**.

Vanim liitsõnamängutekst, küll ilma vastuseta küsimus, pärineb J. V. Jannseni välja antud *Sannumetoja* VI numbrist (vt ka I ptk). Kaheksa mõistatuse hulgas leidub ka üks liitsõnamäng – *Missuggune kepp on keige raskem kanda?* (andmebaasis arhiiviviide *Sannumetoja* VI (1857) 153 (2)) *Missugune kepp on kõige raskem? Sandikepp*.

Keerdküsimuste vanimate tekstidena näeme andmebaasis S. H. Vestringi tõenäoliselt 1720. aastatel koostatud eesti-saksa sõnaraamatu "Lexicon Esthónico-Germanicum" käsikirjas leiduvat keerdküsimust *Mis tulleb sündimatta ilmale? Munna* (KM EKLA, ÕES, M.B. 69, l. 154).

Ehkki lühendmõistatused on suhteliselt hiline alaliik, on nende varaseimad üleskirjutused dateeritud aastaga 1938 ja (koguja J. Raidla on esitanud lühendi *ETK – Eesti Tarbijate Keskühistu* mitu vaimukat lahendust: *elab tarvitaja kasust, elab teiste kulul, eesti töörahva kurnaja* (ERA II 202, 528 (125.1–125.3) < Kolga-Jaani).

Siinkohal on oluline asjaolu, et kogumisaastatest koosnev üldpilt ei pruugi alati kajastada tegelikku levikut, kuna dateeringuks on alati folklooripala üleskirjutamise aeg. Teksti tegeliku käibe, üleskirjutamise ja ärasaatmise (või arhiivi jõudmise) vahele võib aga jääda pikk ajavahemik. Keerdküsimuste kartoteegis leidub tüübi *Miks on venelased Afganistanis nii kaua?* [või: *Miks on ühed väed teisel maal nii kaua?*] *Otsivad neid, kes appi kutsusid*. juures näiteks järgmine marginaalne Jüri Viikbergi 1980. aasta üleskirjutus viitega RKM II 422, 598/9:

Miks punaarmee nii kaua Afganistanis? Otsivad neid, kes neid appi kutsusid.
(Aastal 1968 oli küsimus: *Miks punaarmee nii kaua Tšehhoslovakkias? Vastus sama.*)

Üleskirjutus sisaldab justkui kaht teksti ehk sama tüübi eri redaktsiooni. Andmebaasi sisestades ongi see üksus jagatud kahte kirjesse, ent kuna traditsiooniliselt on märgitud nii kartoteegis kui ka andmebaasides teksti üleskirjutamise formaalne aeg, on mõlema kirje dateeringuks saanud 1980:

Küsimus: *Miks punaarmee nii kaua Afganistanis?*

Vastus: *Otsivad neid, kes neid appi kutsusid.*

Arhiiviviide: *RKM II 422, 598/9*

Koguja: *J. Viikberg*

Koht: *Rap*

Dateering: *1980*

Märksõna: *Miks?*

Küsimus: *Aastal 1968 oli küsimus: Miks punaarmee nii kaua Tšehhoslovakkias?*

Vastus: *Vastus sama. [Vt. eelmine tekst: Otsivad neid, kes neid appi kutsusid.]*

Arhiiviviide: *RKM II 422, 598/9*

Koguja: *J. Viikberg*

Koht: *Tt*

Dateering: *1980*

Märksõna: *Miks?*

Aasta 1980 on märgitud vaatamata koguja täpsele märkusele, et "1968. aastal oli küsimus". Teisisõnu, sisuüksuste tegeliku käibimise ja üleskirjutamisaja vahele jäävad puhuti käärid, mida andmebaas ei suuda tehniliselt kajastada. Selline puudus jääb paratamatuks, kuna andmeid konkreetsete teksti- või tüpoloogiliste üksuste tegeliku tarvitamisaja kohta on nii vähe, et nende jaoks oli mõttetu eraldi välja asutada. Küll olen ma andmebaasi loomisel ka seda koguja teavet leviku aja kohta oluliseks pidanud, mistõttu on teise teksti küsimuseväljas see kasutajale esitatud.

Selliseid erandeid kohtab süstematiseerija ikka ja jälle. Analoogsel põhjusel on lisatud ka näiteks lühendmõistatuste andmebaasi järgmise teksti juurde vastusevälja nurksulgudesse koguja kommentaar, millest selgub üleskirjutatud rahvaluulepala tegelik, 40 aastat varasemasse aega ulatuv levimise aeg.

Küsimus: *ENSV?*

Vastus: *Eestlased, nõudke Stalini verd! [Mäletab pärast sõda kooliajast. Poisid kirjutasid pelta seinale.]*

Arhiiviviide: *RKM II 453, 198 (2)*

Koguja: A. Vissel

Koht: Nõo

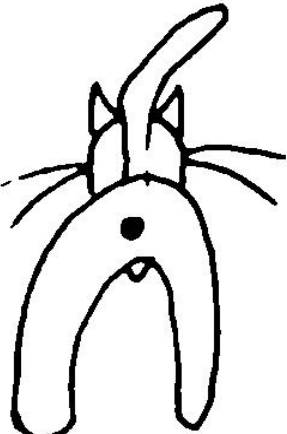
Dateering: 1992

Märksõna: Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik

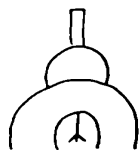
Atribuudi **märksõna** väljaeristamine sai alguse paberkartoteegi süstematiseerimis- ja tüpologiseerimisjärgus ning selle spetsiifika on MP-andmebaasiti väga erinev, püüdes arvestada vastava alaliigi iseärasusi. Märksõnade hulk on piiratud, mistõttu kasutaja ei saa seda omatahtsi otsimootori välja sisestada, vaid teeb valiku rippmenüü abil ette antud (peamiselt alfabeetiliselt järjestatud) nimistust. Märksõnade järgi on võimalik andmebaasi tekste paberkartoteegist hõlpsasti üles leida.

Piltmõistatuste märksõna tulenes teksti kahedimensioonilisusest (pildipool – tekstipool) ja tarvidusest piltmõistatuse paberkartoteegis mingit moodi järjestada. Kuna pilte pole võimalik reastada tähestikuliselt, siis tuli üleskirjutuse verbaliseeritud osast intuitsiooni järgi välja noppida mingi sisuliselt salientne märksõna ning vastava märksõna alt on tekst kartoteegist leitav. Kui graafilisel kujutisel haruharva verbaalne vastus puudub, on aluseks võetud pilti, ning üleskirjutus on pandud sellele pildile esitatava tava-pärase vastuse juurde. Kasutajale võib imelik tunduda, kui nt mõned sõna *kass* sisaldavad piltmõistatused esinevad tegelikult hoopis märksõna *elevant* all.

Otsin vastuse **kass** järgi:
Otsin märksõna **elevant** järgi:
leitud: 23 kirjet

PILT	ANDMED
	Küsimus: Vastus: Kass Arhiiviviide: RKM, KP 14, 134 (2) Koguja: V. Lillepool Koht: Lai, Haapsalu Sanat Internaatk, 6. kl Dateering: 1992 Märksõna: elevant?

Märksõna *elevant* valik tuleneb sellest, et taolised stiliseeritud tagantvaates esitatud loomad on vastustes ülekaalukalt määratletud elevantidena, nt *Elevant tagant-poolt*:

RKM II 445, 191 (16)

Piltmõistatustüübi *Karu ronib puu otsa* (pildi kõige prototüüpsem vastus) märksõna on *karu*. Ent kui samasuguse pildi vastuses figureerib mingi muu loom, nt kass või ahv, siis asuvad ka need pildid ikkagi *karu*-märksõna all.

Liitsõnamängude andmebaasis moodustab märksõna liitsõnamängu vastuseks oleva liitnimisõna põhisõna. Niisiis on teksti *Milliseid pükse ei panda jalga. Argpükse märksõna püksid*. Sama märksõna kannavad kõik sõnamängud, mille vastuses esineb pükse sisaldav liitsõna. Nt *Milline püks ei kuiva? Vesipüks, Missugused püksid kasvavad narmel? Kikkapüksid*. Ka paberkartoteegis on liitsõnamängud järjestatud tähestikuliselt sellise märgendi järgi, alustades sõnaga *aas* (*Missugune aas ei kasvata rohtu? Ukseaas*) ja lõpetades sõnaga *ümbrik* (*Missugune ümbrik ei ole tehtud paberist? Portselannõude põletamiseks tarvilik saviümbrik*).

Keerdküsimuste puhul on märksõna valikul lähtunud materjali jagunemisest vormiliste tüüpkondade vahel, aluseks on võetud keerdküsimuste vormitunnus – algussõnad *Mis?*, *Kes?*, *Mida teha?* jne. Neist eraldi asetsevad selliste temaatiliste märksõnadega tähistatud rühmad nagu *elevandid*, *neegrid*, *hiinlased*, *tšuktšid*, *nõukogude miilits* ja *blondiinid*, mida pole mõistlik vormitunnuse – küsimuse alguse – järgi üksteisest laiali paisata. Nt *Mis vahe on kommi ja apelsini vahel?* kuulub tüüpkonda *Mis vahe on?* ja ka märksõna on sama. *Miks*-alguliste keerdküsimuste märksõnaks on *Miks?* jne. Kui tegemist on mõne muu žanri ja keerdküsimuse piirjuhuga (nt keerdküsimuste hulgast võib leida ka küsimusvastus-vormilisi anekdoote, nn Armeenia raadio nalju), kajastub see samuti märksõnalahtris, peale tavamärksõna on sel juhul lisatud märkus paralleelžanri kohta, nt *Miks? Anekdoot*. Sama süsteemi järgi on korraldatud juba paberkartoteek.

Loomulikult võivad ühe keerdküsimustüübi variandid alata ka eri küsimusvormelitega. Nt tüübis *Miks ei saja kaks päeva järjest? Sest öö on vahel* leidub ka *kas*-algulisi tekste, nagu *Kas kaks päeva järjest võib sadada?* Olukord on lahendatud lihtsa aritmeetilise tehte abil: *Miks?*-algulised tekstid on ülekaalus, seega võib need märgistada märksõnaga *Miks?*

Ent on ka juhte, kus süstematiseerija tehtud märksõnamäärangut võib pidada subjektiivseks ja vaieldavaks. Näiteks asuvad kõrvuti kaks eri tüüpi ja ka eri tüüpkonda kuuluvat teksti:

Kuidas läheb elu edasi, kui olümpia läbi? Eks karu ime käppa ja hüljes elab vanast rasvast. RKM II 421, 143

Miks valiti olümpiamaskottideks karu ja hüljes? Sellepärast et peale mängu karu imeb käppa ja hüljes elab vanast rasvast. RKM II 421, 144

Koostaja intuitsiooni põhjal on kasutajal neid kaht teksti parem leida sisu järgi kõrvuti, seetõttu pole ma ka *Miks?*-algulist teksti *Kuidas?*-märksõnaliste juurde tõstnud. Sarnaseid juhtumeid on vähe ja selline subjektiivsus on neil puhkudel paratamatu.

Lühendmõistatuste andmebaasis nagu ka paberkartoteegis on tüübid akronüümide tähestikulises järjekorras, rippmenüü listis on märksõnaks küsimuses esitatud akronüümid, otsingutulemuste märksõnaväljas on ära toodud ka nende ametlikud tavatähendused. Kui nt teksti *AKSK?* folkloorne vastus on *Aids kabistab sinu kallimat*, siis märksõnaväljast leiab lisaks akronüümile ka ametliku tähenduse *AKSK – Armee Keskspordiklubi* (RKM, KP 36, 317 (7)). Folkloorset inspiratsiooni andnud lühendite ametlike tähenduste leidmiseks on vajadusel toetutud Martin Ollisaare ”Väikesele lühendiraamatule” (Ollisaar 1980).

Viiendas, praegu pooleliolevas valemimõistatuste andmebaasis osutub märksõnaväli ülearuseks. Juba tekstide vähese hulga tõttu pole põhjust märksõna eraldi välja tuua.

2.3. Tüpoloogilise taksonoomia kajastusi andmebaasides

Tekste ja kõiki passiandmeid (arhiiviviide, koguja, koht, kogumisaeg, märksõna) väljastav otsimismootor on küll kasutaja asendamatu abimees, siiski pole tema võimalused piiramatud.

Et arvutisse sisestati kõik MP-alaliigid juba tüpoloogiliselt süstematiseeritult, sai justkui iseenesestmõistetavaks säilitada tüpologiseerimisjärgne otsinguaspekt ka andmebaasides. Nii ongi tekste rühmitatud ka lähtuvalt tüpoloogilisest kuuluvusest ning kõigi andmebaaside esileheküljel asub link **Kõik tüübid**.

Mingite tunnuste alusel sarnastest, sisult ja vormilt kokkukuuluvatest variantidest moodustuvate kogumite ehk tüüpide arv eri andmebaasides on eespool näidatud tabelis 1.

Kui klikkida tüüpide linki, siis avaneb kaks horisontaalselt järjestatud freimi: ülemises tüüpide nimistu, igaüks esindatud oma tiitelteksti ja selle juurde kuuluva arhiiviviite ning tüübis olevate variantide arvuga, alumises klikitava tüübi materjal variandikirjete kaupa.

Puuduseks on võib-olla see, et tüübisisesed redaktsioonid ehk ühe tüübi piires sarnaste sõnastusvormide kogumid ei ole kuidagiviisi märgendatud. Hoolikalt mingit tüüpi vaadeldes võib aga kasutaja ise redaktsioonipiire aimata.

Iga rahvaluuleliigi tüpologiseerimine on mõneti subjektiivne, nii tekivad ka mõistatuste kõigi perifeersete alaliikide puhul iseloomulikud probleemid.

Alljärgnevalt vaatleme andmebaasis kajastatud tüpologiseerimise üldpõhimõtteid. Piltmõistatuste süstematiseerimisel tuli teha valik, millest lähtuda: kas a) varieeruvast küsimuspoolest või b) varieeruvast vastusest, nende samaaegne arvessevõtt polnud võimalik. Praegu joonistub andmebaasis redaktsioonilisus väga selgesti välja küsimuspoolt – pilti – järgivas lõikes. Iga ühesuguselt läbijoonistatud pilt moodustab omaette redaktsiooni. Ühe ja sama pildi taha võivad koonduda väga erinevate vastusevariantidega talletused. Seetõttu on baasi kätketud piltmõistatuskirjete ja neid esindavate tegelikult väljajoonistatud piltide arv erinev – viimaseid on oluliselt vähem. Ehkki küsimus ja vastus on omavahelises sõltuvuses/järgnevuses, on kõigis andmebaasides tüpoloogilise liigendamise aluseks võetud küsimuse struktuur. A. Kaivola-Bregenhøj järgi vastab selline lähenemine nende mõistatuseuurijate (nt Robert Petch) käsitustele, kes jagavad mõistatuse struktuuralselt kaheks – küsimus- ja vastusepooleks ning vaatlevad neid eraldi seisvate vormielementidena (Kaivola-Bregenhøj 2001: 39).

Vaatleme lähemalt suurimat ja levinumat 710 tekstivariandiga piltmõistatustüüpi *Karu ronib puu otsa*. Selles tüübis on reaalselt välja joonistatud (üksteisele identifitseeritavaid) pilte ehk redaktsioone kokku 307.

Redaktsioonideks koonduvad näiteks pildi (0001.gif) alla 56 kirjet,
(0002.gif) alla võime mahutada identsete piltidega variante 84, (0003.gif) alla 1,
(0004.gif) alla 2 jne.

Alati pole kerge otsustada, kuidas toimida piiripealsete juhtumitega, kus kaht pilti ei saa enam käsitada tüübisest redaktsioonide, vaid pigem iseseisevate tüüpidenä.

Kui kasutaja vaatab arvutist nt sedasama tüüpi *Karu ronib puu otsa*, tekib viimaste tekstide puhul küsimus, kas need on juba uued tüübid või veel sellesama tüübi redaktsioonid. Uurides lähemalt ka naabertüüpe (*Karud ronivad puu otsa* (1 variant), *Karupojad puu otsas* (2 varianti) ja *Karu tassib mesipuud* (1 variant)), võib kerkida küsimus, et vahest võiks neist kõigist kokku formeerida hoopis megatüübi *Karu ronib puu otsa*, kus praegused omaette tüübid jääksid redaktsioonide staatuse. Niisugused probleemolukorrad võivad olla koostaja intuitsioonist lähtuvalt andmebaasis lahendatud kord nii-, kord naapidi.

Sõnamängude ja keerdküsimuste tüübid on moodustatud küsimuse tekstist lähtuvalt.

Keerdküsimuste klassifitseerimisel olen lähtunud kahest aspektist: sisust, mis määrab tüübi, ning küsimuse vormist, mis määrab tüüpkonna (vt Voolaid 1998: 81 ja otsimismasina atribuut **märksõna**). Lehekül **Kõik tüübid** annab võimaluse näha just sisult ja geneetiliselt kokkukuuluvate variantide kogumeid, milles tekstid vormitunnuse – küsimuse algusvormeli – järgi võivad ka eri tüüpkondadesse hajuda.

Folklooriainete arhiivilisel korraldamisel (sh andmebaasides) on paratamatu järgida teatud kindlaskujunenud tavu ning (tihti üsna formaalseid) kriteeriume, kuid folkloor oma elavas käibes ei hooli neist. Rahvaluule elavas kasutuses pole esitamise vaatenurgast vähimatki tähtsust arhiivitöös ilmnevatel aspektidel:

1. Samasisulised keerdküsimused ei pruugi alata ühe tüübi piires ühe ja sama küsisõnaga, sellistel puhkudel hoiab tüüpi koos esmajoones sisu ja ta tüüpkond on määratud tinglikult kõige sagedasema küsisõna järgi. Selline probleem kerkib esile nt alljärgnevatel tekstides.

Mis on ühist mehel ja rotil? Mõlemad otsivad auku. RKM, KP 13, 410 (13) ~ *Miks sarnaneb mees rotiga? Mõlemad otsivad auku.* RKM, KP 2, 451 (3);
Miks lest on lapik? Sest ta magas vaalaga. RKM, KP 33, 322 (1) ~ *Mis ajast on lest lame? Sellest ajast, kui ta vaalaga magas.* RKM, KP 43, 255 (35) ~ *Kui pikka*

aega on olnud lestakala lapergune? Sellest ajast, kui magas vaalaga. RKM II 445, 377 (55);

Miks mustad lambad söövad rohkem kui valged lambad? Sest musti lambaid on rohkem kui valgeid. RKM, KP 44, 261/2 (7) ~ *Missugused lambad söövad rohkem, kas mustad või valged? Valged söövad rohkem, sest neid on rohkem.* RKM II 294, 434/5 (1) ~ *Kumba värvi lambad söövad rohkem rohtu? Valged, sest neid on rohkem.* RKM, KP 44, 368 (10);

Kuidas värvida mune? Pintsliga, kui kõdi ei karda. RKM II 362, 379 (93) ~ *Kas mune võib värvida? Võib küll, kui kõdi ei karda.* RKM II 327, 208 (4) ~ *Millega värvitakse mune? Pintsliga, kui nad kõdi ei karda.* RKM, KP 44, 315 (12).

2. Mõistatusžanri kuuluv tüpoloogiline üksus võib vormi poolest võnkuda keerdküsimuse ja tavamõistatuse vahel: *Mis on punane, 12 cm pikk, mõnel seisab, teisel ei seisa? 10-rublane.* (RKM II 377, 138 (54)). Samas tüübis on palju tekste, mis on vormilt pigem tavamõistatusega sarnaselt mingi objekti kirjeldused – *Punane, 12 cm pikk, mõnel on, mõnel pole? 10-rublane* (RKM II 388, 229 (15)). Ka sellise probleemi korral on oluline kõigepealt tüüp koos hoida.

3. Küsimus ja vastus võivad vahetada kohad ja rangelt järgitavate tüpologiseerimisreeglite järgi tekivad nii tõepoolest eri tüübid, näiteks *Mis on kusi? Mis ta mujal on, see on iseasi, aga meil on ta ainus asi, mis ei ole sitt* (RKM II 427, 224 (X)) ja vastupidises asetuses: *Mis meil kaubanduses veel sitt ei ole? Kusi* (RKM II 425, 610); *Mis on kool? Vabatahtlik vangla* (RKM II 377, 112 (44)) ja vastupidises asetuses: *Mis on vabatahtlik vangla? Kool* (RKM, KP 44, 312 (9)); *Mis on kvaliteedimärk? Ilma peata venelane* (RKM II 458, 359 (4)) ja vastupidises asetuses: *Mis see on: käed-jalad laiali, pead otsas ei ole? Kvaliteedimärk* (RKM II 420, 441/2).

4. Esitussituatsioonis on iseloomulik küsimuste järgnevus sarja ehk kontaminatsioonina, mida saab küsija esitada vastajale teatud kindlas järjekorras, kuid loomulikult ei ole välistatud nende esinemine üksikult eraldi. Neist sarjadest ilmneb, et küsimusteksti järgmistes lülides eeldatakse, et on toimuma pandud justkui eriline sündmustik ja vastused lähtuvad eelmistes lülides tekkinud situatsioonidest. Või siis tehakse see asi ära üheainsa lüli piires, näiteks tuues sisse viiteid vastaja jaoks teadmatule minevikule. Selliseid kontinuaatiivses suhtes esinevaid küsimuste jadasid on mõistlik ka arhiivis koos hoida ning sellisel

juhul võib tüübis ühe tekstivariandi moodustada korraga mitu küsimust ja vastust. Kui tähistame kolmest küsimusest koosneva jada eri küsimused tähtedega *A*, *B*, *C*, siis jada ühe küsimuse piires kujunevad variatsioonide tähisteks *A1*, *A2*, *A3* ...; *B1*, *B2*, *B3* ... ja *C1*, *C2*, *C3* ... Vastavalt jadale moodustuvad kombinatsioonid, milles tüübipea on kõige täiuslikum, käesoleval juhul siis kolmest komponendist (*A+B+C*) koosnevad jadad:

A. Lamab voodi all ja algab p-tähega, mis see on? Harilikult arvatakse, et pott, aga õige on: paar saapaid. Siis küsitakse edasi: B. Lamab voodi all ja algab t-tähega, mis see on? Arvatakse, et tuhvel, aga õige on: teine paar saapaid. Edasi küsitakse: C. Lamab voodi all ja algab k-tähega, mis see on? Kõik arvavad, et kolmas paar saapaid, aga on kalossid. RKM II 300, 334 (2)

A. Mitme liigutusega saab panna elevandi külmkappi? – Kolmega: uks lahti, elevant sisse, uks kinni. B. Mitme liigutusega saab kaelkirjaku panna külmkappi? – Neljaga: uks lahti, elevant välja, kaelkirjak sisse, uks kinni. C. Kes võidab võidujooksu, elevant või kaelkirjak? – Elevant, sest kaelkirjak on alles külmkapis. RKM, KP 34, 622 (8–10)

Kahest komponendist (*A+B*) koosnevad näiteks jadad:

A. Mis on kollane ja roomab? – Hiinlane otsib miini. B. Mis on kollane ja lendab? – Hiinlane leidis miini. RKM, KP 5, 479 (4–5)

A. Mis on suur sinine ja väike must? – Neegeer ujub ookeanis. B. Mis on suur sinine? – Neegeer sukeldus. RKM, KP 34, 391 (2–3)

A. Mõista, mõista, mis see on? 32 hammast ja 2 muna? – Mees. B. Aga 2 hammast ja 32 muna? – Ei tea. – Poliitbüroo (selles on 16 liiget). RKM II 422, 267

Andmebaasis asub niisugustel puhkudel keerdküsimuseahela esimene küsimus küsimuseväljas, vastus ja iga järgnev küsimus-vastus vastuseväljas. See on tegelikult andmebaasi Achilleuse kand, sest kasutajal pole võimalik genereerida otsimismasina küsimuseväljast jadade küsimusi rohkem kui vaid esimese küsimuseteksti piires.

2001. aasta sügisel käivitunud projekti "Eesti mõistatuste perifeeria digiteerimine" väljundiks on mõistatuste klassikalisest ainesest väljapoole jäävate MP-allžanrite veebiandmebaasid. Piltmõistatuste, keerdküsimuste, (liit)sõnamängude, lühendmõistatuste ja valem-mõistatuste andmebaasid on digitaalsed koopiad peamiselt EKM ERA käsikirjalistes kogudes leiduvate piltmõistatuste põhjal koostatud paberkartoteegist. Lisaks

arhiiviainele sisaldavad andmebaasid erinevates trükistes ilmunud ning vähesel määral ka nn digitaalselt sündinud materjali (nt *Postimehe* võrguväljaande huumorileheküljel toodud piltmõistatused).

Igasugusel digitaalsel infol on positiivseid ja negatiivseid omadusi. Ühelt poolt iseloomustab seda dünaamilisus ja liikuvus, seda on lihtne luua, muuta, asendada ja täiendada. Ka MP-ainese digiteerimistöö on põhimõtteliselt pooleli ega lõpe seni, kuni elavas esituses jätkub mõistatuste eri alaliikidesse kuuluvat folkloori. Seega tähistab käesolev kirjutus vahefinišit. Andmebaaside jaoks väljatöötatud ühtne struktuur ja tehniline teostus võimaldab baaside haldajal nende sisu pidevalt täiendada ja täiustada uue materjaliga, mistõttu nii tekstide üldarv kui ka tüüpide arv võib andmebaasides materjali lisandudes pidevalt muutuda ning ainekogu kohta käesolevas esitatud arvparameetrid ei ole seetõttu lõplikud. Ent digitaalsed andmebaasid sõltuvad ka kiiresti vananevast tehnoloogiast, mille tulevikku ei oska tänapäeval keegi ette aimata.

Väga pika aja vältel kogutud mahukas aines (varaseim keerdküsimus pärineb 1720. aastatest) annab konkreetse folkloorižanri kohta hea läbilõike, loodud tekstikorpuseid iseloomustab filoloogiline ja tekstikeskne suunavõtt. Puudusena võib vahest nimetada seda, et paberkartoteeki koostades ja süstematiseerides on tekstid folkloori seisukohalt väga olulisest esituskontekstist isoleeritud, kuid tekstide elavale esitusele on aegade jooksul valitsenud kogumisspetsiifikast lähtudes üldse väga vähe tähelepanu pööratud. Nii ei saa kasutaja, keda huvitab tekstide esituskontekst, andmebaasist kuigi palju abi. Tulevikus vajaksid baasid kontekstilise teabe tarvis olulist lisaveergu, sest varasem materjal vajaks paljudel juhtudel uurijatepoolset seletust. Keerdküsimuste andmebaasi nõukogudeaegsed naljaküsimused võivad tänapäeva nooremale põlvkonnale arusaamatuks jääda, kuna nad ei tunne tollast sotsiaalset, poliitilist ega kultuurilist tausta. Sel juhul oleks lisatava kommentaariveeru eesmärk tagada teksti mõistmine kasutajale, kel puudub side eri ajastutega. Folkloor muutub koos eluga, mistõttu vajab inimene nii mõnigi kord omaenda kasutusväljast kõrvale jääva pärimuse mõistmiseks teadlaste selgitusi.

IV. MP ŽANRIPIIRE JA -SUHTEID

Folkloorse ainese uurijad seisavad sageli silmitsi traditsioonilisest liigitamisest tulenevate vastuoludega. Kui pärimusliigi määratlemisel esineb raskusi ja liigipiirid tunduvad hämarad, pole probleem mitte niivõrd liigitusele allumatuis üksustes, kuivõrd uurijate liigikeskses käsitlusviisis (Ben-Amos 1982: 11). 2001. aastast alates rajatud MP-andmebaaside arhiivikeskne ülesehitus järgib traditsioonilist filoloogilist käsitluslaadi, mis tavatseb grupeerida rahvaluuletekste tüüpideks ja rahvaluuleliikideks. Ent pärimusliik on muutuv vorm ja pärimustekstidele on tihtipeale iseloomulik paljudest teguritest (sh kasutus-, esituskontekstist tulenevaist) tulenev tüübi- kui ka liigipiiride ületamine.

Pärimuse valdaja kasutab elavas esituses klassikaliste rahvaluuleliikide vormimalle alateadlikult, kindla liigi ja tüübi etteantud kuju jäik järgimine on tema jaoks ebaoluline. Pigem mõjutab teda pärimuse sisuline motiivistik, mis realiseeritakse sobiva pärimusliigi poolt etteantud vormi kaudu. Praktikas võib folklooritekstil tihtipeale olla ühel ja samal ajal seoseid eri pärimusliikidega. On uurijaid, kes folkloorse ainese süstematiseerimisel kasutavad liigikesksete rigiidsete mõistete kõrval, nagu näiteks tüüp ja variant, sisumotiive ja teemasid, mis võivad rännata liigist liiki, ilma et keskenduks liigipiiride määramisele (vt nt jutu ja ütluse vahekorra Krikmann 2005: 91; mõistatuse ja anekdoodi vahekorra Šmeljova & Šmeljov 2002: 97; teemast vanemates ja uuemates rahvalauludes Ehin 2004). Mida aga teha, kui uurija/arhiveerija ees on materjalimassiiv, mis kogutud pikkade aegade vältel ning paigutatud nendesamade pikkade aegade vältel traditsiooniks saanud ja kõige sobivamana tundunud liigi-, tüübi-, redaktsiooni- ja variandikesksesse arhiivisüsteemi? Selle süsteemi järgi saab materjali sisust ja teemast rääkida just klassikaliselt, st liigituslikult pinnalt. Kindlasti tuleb uurijal näha staatilisest arhiivimaterjalist kaugemale.

Käesolev peatükk on pühendatud kahele piireületavale teemale: 1) mõistatusžanri sees aset leidvatele piiriületustele – alaliikide omavahelistele suhetele (keerdküsimus *versus* pärim mõistus, keerdküsimus *versus* piltmõistus) ja 2) mõistatusžanrist välja poole ulatuvatele piiriületustele – MP-alaliikide suhetele teiste pärimusliikidega (narratiivsed piltmõistatused *versus* narratiiv, MP *versus* naljand ~ anekdoot, MP *versus* vana sõna ~ kõnekäänd ~ kenning).

1. MP-alaliikide omavahelised suhted

1.1. Keerdküsimus *versus* pärismõistus

Andmebaas „Eesti keerdküsimused“ sisaldab küllalt palju selliseid tüpoloogilisi üksusi, milles osa teiseid on keerdküsimus-, osa aga mõistatusvormilised. Samasuguseid teiseid esineb ka eesti mõistatuste akadeemilises väljaandes (EM I-II), mille koostamisprintsipi alusel jäeti aga üldiselt MP-alaliigid kõrvale, kuid väljaandesse on kaasatud sellised tüübid, kus mõistatusvormilisi ülekirjutusi on rohkem kui keerdküsimusvormilisi (ja registreeritud siis ka viimased); kui küsimusvormilisi oli rohkem, on kogu tüüp loetud keerdküsimuseks ja EM-ist välja jäetud. EM-i kaasatud tüüpidest ilmutavad küsimusvorme nt mõistus laeva kohta: *Hobu ohjata, mees piitsata, tee tolmuta? ~ Kus on hobune ohjata, mees piitsata, tee tolmuta?* (EM 247); mõistus omasuguse kohta: *Meie näeme iga päev, kuningas harva, Jumal ei iialgi? ~ Kes on, keda näeb töömees iga päev, keiser harva ja Jumal ei näe kunagi?* (EM 350); mõistus sõrmkübara kohta: *Pisem kui hiirepesa, rohkem aknaid ees kui kuninga kojalt? ~ Kellel on rohkem aknaid kui kuninga koeal?* (EM 1635) jpt (EM I: 12). Ealt palju nooremana, alles Nõukogude Eestis tuntud mõistusena leiame EM-ist sõjaveterani kohta käiva tüübi *Kiliseb, koliseb, lonkab ja möliseb? ~ Kes see on/Mis see on: kiliseb, koliseb, lonkab ja möliseb?* (EM 661) Seevastu on EM-ist välja jäetud nt küsimus seinapragude kohta, praegu vanemaid teadaolevaid keerdküsimustüüpe *Mis tekib ilma tegemata?*, kuigi sellest on ka mõistusvormilisi variante, nagu *Saamata saa, tegemäta tekis*, samuti küsimus tahma kohta *Mis kasvab ilma kastmata?*, kuigi temast on ka üleskirjutusi, nagu *Vihmalda vinnüis, kastõlda kasus*. Ülekirjetatud ”väljajäätü” ja ”sissevõttü” puhul on määravaks saanud vorm, sisu ja teema järgi on tüübid geneetiliselt ikkagi nii lähedased, et erisugune vorm pole ka arhiveerijate meelest piisav samamotiiviliste tekstide lahutamiseks.

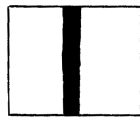
Keerdküsimuste andmebaasis leiduvatest kirjeldusliku mõistatusvormiga tekstidest nimetagem veel nt: *Rohi keskel, vill ümberringi? / Mis see on? Rohi keskel, vill ümberringi? Lammas jookseb ümber apteegi.*

1.2. Keerdküsimus versus piltmõistus

Piltmõistatuste andmebaasis on küllalt tüüpe, mille ainestik on sarnane keerdküsimuste omaga, ent mida esitussituatsioonis illustreeritakse pildiga. Pilt teksti juures muudab justkui teksti piltmõistatuseks ning kohustab materjali korraldajat ja tüpologiseerijat selle ühest (keerdküsimuste) kastist (andmebaasist) teise (piltmõistatuste) kasti tõstma. Teine võimalus on tekste dubleerida ja neile viidata, ent praegu asuvad „illusteeritud keerdküsimused“ piltmõistatuste kartoteegis ja andmebaasis. Alljärgnevaid tekste võib samahästi pidada sisuliselt sama mõistatustüübi pildiga redaktsiooniks:

Ühe jalaga neeger. Kaks ühe jalaga neegrit. Klaver. EFA II 7, 58 (4)

Mis see on, must ja ühe jalaga? – Kui öeldakse, et klaveritool, siis öelge, et neeger ühel jalal. RKM II 427, 454

Neegriteemaliste keerdküsimuste hulgast leiame sama motiiviga produktiivse tüübi:

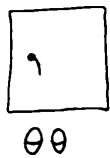
A. Mis see on: must ja ühe jalaga? Ühe jalaga neeger. B. Mis see on: must ja kahe jalaga? Kaks ühe jalaga neegrit. C. Mis see on: must ja kolme jalaga? Klaver. RKM, KP 26, 135 (7–9)

Eesti laste etniliste anekdootide tegelastena asuvad mustanahalise rassi esindajad, nagu näiteks ka indiaanlased, hiinlased, türklased ja beduiinid, võrreldes meie naaber-rahvastega (venelased jt) tagasihoidlikumal positsioonil (vt ka Laineste: 35). Neegri-naljade süžeed on laenulised (Tuisk 1997: 18). Ühtlasi on neegrid kui uuemaegses rahvahuumoris (anekdootides, mõistatustes) rahvusvaheliselt tuntud tegelaskujud sobiv näide sellest, kuidas sisulised motiivid ei tunne žanripiire ning oluline on meie rahvatraditsioonis pigem nende stereotüüpne eksootilisus ning kujundi moodustamise seisukohalt sobiv tunnusjoon – must nahavärv, millest on ka neegri paralleelse sünonüümina kasutusel ”mustanahaline”.

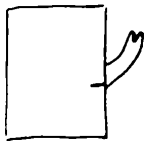
Neegrisarjad on eesti keerdküsimustes ja piltmõistatustes populaarsed, samavõrd populaarsed on absurdsed elevandiküsimused, neistki on liikvel piltmõistatuselisi redaktsioone. Motiiv *elevant külmkapis* läbib ahelvormilist keerdküsimustüüpi:

Kuidas saab aru, et elevant on külmkapis? Roosad sussid on ukse taga. Kuidas saab aru, et kaks elevanti on külmkapis? Külmkapi uks ei lähe kinni. Kuidas saab aru, et elevant on külmkapis käinud? Ka kõige hoolikama otsimise peale ei leia te külmkapist banaane. RKM, KP 34, 524 (5–7)

Sama teema pildilist edasiarendust näeme allpool esitatud piltmõistatustes.

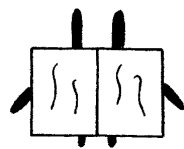

Elevant külmutuskapis, tuhvliid ukse taga. RKM, KP 8, 167 (17)

Elevant külmkapis. RKM, KP 33, 233 (5)

Mõne piltmõistatuse mõistmisel võib suur abi olla keerdküsimuste materjali tundmisest. Vähemalt kahe alljärgneva arhiivikirjapaneku puhul võimaldab esmapilgul teineteisest üsnagi eraldiseisvate tekstide lähem sisuline vaatlus motiiviparalleele leida. Piltmõistatuste andmebaasis asub teisend

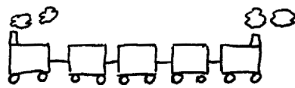

Jänes kõnnib kõrbes, aken seljas. RKM, KP 25, 190 (13)

Miks jänes kõnnib kõrbes, aken seljas, ning milles on kõnealuse piltmõistatuse tuum, sellele võib vastuse leida tšuktšidest pajatavate keerdküsimuste toel. Sama motiiv – kõrbes kõndimine ja millegi pealtnäha mittevajaliku (autoukse, palgi, köie, liivapaberi jm) kaasaskandmine – on siin laialt tuntud tüübis *Miks tšuktš kannab kõrbes autoust kaasas? Kui palav hakkab, kerib akna alla* (RKM, KP 7, 717 (3)). Küllap läheb jäneselgi kõrbes akent tarvis selsamal põhjusel nagu meie naljades omamoodi groteskse ”nutikusega” silmapaistval tšuktšil – akna avades saab kõrbepalavust peletada. Oletatavasti on selle pilt-

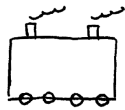
mõistatuse puhul inspiratsiooni saadud just tšuktšinaljadest, ent tšuktši on kindlasti paberil visuaalselt raskem edasi anda kui jänest.

Nn tähelepanuülesandena küllaltki tuntud ja produktiivne (u 40 tekstivariandiga) tüüp on näiteks *Kuhu poole jääb elektrirongi suits, kui ta sõidab mäest alla ja tuul on tagant poolt ette? Elektrirongil ei ole suitsu* (RKM II 334, 510 (75)). Piltmõistatuste andmebaasist leiame kahe samasisulise teisendiga tüübi, mida illustreerib joonistatud pilt. Sellel kujutatud rong koos korstnatest paiskuvate suitsupilvedega tundub olevat vastajale tõepärane abimees, tegemaks suitsupilvede suuna järgi kindlaks rongi liikumise suunda. Et sealjuures küsimus just elektrirongi kohta käib, see peaks vastajal loomulikult kahe silma vahele jääma.

See on elektrirong. Kummale poole ta sõidab? Elektrirongil pole suitsu.

RKM, KP 8, 175 (2)

Kuhu poole sõidab see elektrirong? Elektrirongil ei tule suitsu.

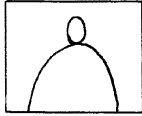
RKM, KP 8, 160 (7)

Käitumist, miks traditsioonis levinud tavapärast keerdküsimusteksti illustreeritakse, võib põhjendada ka kognitiivistliku uurija Reuven Tsur poolt pakutud mõttelise eksperimendiga: kui vaatlusalustele antaks korraga ette verbaalne mõistus ja piltmõistus ning palutaks avaldada arvamust, kumb paistab olevat mõjusam ja meeldesööbivam, siis enamik katses osalenuid valiks piltmõistatuse. Tuleb nõustuda Tsur väitega, et piltmõistatustes esineb tihti segadusttekitavat ja šokeerivat mitmetähenduslikku kujundit, mille sarnast võib täheldada koomilis-fantastiliste liialdustega groteski puhul, mis aga pelgalt sõnalistes mõistatustes puudub (Tsur 1994: 59).

Samalaadne suhe eksisteerib ka tüübis *Kukk munes mäe peale muna, kummale poole muna kukub? Kukk ei mune mune* (RKM, KP 8, 124 (4)), mille kohta leiame piltmõistatuste andmebaasist 10 teksti, sealhulgas näited

Kukk munes muna. Kuhu poole muna veereb? Kukk ei mune. RKM, KP 8, 161 (8)

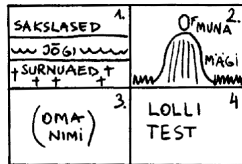
Kuhu poole veereb kuke muna? Kukel ei olegi muna. RKM, KP 16, 121 ja 122 (7)

Keerdküsimustüübi *Kummale poole sõja ajal maeti haavatuid? Kas sakslaste või venelaste poolele? Ei kummalegi, haavatuid ei maeta* (RKM, KP 10, 430 (6)) pildilise lahendina väärub nimetamist veel alljärgnev tähelepanuülesanne, mille üks tekstiredaktsioon paikneb juuresoleva pildi tõttu reebuste andmebaasis.

Ühel pool toimub sõda, aga teisel pool on surnuaed. Kuhu maetakse haavatud? Surnuid maetakse, mitte haavatuid. RKM, KP 14, 428 (1)

Kaks viimast tüüpi võivad ka orgaaniliselt järjestikku esineda, moodustades kontaminatsiooni nn lollitestina tuntud küsimustiku komponentidena:

Lollitest (õige vastuse eest saab 25%): 1. Kummale poole kallast matavad sakslased haavatud sõduri? Haavatuid ei maeta. 2. Kummale poole mäge kukub kuke muna? Kaked ei mune. 3. Kirjuta tühja kasti oma nimi! Tuleb kirjutada: "oma nimi". 4. Tõmba lollitest maha! Tuleb kogu test maha tõmmata! RKM, KP 8, 228 ja 229 (8)

Enamikul juhtudel, kus keerdküsimusi on joonistusega illustreeritud, on illustratsioon teksti äraarvamise seisukohalt siiski teisejärguline, pigem on korrespondent, kellel on ehk palutud piltmõistatusi esitada, harilikke keerdküsimusi lihtsalt pildiga illustreerinud. Ühtlasi võime märgata hilistekkelisemate piltmõistatuste mõjujõudu, mis on inspireeritud varasemate mõistatusvormide sisumotiividest.

2. MP-alaliikide ühiseid jooni teiste pärimusliikidega

2.1. Narratiivsed piltmõistatused *versus* narratiiv

Piltmõistatuste seas on terve hulk (u 430 varianti, 79 tüüpi) pikemaid, nn narratiivseid piltmõistatusi ehk piltmõistatusjutte, kus küsimuspoole moodustab verbaalselt edastatav lugu, mida pilt visualiseerib. Piltmõistatuse esitaja joonistab seda pilti jutustamise ajal. Lugu lõpeb enamasti ootamatu küsimusega. Näiteks järgmine jutt. *Vanaema läheb jalutama, tee on kõver* (piltmõistatuse esitaja joonistab kõvera joone), *tuleb ette järv* (piltmõistatuse esitaja joonistab ovaali), *siis tuleb lühike kõver tee* (joonistatakse lühike kõverjoon), *tuleb jälle järv* (joonistatakse teine ovaal), *vanaema läheb edasi* (joonistatakse veel üks kõverjoon viimase ovaali külge) *ja jääb järsku seisma. Mille unustas vanaema koju?* Joonistatud kolmest "teest" ja kahest "järvest" saab kokku pildi, mis kujutab prille. Vastus ongi lihtne: vanaema unustas koju *prillid* (RKM II 418, 160 (12)).

Sama koostamispõhimõtet, kus jutustamise kestel joonistatud iseseisvat tähendust kandvatest detailidest moodustub mingi objekt, on rakendatud ka järgmistes piltmõistatustüüpides:

Kuidas saab eit taadi juurde? Nende vahel on järv, järve otstes on metsad. Söövad kommi ära. RKM II 426, 129 (6)

Eide ja taadi vahele joonistatud suurest ovaalist ja kahele poole ovaali joonistatud väiksematest kritseldustest moodustub paberisse keeratud kompvek, mille ärasöömine aitab likvideerida eide ja taadi kokkusaamise teel paikneva takistuse (ovaalse järve).

Järgneval joonistusel moodustuvad kodust, poest ja koolist kolm kammipiid, mida küll hõredaks, ent sellegipoolest kammiks võib nimetada.

Tüdruk tuleb kodust. Läheb poodi ja siis kooli. Mille kaotas tüdruk ära? Kammi.
RKM, KP 35, 162 (23)

2.1.1. Hundi, kitse ja kapsapea üle jõe viimine. ATU 1579 metamorfoosid

Selles alapeatükis on folklooriüksuse interžanrilise funktsioneerimise illustatsioonina pikemalt vaatluse all Aarne-Thompsoni-Utheri jututüübikataloogis numbriga 1579¹⁹ all registreeritud süžee ja seda aegade jooksul ümbritsenud muudest pärimusliikidest lähtuvad vormid. Kümnekond aastat tagasi võidukäiku alustanud arvutiajastul on ATU 1579 põneva metamorfoosi kaudu taas laiemasse huviorbiiti tõusnud. Ühelt poolt on siin tähtis sama sisumotiivi kandumine minevikust tänapäeva, ent teiselt poolt ületab pärimustekst pidevalt rahvaluule piire, olles kontaktis oma ajastu teiste kultuurivormidega. Nagu see suuliselt käibel olnud tekst sattus varem paljudesse lasteraamatutesse ja kooliõpikutesse, nii satub see tänapäeval interneti. Selle tüübi elujõulisus on tagatud pideva kohanemisevõimega. Rahvaluuleteadlased käsitlevad kultuurivormide omavahelisi seoseid mõistete *folkloor* ja *folklorism* või *folkloori teine elu* kaudu.

Tüübi nr 1579 kirje ATU-kataloogis on eesti keelde tõlgituna järgnevalt:

Hundi, kitse ja kapsa üle jõe viimine. (Carrying Wolf, Goat and Cabbage across Stream). Mees peab ületama jõe paadiga, millesse mahub peale tema ainult üks kaaslane. Ta peab üle jõe viima hundi (lõvi, šaakali), kitse (lamba) ja kapsapea (heinakuhja, kõrvitsa). Mees peab tegutsema nii, et samal ajal, kui ta on ise paadiga jõel, ei sööks hunt kitse ära ega kits kapsapead.

Ülesandel on kaks lahendust: (1) Ta viib kitse üle jõe, seejärel viib hundi üle jõe ja toob kitse tagasi, (2) Ta viib kitse üle jõe, seejärel viib kapsa üle ja toob kitse tagasi; ta viib hundi üle jõe ja tuleb kõige lõpuks kitsele järele.

Tüüp paikneb kataloogi teises köites „Rumala kolli jutud, anekdoodid, naljandid ja vormelmuinasjutud“ (*Tales of Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales*) naljandite ja anekdootide peatükis „Kaval mehe“ (*Clever man*, nr-id 1525–1639) alajao- tuses. Asudes küll juttude hulgas, moodustab mehe ees seisev ülesanne justkui mõistatuse narratiivse küsimuspoole ja vastuseks pakutakse skeemis välja kaks lahendust. Rahvus- vaheliselt tuntud arhailise süžee väljendamiseks sobivad seega nii narratiivi vorm kui ka mõistatusele omane küsimus-vastus-vorm. Ka Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjades

¹⁹ Sama numbrit kannab tüüp ka varasemas AT-kataloogis.

leidub sama süžeeaga mõlemasse rahvaluuleliiki kuuluvaid üleskirjutusi. Puhtnarratiivse vormi illustratsiooni näiteks on alljärgnev M. J. Eiseni kogust pärinev rahvajutt:

Korra tahtis mees lootsikuga üle jõe sõita sikk, koer (hunt) ja kapsapea kaasas. Lootsik kandis ainult mehe ja ühe neist. Oleks mees kitsega üle jõe läinud, oleks hakatus küll hea olnud, aga kui mees oleks kapsaid ehk koera läinud tooma, oleks kits teisel pool kapsad söönud ehk koer (hunt) kitse murdnud. Mehel hea nõu kallis. Viimaks sai ometi õige aru kätte. Viis kitse üle jõe, tuli tagasi, viis koera, aga tõi ühtlasi teises kaldas kitse jälle tagasi kapsaste juurde. Pani kapsapea lootsikusse, jättis kitse kaldale. Viis kapsapea koera juurde –, ja kits ei söönud – ja sõitis nüüd kitse järele. Viis viimaks kitse teist korda üle jõe. Nüüd olid küll kõik kolm jälle koos, mees keelas aga, et teine teist ei hakanud sööma ja murdma.
E 54 846 < 1920ndad?, kogumiskoht teadmata

Siintoodud tekst on esitatud ühe jutustaja poolt, mõistatusele omane dialoogivorm (küsimaja esitab küsimuse / vastaja vastab) puudub täielikult.

Samas leidub mõistatuste paberkartoteegis umbes 30 küsimus-vastus-vormilist teksti, mille süžeeskeem on sarnane eespool toodud rahvajutu süžeeaga. Selle mõistatus-tüübi tegelastel tuleb lahendada küsimuspooles esitatud ülesanne – ületada enda ees seisv veetakistus (jõgi, oja), jõuda ühelt kaldalt teisele. Tegelaste käsutuses on küll veesõiduk (paat, parv, lootsik, küna), ent kõik ühel kaldal olivad ei mahu liiga suure raskuse tõttu ühekorraga sellesse. Tegelaskujud võib tinglikult jagada subjektideks (kes oskavad veesõidukit kasutada, olles ühtlasi aktiivsed tegelased) ning objektideks (kes on subjektide vastutusalused, olles ühtlasi passiivsed tegelased, kuid võivad osutada üksteise elule ohtlikuks). Eesti materjali (nii mõistatuste kui ka juttude) hulgas on levinud just seesama ATU 1579 variant, milles subjekt on mees (paadimees, taat, poiss, talumees, kalamees, kaupmees). Objektid on hunt (koer), kits (lammas, oinas, sokk, jänes) ja kapsapea, moodustades ühtekokku toitumisahela. Veetakistus (jõgi, oja) võib varieeruda, samuti nagu tegelased ja nende arv.

Selle tüübi varaseim kirjapanek eesti mõistatuste paberkartoteegis on trükise-põhine, pärinedes 1918. aastal Tallinnas I. [Joosep] Prümmeli sulest ilmunud väljaandest „Lõbus rehkendaja. Ülesannete raamat. Laste arusaamise, mõtteteravuse ja isetegevuse edendamiseks“. 82-leheküljelise teose eessõnas „Matemaatika kasvatusteaduse eden-

damine“ avab raamatu autor, kes ametilt ajakirjanik ja õpetaja (EAT: 244), oma eesmärgi – „Naljaku julisi ja tegeliku elu aladelt võetud ülesandeid tuleb tarvitada kui kasvatusteadlist abinõu, et lastes matemaatika vastu huvitust ja kaasaelamist virgutada. Raamat püüab selleks võimalust anda ilma sunduslise jõupingutusega, iseseisva, loova, ühtlasi ka meeltlahutava tegevuse abil arusaadavateks ja tarvitavateks tehes kõige tähtsamad matemaatika alg-mõisted ja reeglid“ (Prümmel [1918]: 17). Niisiis on autori eesmärk nagu paljude teistegi samalaadsete teoste puhul (nt Nugis 1939) kuiv matemaatika lõbusate ja põnevate ülesannetega õpilastele huvitavaks muuta. Lihtsamat aritmeetika tundmist ja loogilist mõtlemist vajavaid ülesandeid on raamatus ühtekokku 214. Raamatu neljandast peatükist „Raskest seisukorrast väljapääsemine“ leiame ka ATU 1579 süžee ülesande.

Talumees pidi hundi, soku ja kapsad paadiga üle jõe viima. Paat oli aga nõnda väike, et ühekorraga mees enesega ainult kas hundi üksi ehk soku või kapsad võis paati võtta. Mees mõtles: „Võtan kapsad kaasa, – jätan hundi ja soku maha – sööb hunt soku ära. Viin hundi üle, paneb sokk selle ajaga kapsad nahka. Pika arupidamise järele tuli mees hea nõu peale ja viis kõik ilusti üle. Kuidas läks see korda?

Esiteks viis kitse üle; teisel korral – hundi, kitse tõi tagasi. Kolmandal korral viis kapsad üle, tuli siis tühjalt tagasi ja viis neljandal puhul kitse üle (Prümmel [1918]: 36 ja 76 (66)).

Samalt leheküljelt leiame koostaja Joosep Prümmeli väga huvipakkuva joonealuse märkuse.

Seda ülesannet tuntakse üle tuhande aasta. Ta olevat juba keiser Karl Suurele (768–814) tuttav olnud. Raamatu kokkuseadja (samal lk 36).

Arhailine rahvusvaheline tüüp on ATU-kataloogi järgi tuntud üle maailma, lisaks Euroopale levinud näiteks Aafrikas ja Araabias.

Samalaadne ülesanne on avaldatud ka mitmesugustes hilisemates lasteajalehtedes-ajakirjades, nagu näiteks ajakiri *Ronk* nr 19 ja 20 (1924), ajakiri *Pioneer* nr 12 (1957), ajaleht *Säde* nr 11 ja 15 (1950) ja nr 71 (1965). Viimati mainitud 1965. aasta *Sädemes* nr 71 ilmunud nuputamisülesandes esineb selle ülesande tegelastena näiteks mehe, hundi, kitse ja kapsapea asemel isast, emast, pojast ja tütrest koosnev perekond.

Nuputage! Isast, emast, pojast ja tütredest koosnev perekond jõudis jalutuskäigul jõe äärde. Tuli ületada jõgi, üle jõe aga polnud ei silda ega purret. Ühtki paadimeest ega ülevedajat polnud ka näha. Mis teha? Lõpuks leidis isa põõsastest väikese paadi, mis oli vist laste jaoks ehitatud. Kui isa paati istus, vajus sõiduriist nii sügavale, et keegi teine enam paati minna ei tohtinud. Kui ema proovis, juhtus sama lugu. Ainult kaks last võisid koos paati istuda. Ema ütles: „Sellest pisikesest paadist pole meil kasu, sellega me kõik korraga üle sõita ei saa.“ Aga isa arvas: „Kui kavalasti teha, võime kõik selle paadiga teisele kaldale pääseda. Me kõik oskame ju aerutada.“ Isal oli õigus. Kogu perekond võis selle väikese paadiga üle jõe pääseda. Kuidas oli see võimalik? Kes sõitis esimesena üle? Kes tõi paadi tagasi?

Ülesande vastust lehelugejale ei anta, ATU 1579 süžemotiiv – analoogne veetakistuse ületamine – võimaldab sedagi teksti sama tüübi redaktsiooniks pidada.

Selle tüübi varaseim mõistatusvormiline arhiiviüleskirjutus pärineb 1922. aastast Walter Andersoni kogust. Tartu Tütarlaste Gümnaasiumi 2.a klassi õpilase, 14-aastase Loode Munna kirjapanek sisaldab pelgalt küsimust.

Mõista, mis see on. Kalamees pidi hunti, oinast ja kapsapää üle oja viima, kuidas ta neid viis? Kui kalamees oleks hundi enne viinud, siis oleks oinas seni kapsapää ära söönud, kuidas ta neid üles viis, et nad kõik kolmekesi ilusti üle saaks. Sest ainult üks asi mahtus lootsikule. A I 159 (18) < 1922, Tartu

Kuigi vanim kirjapanek pärineb trükisest, ei julge selle tüübi levikut päris kindlalt kirjandusemõjuliseks sekundaartraditsiooniks pidada. Probleem, miks seda mõistatusjuttu pole varem arhiivi jõudnud, võib olla kogumise juhuslikkus. Munna tekstil ei näi Prümme tekstiga otsest seost olevat (erinevad tegelaskujude nimetused), mistõttu on raske midagi kindlat väita. Selle mõistatus tüübi ühtekokku 21 üleskirjutust on arhiivi jõudnud ajavahemikul 1922–1996, 1992. aasta koolipärimuse kogumise käigus laekus 14 ATU 1579 süžee kirjapanekut.

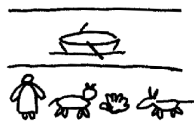
Tüüp ATU 1579 digitaalses andmebaasis „Eesti piltmõistatused“

Folkloorsed motiivid on sageli ajas väga kohanemisvõimelised, sobitudes uuematesse hiiustekkelistesse vormidesse. Kui 1980. aastatel võitsid esmajoones eesti kooliõpilaste

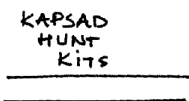
hulgas populaarsuse piltmõistatused, siis on näiteks vaatlusalust mehe, hundi, kitse ja kapsapea lugu mõnel puhul pildiga ilmestatud ja tüübi ATU 1579 kolm visuaalselt kujundatud üleskirjutust võib leida ka piltmõistatuste arvutiandmebaasist. Siin on tegu ühe tekstilise jutu/mõistatustüübi edasiarendusega, kohandamisega mõistatuse ühte hilistekkelisemasse – piltmõistatuse – vormi. Ilmselt just seetõttu jääb ATU 1579 mõistatustüübi pildiline realiseering omapäraseks tekst- ja piltmõistatuse vahevormiks. Kui piltmõistatuse visuaalsel kujutisel on tavaliselt mõistatuse äraarvamise seisukohast ülioluline roll, siis siin on küll ükskõik, kas jõge, paati, meest, hunti, kitse ja kapsapead joonistatakse või mitte, lahenduse leidmiseks piisab mõistatuse küsimuspoole (jutu) tähelepanelikust ärakuulamisest. Ometi on see mõistatus ärgitanud ennast visuaalselt kujundama.

Kuidas saab mees viia üle järve hundi, kitse ja kapsa? Mida peab tegema mees? – Algul viib mees paadiga üle järve kitse, sellepärast et hunt kapsast ei söö. Mees sõidab paadiga tagasi ja järgmisena viib kapsa üle. Tagasi tulles toob uuesti kitse tagasi. Siis võtab hundi ja viib üle järve. Teisele poole järve on viidud kapsas ja hunt. Nüüd mees läheb ja toob kitse ka üle järve. RKM, KP 19, 278 (5) < 1992

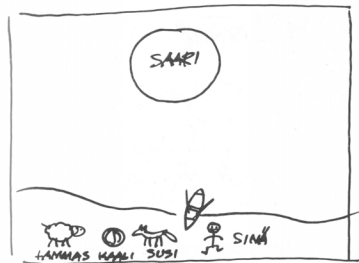

Vanamehel on vaja üle jõe viia oinas, kapsas ja hunt. Kuidas ta saab need üle jõe, kui paati läheb üks korraga? – Ta viib enne oina üle, siis ta viib hundi ja toob oina tagasi, siis ta viib kapsa ja siis tuleb uuesti oinalle järele. RKM II 347, 222/3 (28) < 1980

Kuidas mees saab viia kõik üle järve, et nad üksteist ära ei sööks? Üks mahub korraga peale. – Kõigepealt viib kitse üle, siis hundi, toob kitse tagasi. Viib kapsad üle ja siis kitse. RKM, KP 36, 111 (16) < 1992

Selle mõistatuse illustreeritud variante esineb ka meie põhjanaabritel soomlastel. Ulla Lipponen on 1986. aastal kogutud koolipärimuse põhjal koostanud kogumiku "Kilon poliisi ja muita koululaisvitsejä", millest ei puudu ka tüüp ATU 1579 (Lipponen 1988: 39). Seda Kuopiost üles kirjutatud teksti illustreerib pilt.

Sinun pitää viedä veneellä KAALI, SUSI ja LAMMAS saareen niin, ettei susi pääse syömään lammasta tai lammaskaalista. Miten menettelet? – Vie ensin lammaskaalista saareen. Hae sitten susi ja jätä se saareen. Palaa rannalle lammaskaalista. Jätä lammaskaalista rannalle ja vie kaalinkeri saareen suden seuraksi. Palaa nyt hakemaan lammaskaalista ja söö se saareen.

Adaptatsiooninähtusena ilmnevad selle teksti juures lokaalsed iseärasused: tuhande järve maal eelistatakse saart, Eesti redaktsioonis aga teed jõe ühelt kaldalt teisele.

Niisiis sobivad selle süžee väljendamiseks mõlemad, nii jutuvorm kui ka mõistatuse küsimus-vastus-vorm, mida mõnel juhul pildiga illustreeritakse. Võib vaid oletada, kas mõistatuste puhul on tegemist jututeksti "teise eluga" (vrd Honko 1998: 77) muu pärimusliigina, kuid vähemalt tänapäeval tundub ilmselgelt domineerivat loogikaülesanne. Näiteks eeltoodud soome tekstis puudub küsimuses tähelepanu juhtimine sellele, et paati mahub vaid kaks tegelast korraga, ilmselt on see traditsioonist juba immanentselt teada. Veetakistuse ületamist aga saab üha uuesti ja uuesti lahendada.

Tüübi ATU 1579 sinasõprus internetiajastuga – folkloor või folklorism?

A. Arhiveerimise argipäev

Arhiivitehniliselt on peaaegu saja aasta vältel kogutud tüübi ATU 1579 üleskirjutused nii eesti käsikirjalistest kogudest kui ka erinevatest trükistest koostatud paberkartoteeki, kust need tänapäeva tehnoloogiliste vahendite (arvutite) abiga ka digiteeritakse. Arvutiajastu ja tekstiliste andmebaaside rajamisega kaasnevad uued proovikivid – ammendavate andmebaaside puhul tuleks käsikirjalistele tekstidele ideaalis lisada ka "digitaalselt sün-

dinud” materjal. Internetikeskkond on saanud viimasel kümnendil ammendamatuks materjaliallikaks paljudele humanitaarteadlastele – folkloristidele, lingvistidele, psühholoogidele, sotsioloogidele jpt. Internetikeskkonnas on sündinud palju uut ajastu- ja kultuuriomast folkloori, mille eeliseks võrreldes arhiivides leiduva folkloorse materjaliga on protsessisidusus. Uurija, kes töötab arhiivimaterjaliga, töötab staatilise, kasutuskontekstist eraldatud ainega, internet kui kommunikatsioonimeedium aga võimaldab uurida ühiskonda, mis tähendab protsessi jälgimist (Runnel 1999: 19). Kui ATU 1579 süžeeaga tekste eesti arhiivimaterjali hulgas on umbkaudu 30 (kogutud mõistatuste üldarvu 175 000 põhjal otsustades ei peegelda see tüüp just kuigi suurt levikut, ent mõnikord kajastab arhiiviüleskirjutuste hulk vaid rahvapärismuse kogumist, mitte aga adekvaatset levikut), siis folkloristlikus mõttes põnev saatus ja lai levik on sellel süžeel olnud internetiajastul. Arhailised folkloorsed motiivid võivad internetikeskkonnas uue kuue saada, ning ka ATU 1579 süžeesse kätketud skeem on andnud inspiratsiooni interaktiivsete arvutimängude loojatele ja need mängud on arvutimängurite hulgas suure populaarsuse omandanud. Eesti rahvaluule digitaalsetes andmebaasides ei kajastu see rohkearvuline mängumaterjal aga kuidagi, erinevalt netinaljadest (vt Laineste 2004: 15–16; 21–22 ja andmebaas "Eesti kaasaegsed anekdoodid" veebiaadressil <http://www.folklore.ee/~liisi/o2/>). Arvutimänge kui pärimusdokumenti ei saa praegu "kinni püüda" ega andmebaasi tõsta, aga probleem on olemas ja ilmselt leiab tulevikus lahenduse.

B. Folkloor ja folklorism ATU 1579 kontekstis

Dünaamiliste folklooriprotsesside jälgimisel on eri uurijad kasutanud erinevaid mõisteid. Kui Regina Bendix vaatleb oma uurimuses “Autentsuse otsingul” (*In Search of Authenticity*) analüütilisi mõisteid *folkloor* ja *folklorism* (Bendix 1997: 176–187), viitab ta Hans Moserile, kes 1962. aastal käsitles uurimuses ”Folklorismist meie ajal” (*Vom Folklorismus in unserer Zeit*) folklorismi mõistet. Moserilt pärineb ka tõlgendus *sekundaar-folkloor* (*secondhand folklore*) justkui *tõelisest folkloorist* võõrandumise tähistuses. Folkloori kasutamise ilmingud algkontekstist erinevas kontekstis on Moseri järgi *folklorism*, mida ta määratleb kolme põhitunnusega:

- 1) traditsiooniliselt ja funktsionaalselt määratletud rahvakultuuri elementide esitamine selle kultuuri ja ühiskonnaklassi piiridest väljaspool;

- 2) pärimusmotiivide mängulised jäljendusviisid teistes sotsiaalsetes kihistustes;
- 3) traditsiooniväliste folkloorisarnaste elementide eesmärgipärane leiutamine ja loomine.

Selle määratluse järgi võib aja jooksul iga edasiarenevat teisenenud folklooriüksust (nt süžee, motiiv), mis oma sünni- või algkujust natukenegi erineb, pidada folkloorismi ilminguks. Ka Lauri Honko nendib, et Moseri määratluse kohaselt õigustab algpärasest erinev keskkond esituse üleviimist folkloorismi kategooriasse (Honko 1998: 78), kuigi soovitab ise folkloori teise elu sündmusi hinnata ja uurida vastavalt nende vaieldamatule kultuurilisele väärtusele. Teisisõnu on folklorism folkloori kaasnähtus (käsitatav isegi kui folkloori alaliike – vt Kuutma 1998: 6), aga samas võib tuttavast pärimuskeskkonnast väljunud pärimustekst kujundada uue pärimusrühma, nt netimängurid, kes levitavad mängu (või teavet mängu kohta) üksteisele, kes mängivad seda koos, luues mängusituatsioone jne (vrd Dundes 2002: 102).

Teooria järgi sobib folkloorismi tüübi ATU 1579 süžee, mis on aegade jooksul oma vormi ja funktsiooni kohandanud vastavalt keskkonnale, ilmutades uutesse kihistustesse ladestumise ja funktsiooni muutustega folklorismipäraseid omadusi. Siinkohal on õigustatud küsimus: millal ATU 1579 süžee nüüdisaegne laialdane interaktiivne rakendamine kuulub folkloori, millal folkloorismi vaatevälja? Ehkki folkloori ja folkloorismi vahele on raske täpseid piire tõmmata, aitab see folkloori kaasnähtus vaatlusaluse tüübi dünaamilisust jälgida. Süžee, mille puhul tuleb ühel pool jõge viibijail etteantud tingimustel veetakistus ületada, on äratuntavalt sama nii Eiseni kogust pärit narratiivis (vt eespool lk 162), 20. sajandi algusest alates üleskirjutatud küsimus-vastus-vormilistes tekstilistes ja piltmõistatustes kui ka infotehnoloogia-ajastul loodud interaktiivses arvutimängus.

Kui ATU 1579 oletatav esmane funktsioon on küsija-vastaja dialoog, mille kestel vastaja (juhul kui ta pole varem küsimust kuulnud) peab oma loogilist taipu teritama ja ülesande lahendamiseks tulemusliku strateegia leidma, siis just arvutikeskkond annab sellele arhailisele tüübile veel ühe funktsiooni. Et mingi süžee arvutimänguks saaks, peab kõigepealt programmeerija idee tehniliselt lahendama. Loogikaülesandena ongi see süžee heaks õppematerjaliks ka arvutiteaduse tudengitele. Näiteks Londoni Keiserliku Kolledži (*Imperial College London*) õppejõud Michael Huth kasutab aine “Programmeerimise loogilised alused” (*Logical Foundations of Programming*) õppematerjalides (Huth 2005)

just ATU 1579 süžee realiseerimist arvutimänguna. Kasutades SMV-modelleerimiskeelt, kirjutatakse selle ülesande lahendamiseks programm. Sellistel puhkudel pole enam oluline ülesande tekstis antud küsimuse enda lahendamine, vaid juba interaktiivsel kujul lahendi esitamine mängijale. Mõistatuse sisu saab uues kasutuskontekstis matemaatilise tehnoloogiakeele õppimise vahendiks ja sel puhul võib rääkida folklorismi-ilmingust.

Kas saab aga ehedaks folklorismiks pidada mängijale kätte antud arvutimängu ja mängimise protsessi? Või kas on võimalik mängu puhul ka folkloorseid tahke tuvastada? Liikuvat vahetorka folkloori ja folklorismi vahel võiks väga üldiselt kujutada alljärgneva skeemi.

Folkloor	Folklorism	Folkloor
ATU 1579 süžee pärimuskontekstis (ajal enne arvutite kasutuselevõttu). Nii narahuvi kui ka mõistatuse küsimus-vastus-vormis süžee levib põlvkondade vahel kasutajalt kasutajale traditsioonilise folkloorina. Teksti puhul on oluline leida küsimusele õige lahendus. →	ATU 1579 süžee info-tehnoloogia õpilaste õppevahendina. Folkloorne tekst on baasiks, selle puhul on küsimusele õige lahendus niigi teada. Küsimus-vastus-vormilise teksti funktsioon on muutunud: programmeerija ülesanne on see tarkvaraliste vahendite abiga visuaalselt paeluvasse interaktiivse arvutimängu vormi transponeerida. →	ATU 1579 süžee arvutimänguna taas pärimuskontekstis. Visuaalse interaktiivse mängu levikukeskkond on füüsiliselt piiratud arvutiga. Tekib vähemalt kaks folkloorset keskkonda: (1) mängijate kui uue pärimusrühma keskkond ja (2) kasutaja võib levitada süžeed ka traditsioonilise suulise/kirjaliku folkloorina. Teksti puhul on taas oluline leida küsimusele õige lahendus.

C. ATU 1579 elu arvutimänguna

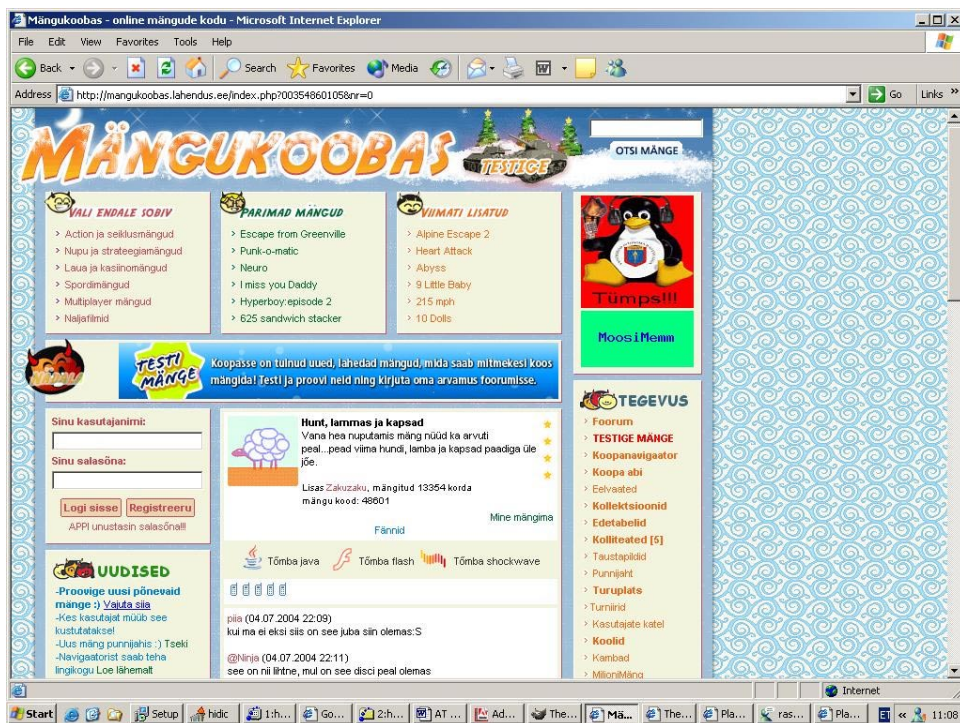
2003. aastast alates on eesti arvutimänguhuvilistele avatud rohke arvul *online*-mänge koondav veebisait „Mängukoobas” (joonis 12) aadressil <http://mangukoobas.lahendus.ee>, kus saab valida *action*- ja seiklusmängude, nupu- ja strateegiamängude, laua- ja kasiino-

mängude, spordimängude, *Multyplayer*-mängude ja naljafilmi vahel. Lehekülg on meie noorema põlvkonna hulgas väga populaarne, oktoobris 2003 leidsid netikasutajad veebilehe üles, sama aasta jõuluks oli leheküljel 8000 ja 2004. aasta juuniks 37 000 kasutajat (Sarv 2004: 16). Selle portaali rajaja Anton Sinioru (OÜ Dermild) väitel on neist lõviosa 5–16-aastased. Mänguportaal sai loodud lihtsalt lõbu pärast – et loojatel endal põnev oleks (samal, lk 16). Registreeritud kasutajaid nimetatakse koopakollideks, kelle hulk kajastub esilehel. Reaalajas võib jälgida, kui palju mingil konkreetsel ajahetkel parajasti mänguhuvilisi tegutsemas on. Kasutajad saavad ise mängu portaali lisada, iga mängu juurde avatakse foorum, kus neil on võimalik suhelda ja kommentaare avaldada.

Juulis 2004 on portaali kasutaja, kelle varjunimi on Zakuzaku, lisanud mängu "Hunt, lammas ja kapsad". Nupu- ja strateegiamängude saidis asuvat mängu, mille kood on 48601, iseloomustatakse järgmiselt: *Vana hea nuputamismäng nüüd ka arvuti peal ... pead viima hundi, lamba ja kapsad paadiga üle jõe* (mangukoobas.lahendus.ee/index.php?00354860105&nr=0). Viidatud link juhatab küll Plastelina loogikamängude (*Plastelina Logic Games*) leheküljele veebiaadressil <http://www.plastelina.net/games/game1.html> (joonis 13a), mis ei asu Eesti domeenis (portaal on inglise, saksa, hispaania ja portugali keeles), ent süžee ATU 1579 on eesti lastele Flash Shockwave'i²⁰ ja JavaScripti²¹ arvutimängu kujul kättesaadav. Mängukoobas loendab ka eri mängude kasutuskordi, 5. aprilliks 2005. aastal oli "Hunti, lammast ja kapsaid" mängitud 14 066 korda. Arv ei näita küll kasutajate täpset hulka, kuivõrd sama kasutaja võib mängu külastada ükskõik mitu korda. "Hunt, lammas, kapsad" on tegelikult selle mängu lihtsaim tase, kui mängija sellega toime tuleb, saab ta järgmisele tasemele (joonis 13b), kus mängija ülesandeks on üle jõe toimetada kolm inimsööjat ja kolm misjonäri. Tähelepanu tuleb aga pöörata asjaolule, et kui ühele jõekaldale jääb inimsööjaid enam kui misjonäre, kugistavad inimsööjad misjonäri(d) alla. ATU 1579 misjonäride ja inimsööjate versiooni äralahendamisel on võimalik proovida oma loogikuvõimeid veelgi keerukamatel tasemetel.

²⁰ Vähe ribalaiust nõudev ja brauserist sõltumatu vektorgraafiline animatsioonitehnika firmalt Macromedia Inc. Kui erinevad brauserid on varustatud vajalike lisanditega (plug-in), kuvatakse Flash-animatsioone ühtmoodi.

²¹ Netscape'i poolt väljatöötatud skriptikeel, mis võimaldab veebiautoritel luua interaktiivseid veebisaite.

Joonis 12. Eesti laste hulgas populaarne arvutimängude veebisait „Mängukoobas” (Mängukoobas 2005), millelt on näha viide mängule „Hunt, lammas ja kapsad” (ATU 1579).

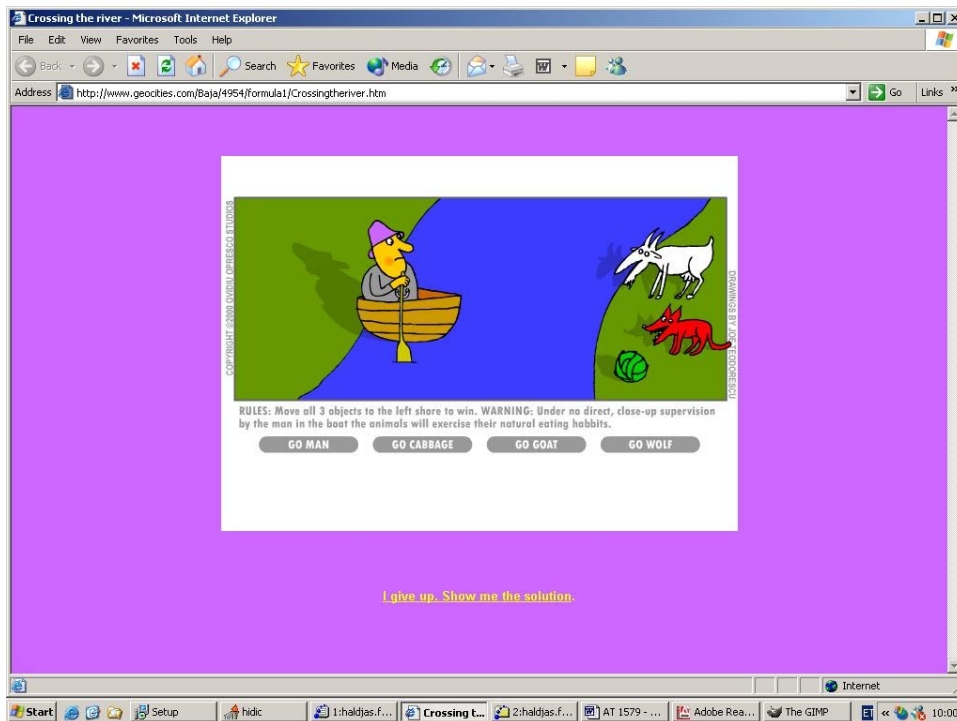
Joonis 13a. Mängukoopast viidatud ATU 1579 süžeeiga ingliskeelne mäng asub veebi-aadressil <http://www.plastelina.net/games/game1.html> (Plastelina 2005).

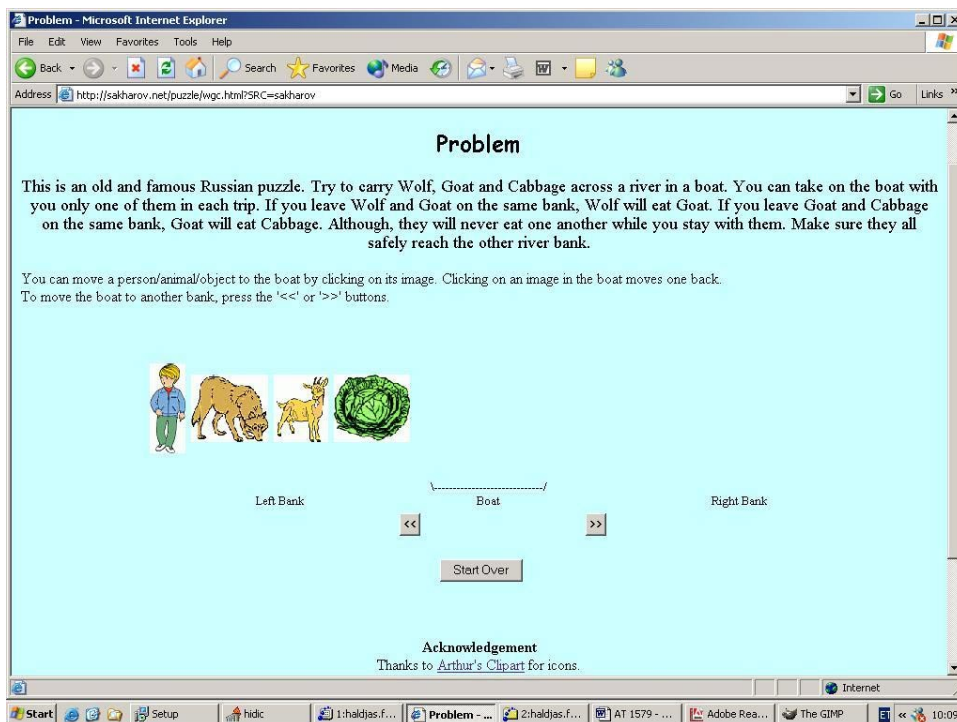
Joonis 13b. Mängukoopa „Hundi, lamba ja kapsa” mängu keerukam tase – üle jõe tuleb toimetada kolm inimsööjat ja kolm misjonäri (Plastelina 2005).

Täpselt sama mäng on mängimiseks avatud ka teises eesti nooremale põlvkonnale mõeldud populaarses meelelahutusportaalis veebiaadressil <http://games.kuuluta.com/onlinefoorum.php?mis=1006&misk=2> (games.kuuluta.com 2005). Selle kodulehe registreeritud külastajaid nimetatakse tiigriteks, sarnaselt eelmise portaaliga on neilgi võimalus mängu ise kommenteerida.

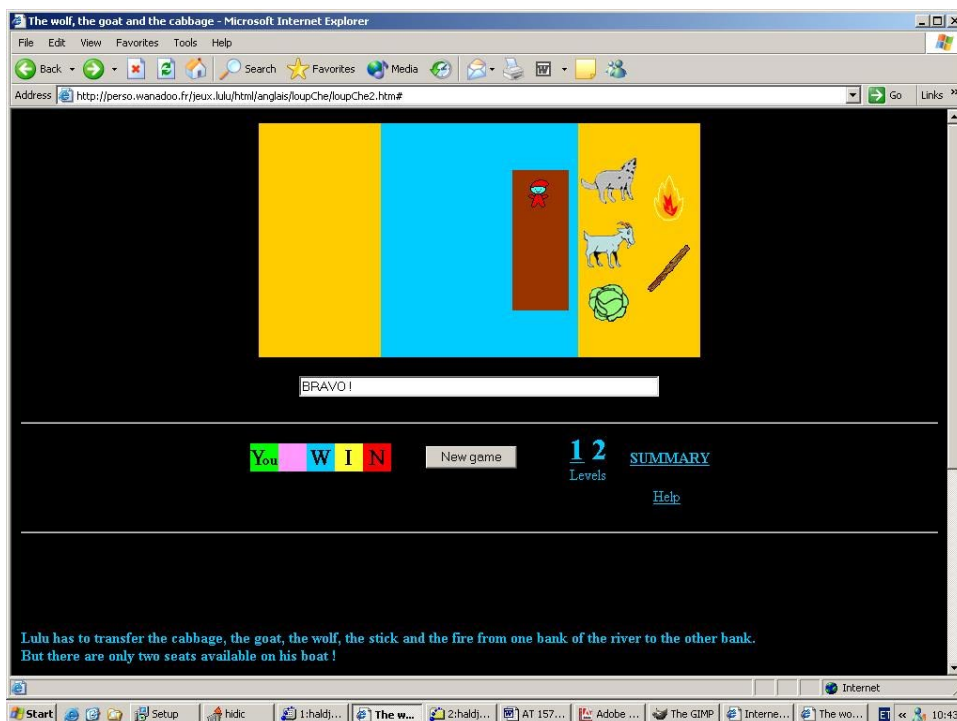
Ent samasisulisi animeeritud interaktiivseid internetipõhiseid arvutimänge leidub väga palju (vt nt joonised 14–16).

Joonis 14. Animeeritud interaktiivne versioon mõistatusest ATU 1579 aadressil <http://www.geocities.com/Baja/4954/formula1/Crossingtheriver.htm> (Crossingtheriver 2005).

Joonis 15. Animeeritud interaktiivne versioon mõistatusest ATU 1579 aadressil <http://sakharov.net/puzzle/wgc.html?SRC=sakharov> (Sakharov 2005).

Joonis 16. Suurema tegelaste arvuga animeeritud interaktiivne versioon mõistatusest ATU 1579 veebilehel

<http://perso.wanadoo.fr/jeux.lulu/html/anglais/loupChe/loupChe2.htm#> (Lulu Games 2005).

Internetiajastul on veebiaadressil <http://www.sandstorming.com/dump/other/riverIQGame.swf> (River IQ Game 2005) asuv Shockwave Flashi vormingus rahvusvaheliselt levinud intelligentsustest ehk IQ-mäng (joonis 17a–17c), mida kasutavat Jaapanis ka tööintervjuudel (vt alljärgnev kiri). Teave selle mängu kohta jõudis minuni 2005. aasta veebruaris internetifolkloorile tüüpiliselt ühe meililisti (milles on 25 liiget) kaudu.²² Kiri teemaga *Fwd: Fw: natuke peamurdmist :o*) sisaldas lühikest eestikeelset ülesannet ja veebiaadressi:

Jaapani intelligentsustest, mida kasutatakse ka tööintervjuudel. Eesmärk on toimetada kogu seltskond üle jõe.

Mäng algab vajutades sinist ringi. Parve liigutatakse, klikkides punaseid ringe

²² Arhiivi kogunenud ATU 1579 süžeealiste tekstide arv (u 30) näitab pigem kogumist kui tegelikku levikut, siis nt selle listi ühe kirja kaudu tehakse see süžee tuttavaks juba 25 liikmele, mis potentsiaalselt tähendaks kogumise korral 25 arhiiviüleskirjutust.

vaiadel jõe kaldal. Inimesed liiguvad parvele või tagasi maale, kui nende peal klakkida.

Reeglid:

Parvele mahub korraga kaks inimest. Isa ei tohi jätta tüdrukutega, ema peab olema kohal. Ema ei tohi jätta koos poegadega, isa peab olema kohal. Varast (tribulise särgiga) ei tohi jätta ilma politseinikuta ühegi pereliikme seltskonda. Ainult isa, ema ja politseinik oskavad parve juhtida.

<http://www.sandstorming.com/dump/other/riverIQGame.swf>

Kui ei saa muidu, siis paber-pliiats kätte ning harjutama. (P. Voolaiu erakogu)

Mängu juhend on eesti keelde tõlgitud ilmselt inglise keelest. Kui mängu swf-faili nimega *riverIQGame* erinevatesse otsingumasinatesse sisestame, genereeritakse meile kõnealuse mängu kohta vastuseks terve hulk veebisaite (Google'i otsingumootor andis näiteks 5. aprillil 2005. aastal 147 vastust). Põnev (vähemalt eesti kontekstis folkloorne) lisamärkus selle mõistatuse kasutamisest Jaapanis tööintervjuudel lausa sunnib küsima "Aga tegelikult...", ent selle intelligentsustesti tegelik elu Jaapani kultuurikontekstis oleks omaette intrigeeriv teema.

Ühe veebilehe interaktiivses foorumis esitatud ingliskeelne mängureeglistik katub täpselt eestikeelse kirja sisuga, kuid uudsena on selle lõpus ära toodud testi sooritamise kiirusest johtuvad tulemused.

Result:

if you succeed in

4 minutes: you are a Genius.

6 minutes: You are exceptionally intelligent.

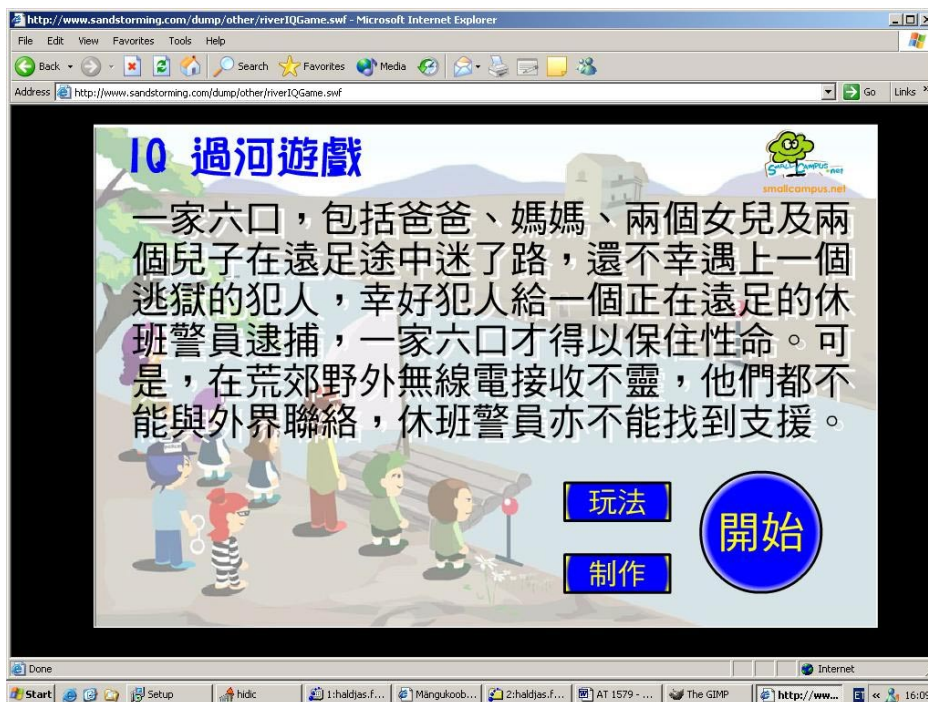
10 minutes: You are very intelligent.

20 minutes: You are average.

25 minutes: You are a bit slow.

30 minutes or more: You are a dumbarse.

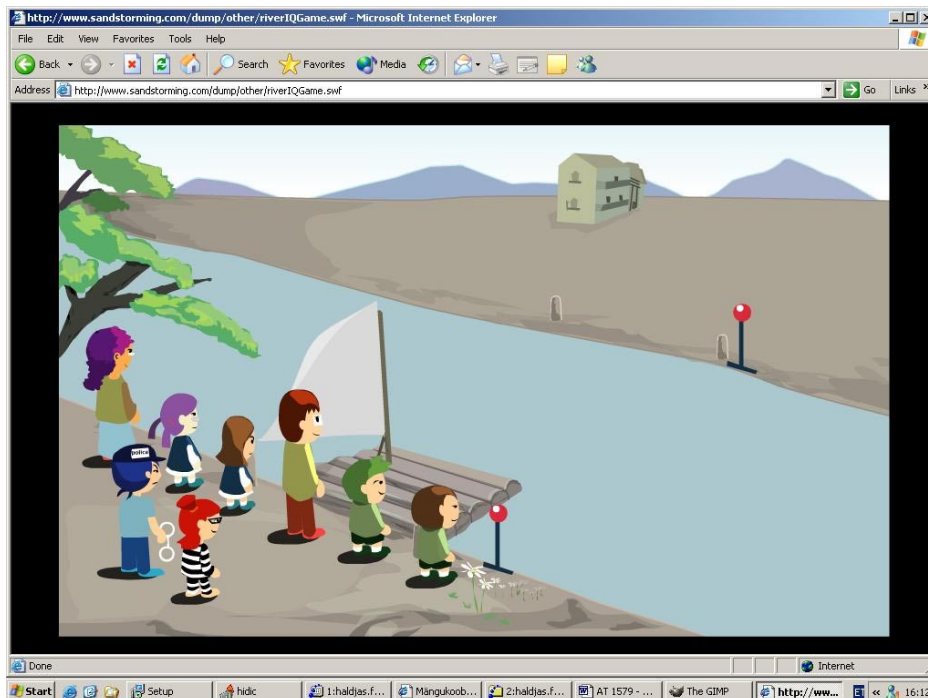
(<http://forums.emulator-zone.com/archive/index.php/t-259.html> – 5. aprill 2005)

Joonis 17a. ATU 1579 sugemetega "Jaapani intelligentsustest"

(<http://www.sandstorming.com/dump/other/riverIQGame.swf> – 5. aprill 2005.)

Mängu alustamiseks tuleb hiirega vajutada all paremal olevale sinisele ringile.

Joonis 17b. "Jaapani intelligentsustest". Ema kahe tütrega, isa kahe pojaga, politseinik ja röövel tuleb parvega üle jõe sõidutada.

Joonis 17c. ”Jaapani intelligentsustest” on edukalt sooritatud, kõik tegelased on õnnelikult vastaskaldale toimetatud.

Arvutitehnilisi võimalusi kasutades on loodud tüübi ATU 1579 süžee põhjal moodne mõistatusvormiline loogikaülesanne. Tegelaste hulk on siin meile enam tuntud mehe, hundi, kitse ja kapsa variandist suurem – selles versioonis tuleb üle jõe aidata ema kahe tütrega, isa kahe pojaga, politseinik ja röövel. Levides kasutajalt kasutajale virtuaalse arvutimaailma kaudu, ületades pildi abil keelebarjääre, kuulub see ülesanne tänapäeva interaktiivse netifolkloori valdkonda.

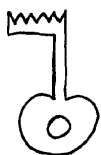
Aarne-Thompsoni-Utheri jututüübikataloogi tüüp 1579 *Hundi, kitse ja kapsapea üle jõe viimine* võib küll esineda nii narratiivi- kui ka mõistatuse küsimus-vastus-vormis, kuid just viimane loogikaülesandena tundub läbi aegade olnuvat selle süžee tuum. Tänapäeva arvutiajastu tingimustes on traditsioonilisele rahvajutu- ja mõistatusžanrile lisandunud interneti teel leviva strateegiamängu vorm, milles interaktiivne dialoog leiab aset programmeeritud arvuti (mõistatuse esitaja) ja mängija (mõistatuse lahendaja) vahel. Sama folkloorne süžee on sulandunud uute kultuurikihistustega, uute vormidega ning omandanud lisafunktsioone.

Ühtlasi on arvuti ja internet selle süžee levitamisel ja traditsiooni hoidmisel uut tüüpi väga võimas meedium. Tsiteerides Sergei Nekljudovit, võib kinnitada: "Ei pea olema väga läbinägelik ennustamaks, et järjekordse folklooriparadigma muutuse toovad kaasa (või on juba toonud) arvutitehnoloogia ja internet; ent on võimatu ette arvata nende kvaasifolklooriliste uusvormide arengudünaamikat" (Nekljudov 2003: 26).

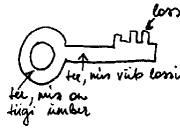
2.1.2. Narratiivsed piltmõistatused kui minimuinasjutud?

Nn narratiivsete piltmõistatuste seas leidub kindlale tegevustikule ja süžeele üles ehitatud teisendeid, mis annavad kohati välja lausa "minimuinasjutu" mõõdu. Väga kontsentreeritud tegevustik leiab aset ainult ühe-kahe tegelaskuju ümber. Tegelikkusest kaugenemise eesmärgil võib peategelaseks olla uhkes tiigiäärses lossis elav printsess, kuningas, kuninga poeg, nõid, Punamütsike; tavapärasemate tegelastena kohtame siiski paare tüdruk-poiss, vend-õde, eit-taat, vanaema-vanaisa, mees-naine. Nagu muinasjutuski on tegelased nimetud, piirduakse üldiseloostavate nimetustega (Piela, Rausmaa 1982: 86). Piltmõistatusnarratiivide pikkust ei saa võrrelda enamiku muinasjututekstide pikkusega, seevastu sobivad niisugused pildiga illustreeritud mõistatusjutukesed suurepäraselt tänapäeva inimese kiire elutempoga. Kui pikki muinasjutte pole tihtipeale aega lapsele isegi unejutuks ette lugeda, siis muinasjutusugemetega narratiivsete piltmõistatuste esitamine ei nõua kuigi palju aega. Seda tüüpi piltmõistatuste kompositsioonistruktuuri analüüsid leiab aimatavaid ühisjooni imemuinasjutu struktuuriga. Otsides väitele kinnitust, pöördun vene muinasjutu-uurija V. Propi 1928. aastal esmakordselt ilmunud "Muinasjutu morfoloogiast" lähtuva universaalse teooria poole, mille järgi on mis tahes imemuinasjutt võimalik skemaatiliselt lahutada peategelasele sätestatud 31 diakrooniliseks funktsiooniks (Propp 1969: 29–60).

Propi funktsioonelementide skeem annab kätte justkui imemuinasjutu metatüübi, mille alla variantidena võib koondada kõik imemuinasjutud. Vaadelgem 49 variandiga narratiivse piltmõistatustüübi kaht teisendit.

Ilusal päeval läks kuningas ujuma, pani ukse kinni ja sidus võtme paelaga kaela. Veest välja tulles oli võti kadunud. Kus on võti? See on võti. RKM, KP 32, 148 (19)

Ühes lossis elas printsess, kes armastas väga õues jalutada. Ta jalutas mööda teerada, mis viis lossi, siis jalutas mööda teed, mis oli ümber tiigi ja kui ta tagasi lossi jõudis, märkas ta, et on midagi ära kaotanud. Mis see oli? Võti. RKM, KP 2, 634 (10)

Mis juhtub, kui tekstid paigutada Propi skeemi? Mõneti meelevaldse ürituse eeldatava tulemusena võiks leida suhteliselt uuemaaegsete piltnõistatuste juuri muinasjutus. Tekstide lühiduse tõttu võime katset pidada õnnestunuks, kui kolme-neljalauselise teksti puhul on vaid mõni Propi skeemi element esindatud.

Propi muinasjutuskeemi järgi sobib meile 11. funktsioon, mis eeldab kangelase kodust lahkumist, teeleminekut. Ülaltoodud piltnõistatustes on see täidetud – esimeses *läks kuningas ujuma*, teises *elas lossis printsess, kes armastas väga õues jalutada*. Järgnevalt tuleb siiski ”hüpata” alles 25. funktsiooni juurde – peategelasel seisab ees raske ülesanne (esimeses tekstis: *veest välja tulles oli võti kadunud*, teises tekstis: *kui ta [printsess] tagasi lossi jõudis, märkas ta, et on midagi ära kaotanud*). Kui vastaja saab narratiivse piltnõistatuse esitajalt võtme kadumisest teada, kaasatakse ta küsimuse kaudu aktiivselt mängu: ta peab koos kangelasega, kõnealustel juhtudel koos kuninga ja printsessiga, lahendama ülesande ehk mõistatuse pildi abil – leidma võtme, mis tagab ühtaegu ka imemuinasjutu ühe tähtsama tunnuse *happy end*’i ning täidetud 26. funktsiooni – ülesanne laheneb.

Propi funktsioonid on ajaliselt üksteisele järgnevad, moodustades süntagmaatilise ahela. Narratiivsete piltnõistatuste lühiduse tõttu on meie katses vaid mõned funktsioonid täidetud ja tervikkonstruktsiooni seisukohalt on seda piltnõistatuste ja muinasjuttude seose tõestuseks vähe. Ent piltnõistatuste ja muinasjuttude sugulussidemete tuvastamiseks sobib ka Alan Dundese (1964: 61) struktuuriteooria, mille järgi (Põhja-Ameerika indiaanlaste) üht tüüpi muinasjuttude morfoloogia põhineb erinevatel motiifemimustritel. Piltnõistatuskomponentide narratiivset järgnevust tõestab skeem, millel on kaks tuumset motiifeemi: puudus (*Lack*) ja puuduse likvideerimine (*Lack Liquidated*).

Dundese järgi koosnebki muinasjutt kahest seosest: kuidas küllus kaotatakse ja kuidas puudus likvideeritakse. Teisisõnu valitseb ekvivalentsuse seaduspära – üleliigne (eelnevas näites võti) võidakse ära kaotada, kaotatud asi (meil võti) võidakse üles leida.

Pildil kujutataud võti on paralleelse jutustamise ja joonistamise ühisproduktina tekkiv visuaalne raam, mis aitab mõistatuse esitajal tekstiskeemi järgida. Kujutiste kasutamine on eriti sobilik transformatsioonilises mõtlemises, kui on vaja ühest situatsioonist teise liikuda (Pyysiäinen 2000). Võti moodustab kolmest tegevuskohast koosneva kujutluspildi: 1) võtmelaba kõrged piid on justkui tornidega loss – tegelase kodupaik, kust tegevus algab, 2) võtmelaba ülejäänud sirge osa on sirge tee, mida mööda tegelane pääseb veekogu äärde ja 3) võtme sabast moodustub veekogu, kus kuningas ujub või mille ääres printsess jalutab. Teksti varieerimine on siinjuures loomulik. Rahvajutu-uurimisel on juhitud tähelepanu jutu meeldejätmise seisukohast olulistele visuaalsete kujutluspiltide seoseaspektidele, kus teksti esitaja (jutustaja) kasutab mõttelisi pilte jutu- ja jutustamise maailma lähendamiseks.²³ Piltmõistatusjuttudes on visuaalsed kujutluspildid saanud paberil reaalse kuju, moodustades justkui sümbolraami, mille ümber jutt konstrueeritakse.

Pildil on tüdruk, nõiad ja poiss. Poiss ja tüdruk on teineteisesse armunud ja tahavad musi anda, aga nõiad ei lase, on vahepeal ja tõrjub kõik lähenemiskatsed tagasi. Küsimus: "Kuidas poiss ja tüdruk siiski teineteist said suudelda?" Vastuseid ja nende variante võib olla mitmesuguseid nagu: "Üle nõiade pea", "Siis kui nõiad magab", "kui nõiad läks küllasse," aga need pole ükski õiged. Õige vastus on: "Saatsid teineteisele õhumusi, vaat nõndamoodi!" RKM II 350, 352 (15)

Ühel pool aeda on Punamütsike, teisel pool on nõiad. Punamütsike viskab nõiade kiviga vastu pead, nõiad omakorda õunaga, niimoodi saigi Punamütsike võluõuna kätte. RKM, KP 14, 99 (3)

²³ Vt Merili Metsvahi artiklit „Inimene ja narratiiv. Püha Jüri legendi näitel“, milles on vaatluse all setu naise Ksenja Mürsepa poolt kolmel korral jutustatud püha Jüri legend. Toetudes Axel Olriku mõtetele, on artiklis rõhutatud visuaalsete mõttepiltide osatähtsust, jutustamise seisukohast on episoodiline ja semantiline tajutav ning mälu teineteisega tihedalt seotud, mis ilmneb just jutustaja visuaalsete piltide kirjeldamisel (Metsvahi 2002: 121–146).

Nägime, et mõistatuse süžeed võidakse edasi anda ka jutuna (ehk vastupidi – piltmõistatus on jutu lühike modifikatsioon), ent varasemate keerdküsimuste ja mõistatuste hulgas on küllaltki palju selliseid, mis esitatakse jutu sees. Näiteks sobib eespool nimetatud 1890. aasta "Tõnissoni Tähtraamat", mis sisaldab jutu sees teemajas vesteldes 12 **mõistatust**, neist kuue puhul on tegu keerdküsimustega. Jutus pealkirja all "**Targad küsimised ja kostused**" on avaldatud 6 keerdküsimust. (Tõnissoni Täht. 1890: 49–53). Need mõistatused on leitavad ka andmebaasist, mõnikord võib "Tõnissoni Tähtraamatu" küsimus ka ühevariandilise tüübi ainsa tekstina esineda, nt *Mis on kõige suurem auu siin ilmas? – Vahva soldat ja õpetatud mees olla. – Ei, õiglane ja rahulik olla.*

2.2. MP versus naljand ~ anekdoot

Kogu MP-le on iseloomulik koomiline sisu, sarnaselt naljandiga on funktsiooniks ühelt poolt kuulajat/vastajat lõbustada, teisalt manifesteerida kriitiliselt, irooniliselt ja satiirilisel elus esinevaid puudusi ja väärnähtusi. Meenutagem kõigepealt nõukogudeaegset ühiskonnavastalist suulist huumoripärimust, milles anekdootide kõrval levis just väga palju keerdküsimusvormilist rahvapärimust. Mõistatuste ja anekdootide vaheliste hübriidnähtuste hulka kuuluvadki näiteks keerdküsimused rubriigist "Armeenia raadiolt küsitakse ... Armeenia raadio vastab ...". Jelena Šmeljova ja Aleksei Šmeljov on käsitlenud Armeenia raadio küsimusi ja teisigi küsimus-vastus-vormilisi huumorivorme dialoogiliste anekdootide nime all oma uurimuses "Русский анекдот: Текст и речевой жанр", milles ta jagab dialoogi sisaldavad anekdooditekstid kaheks (Šmeljova & Šmeljov 2002: 97). Dialoogiliste anekdootide esimesele tüübile on omane anekdoodivestja monoloog. Anekdooditegelaste omavahelise dialoogi annab rääkija edasi ümberjutustusena, kirjeldades dialoogi põhjalikumalt. Monoloogina esitatakse siin lisaks ka anekdoote, mille tekst ongi ainult kahekõne (mida illustreerib nt eesti kontekstis tekst "*Juku, mis sa arvad, miks kukk seisab ühel jalal?*" "*Oi õpetaja, kui ta selle üles tõstaks, ta kukuks ju ümber!*" RKM II 440, 227 (47)). Teise tüübi puhul aga laieneb küsimus-vastus-struktuuriline dialoog rääkijalt ka kuulajale. Šmeljovid nimetavad siin sarnasust mõistatuse struktuuriga: rääkija esitab kuulajale justkui mõistatuse, kuid vastust temalt ei oota, ja väga sageli annab ise ilma pausita ootamatu teravmeelse vastuse. (Selle kohta toodud Šmeljovide

näide leidub ka eesti keerdküsimusmaterjali hulgas: *Mitu miilitsat on tarvis, et pirni lambi sisse keerata? Viis: üks hoiab pirni ja neli keeravad lauda, millel see üks seisab.*)

Järgnevate keerdküsimuste andmebaasi näitetekstide põhjal ilmneb, kuidas ühe sisutüübi küsimus-vastus esitatakse Armeenia raadio anekdoodina, refereeritakse Armeenia raadiolt küsitut, ilma et vastajaga peaks üldse dialoogi tekkimagi. Pigem on kommunikatsioonis küsimuse esitaja / küsimusele vastaja rollid asendatud jutustaja ja kuulaja rollidega, Šmeljovide järgi on tegu dialoogilise anekdoodi esimese tüübiga, monoloogilise ümberjutustusega. Küsimusele ei vasta mitte juturääkija, vaid Armeenia raadio:

Armeenia raadiolt küsiti, kas lutikad hiilgavad? Armeenia raadio palus Soomest abi. Soomlased vastasid: "Ei hiilga. muidu paistaks Mustamäe Helsingisse ära."
RKM II 453, 200

Armeenia raadiolt küsitud, miks ta viimasel ajal nii vaikseks on jäänud. Armeenia raadio vastanud: "Parem vaikida Jerevanis, kui rääkida Magadanis." RKM II 427, 284 (2)

Küsimus Armeenia raadiole: "Kas on tõsi, et Vassili Fjodorovitš võitis loteriil 5000 rubla?" Armeenia raadio vastab: "Esiteks, mitte Vassili Fjodorovitš, vaid Fjodor Vassiljevitš, teiseks, mitte loteriil, vaid kaardimängus ja mitte ei võitnud, vaid kaotas 127 rubla. Aga kõik muu teie jutus on õige." RKM II 421, 418

Eespool nägime, kuidas anekdoodi võib lähtuvalt funktsioonist üles ehitada mõistatuse vormile, sealjuures võib kasutada erinevaid mõistatuste alaliike. Lühendmõistatustele, mille koomika seisneb tavakasutuses levinud lühendi vaimukas ja humoorikas lahtimõtestamises, tugineb näiteks järgmine, 1975. aastal Marta Mäesalu kirja pandud poliittemaline anekdoot:

Fischeri telegramm. Kui ameeriklane Fischer oli võitnud malemängus meie Spasski, siis saatnud ta Moskvasse telegrammi "KPSS". Küsitud, mida see tähendab, Fischer seletanud: "Kaputt Petrosjan Spasski". Tekstile järgneb koguja lisandus: *Jutustas mu tartlasest pojapoeg Mart Mäesalu, EPA üliõpilane. Kuulnud teistelt.* RKM II 316, 47 (2)

Lühendi naljakat lahtiseletamist on kasutatud anekdootides enamgi.

Juku pidi kolmandasse klassi istuma jääma. Õpetaja, kavalpea, andis Jukule kolm küsimust, öeldes: "Kui vastad kõigile küsimustele, saad neljandasse klassi." Esimeseks küsimuseks oli: "Mis tähendab KP?" Teiseks küsimuseks oli: "Mis tähendab EKP?" ja kolmas küsimus oli: "Mis tähendab KPSS?" Vastuseks kõlas: "1. Kõva pidu. 2. Eriti kõva pidu. 3. Kõva pidu sauna ja seksiga." EFA II 12, 246. 1980/1981

Õpetaja: "Kordame lühendeid. Madis, palun ütle, mida tähendab täheühend KPSS?" Madis: "Ma arvan, õigemini ma olen kuulnud, et korraldame peo sauna ja seksiga!" RKM, KP 62, 55 (153)

Brežnev läinud Leida Peipsi vaatama. Jõuavad kohale. Leidat ei ole, aga keegi on uksele "loll" kraapinud. Brežnev tahab teada, mis sinna kirjutatud on. Tõlk siis loebki: "Leonid! Olen laudas. Leida." RKM I 21, 328 (14)

Samalaadset võtet, kus produktiivne lühendmõistus ETKVL on sattunud narratiivi alusmaterjaliks, täheldame 1991. aastal kogutud arhiivitekstis.

Mis oli ETK ja ETKVL? Kaks põlist talutaati arutavad omavahel, et mis vahe on tähendusel ETK, mis oli kodanlikul ajal, ja ETKVL, mis nüüd on. Küsivad targalt. "Vahe on selles," vastab tark, "ETK tähendas, et 'elab teiste kulul', ETKVL tähendab 'elab teiste kulul veel lähedamini'. RKM II 442, 706 (14)

Keerdküsimuse vormi võib mõnikord omandada ka mõni vana anekdoot, mille pikem esitusviis on aja jooksul uuenenud (Sarv 1995: 107). Nn sissejuhatus kaob ning anekdoodi värvikas puänt vormitakse ümber keerdküsimuseks, sealjuures näib keerdküsimus mõne teema piires väljendavat veendumusi ja suhtumusi värvikamalt ja täpsemalt kui anekdoot.

2.3. MP versus vanasõna ~ kõnekäänd

Perifeersetest liikidest on vanasõnade ja kõnekäändudega enim kujundi- ja motiiviparalleele keerdküsimustel. Vanasõna sisu rakendatakse edukalt keerdküsimusele omases küsimus-vastus-vormis. Nimetagem siinkohal järgmised keerdküsimused, millel on motiiviparalleelid EV-s leiduvate vanasõnatüüpidega.

Kes on kõikse parem kokk? Tühi kõht. H II 38, 594 (13), EV 12 672 – *Tühi kõht on kõige parem kokk.*

Mis on keike parem leivakõrvane? Tühi kõht. H III 23, 678 (22), EV 12 673 – *Tühi kõht on kõige parem leivakõrvane.*

Millal laps rääkima peab? Siis kui kana pissib. RKM, KP 11, 653 (22), EV 5531 – *Laps räägib siis, kui kana kuseb.*

Väga sageli on keerdküsimuse tekst üles ehitatud stiilivõttele, kus huumori toob esile vastusepooles kasutatav tuntud didaktiline vanasõna või selle modifikatsioon:

Miks Nõukogude Liidus elavad inimesed nii vanaks? Kes kannatab, see kaua elab. RKM I 24, 460 (36 var), EV 3174 – *Kes kannatab, see kaua elab.*

Miks kiidavad lapsed isa? Töö kiidab tegijat. RKM II 426, 503 (3 var), EV 12515 – *Töö kiidab tegijat.*

Miks kardavad lapsed isa? Töö kardab ikka tegijat. RKM II 386, 380 (11) (15 var). Selle vastuse näol näeme tüübi *Töö kiidab tegijat* parafraseerivat modifikatsiooni EV 12513 (*Töö kardab meistrit*), kus redaktsioon EV 12513B langeb ühte selle näitega.

Kudas ilm rikkam on, kas kuldkingades käia või kui enne jaanipäeva vihma sajab? Enne jaanipäeva vihm teeb rikkamaks, mis aitab kuldking, kui vili ei kasva. ERA II 148, 610 (23) (1 var), EV 14044 – *Ennejaanipäevane vihm on änäm väärt kui Riia linn.*

Mitu kōrd om inemine elun loll? Kolm kōrd: edimäne kōrd, ku sünnüs; tõnõ kōrd, ku surõs. EKRK I 95, 199 (7) (1 var). Siin võib täheldada paralleele kahe vanasõnaga: EV 6000 – *Kes loll sündides, see loll surres* ja EV 2121 – *Inimene on kaks korda laps.*

Midäs olõ-õi kolmõ maa pääl? Kivil olõ-õi juuri, veel ossa, tsirgul piimä. H II 3, 443 (100) (67 var), EV 3929 – *Ilmas pole kolme asja: kivil juurt, linnul piima, veel oksa.*

Kuidas võib advokaati vankrirattaga võrrelda? Mõlemaid tuleb enne käimapanemist määrida. RKM II 325, 41 (10) (13 var), EV 391 – *Arstid ja ahukaadid tahtuvad määrimist*; EV 10099 – *Säks taht kosti, ratas määri.*

Mis on vana naise ja vana paadi vahet? Need on just üks: vana paat jookseb ja vanad naised ka ei pea. ERA II 302, 196 (104) (1 var), EV 13473 – Vana paat ja vana naine – mõlemad tahtuvad värvimist ja kittimist.

Kuidas eristada Vale-Dimitri õigest Dimitrist? Valel on lühikesed jalad. RKM II 422, 322 (1 var), EV 13249 – Valel on lühikesed jalad.

Sama vanasõna on edukat rakendust leidnud veel teisteski keerdküsimustes, mis on viimasel ajal levinud interneti huumorikülgedelt ja mille ise sain ühelt tuttavalt käesoleva aasta jaanuaris meililisti kaudu.

Kuidas teha vahet, kas tegu sinu jaoks õige või vale naisega? Valel olevat lühikesed jalad. P. Voolaiu erakogu.

Eesti ja muude rahvaste vanasõnade hulgas üks väga produktiivseid moodustumalle on *Parem ... kui ...* (EV 12 – *Parem aasta oota, kui kaks kahetseda*; EV 42 – *Paremb aian kui aia toen*; EV 126 – *Parem aega müüa kui osta*; EV 152 – *Parem aganane leib kui tühi kõht*, EV 8968 – *Parem on pool muna kui ühtid* jne). Sama mall on hõlpsasti äratuntav nii mõneski keerdküsimuse vastusetekstis, mis meenutavad improvisatoorseid “vanasõnu”.

Kumba eelistada, kas ilusat liiderlikku või inetut truud naist? Parems süüa hulgakesi torti, kui üks söppa rookida. RKM II 362, 377 (79) (1 var)

Miks AR [Armeenia raadio] vaikib? Parems vaikida Jerevanis, kui rääkida Magadanis. EFA II 6, 193 (10 var)

Milline on Gorbatšovi lemmikvanasõna? Parems kaks plekki peas kui üks ankeedis. RKM II 422, 270/1 (1 var)

Oma vormi poolest on paröömilised tekstid, ehkki me neid eesti vanasõnade teaduslikust väljaandest ei leia, ka alljärgnevate keerdküsimuste vastused.

Mispärast on naiste arv suurem kui meestel? Umbrohi kasvab alati paremini. RKM II 362, 378/9 (89) (6 var) Aimatav sarnasus on tüüpidega EV 12876 – Umbrohi kasvab külvamatagi ja EV 12877 – Umbrohi on visa kaduma.

Miks poes pole kala? Kala pole lits, teda kergesti ei püüa. RKM, KP 24, 554 (13) (2 var)

Miks on Zaporozetsil mootor taga? Tšem võdumali, tuda i postavili. RKM II 421, 19 (1 var)

Mis kiri peab olema vannitoa uksel? Ära hüppa vette tundmatus kohas. RKM, KP 36, 62 (1) (1 var)

Millised on sotsialismi kolm põhilist võitu? Vähevõitu, kehvavõitu ja sitavõitu. RKM II 421, 318 (17 var)

Viimase tüübi juures on võrdluseks ka kolm vanasõnalist teksti, sh *Sotsialismi kolm võitu: vähevõitu, kehvavõitu, kallivõitu.* RKM II 419, 162 (26)

Mis on sõduri vaenlane? Viin, aga sõdur vaenlast ei karda. RKM, KP 34, 304 (16) (1 var)

Mis on teenijatüdruk? Tulles lootus, minnes kergendus. Romaan nr 8 (1932) 256

Mis on uni? Surma vend. ER Kal. (1880) 97

Kas kommunismi ajal eksisteerib armastus? Pole raha, pole ka armastust. RKM I 21, 285 (24) (11 var)

Mis on patsid? Vastus: Patsid on pikad juhtmed, mille omanikku kiusavad armunud poisid. RKM, KP 37, 433 (94) (1 var)

Kas kõhn ja kondine naine võib abielluda? Võib, sest mees pole koer, et kondi peale uriseb. RKM II 452, 374 (21) (15 var)

Kas mehed võivad toituda ainult kartulist? Ei, paljalt krae seisab ainult tärglase varal püsti. RKM II 422, 508 (3 var)

Milline loosung on üleval igas Ukraina linnas? Rahuaatom igasse kodusse! RKM II 422, 360 (1 var)

Milline peab olema iga sõdur? Sõdur peab olema kole, siis vaenlane kardab. RKM II 283, 57 (5) (1 var)

Vanasõnad kui lühidad poeetilised ja didaktilised üldistavad laused näivad sobivat keerdküsimuste malli (esinedes tavaliselt just vastusepoolena) väga hästi. Arhailistele vanasõnadele on see vaieldamatult hoopis uus kontekst, mille puhul tõuseb veelgi rohkem esile vanasõnade vaimukus ja tabavus, seda sageli läbi huumoriprisma.

2.3.1. Defineerivad keerdküsimused

Iselaadse nähtuse *Mis on?*-tüüpkonnas moodustavad keerdküsimuste seas peamiselt nn koolilapse entsüklopeediasse, koolisõnastikku kuuluvad küsimused (vt ka eespool lk 91),

mis on kas *mis on?*-algulised, nt *Mis on direktori kabinet? Käskkirjade köök* või ilma küsisõnalise algusvormelita, nt *Direktori kabinet – käskkirjade köök*. Küsisõnalise algusvormeli *mis on?* puudumise korral on andmebaasis selliste tekstide märksõnaks *Mis on? Sõnastik*. Küsimustekst koos vastusetekstiga võib moodustada lühikese aforistliku mõtte-tera. Küsimuses esitatav mõiste öeldakse ümber mõne piltliku väljendi abil. Juhindudes teksti vormist, võime tõmmata paralleele kahe teise lühivormiliigi, vanasõna ja kõnekäänuga. Vaid esitusest sõltub, millise žanri alla tekst paigutada: esitades teksti vormiliselt defineeriva aforismina, mitte aga küsisõnalise algusvormeliga küsimusena, võime pidada seda ütluseks. Ja vastupidi: küsimusena esitades võime geneesi ja sisu poolest sama teksti juba keerdküsimuseks nimetada. Keerdküsimus on seega nt *Mis on sigaret? Sigaret on tubakarull, mille ühes otsas on tuli ja teises otsas loll* (RKM II 346, 460 (32)) ning žanrilt aforistlik ütlus sama tüübi teisend *Suits on tubakajupp, mille ühes otsas on tuli ja teises otsas rumal* (RKM II 389, 287 (5)). Veel eesti keerdküsimuste materjali hulgast sarnaseid, žanrilt kaheti tõlgendatavaid näiteid:

Mis on aga? / Aga – sõna, mis võimaldab kavalat nägu teha. RKM, KP 40, 47 (16)

Mis on abielu? – Lolluste tippsaavutus, mis antakse, kui elu on otsa korral. RKM, KP 37, 433 (84) / *Abielu – päris elu abistav osa.* RKM, KP 6, 533 (1)

Mis on armastus? – Sisemine sügelemine, mida ei saa küüntega kraapida. RKM, KP 44, 115 (4) / *Armastus – unustamatu omakasu.* RKM, KP 30, 712 (1)

Minek õpetajatetuppa – teekond tapalavale. RKM, KP 19, 654 (8)

Arstikabinet – võrega piiratud kultuurimaja. RKM, KP 44, 109 (37)

Etteütlemine – salajane ülesanne. RKM, KP 40, 47 (12)

Mis on patsid? Patsid on pikad juhtmed, mille omanikku kiusavad armunud poisid. RKM, KP 37, 433 (94)

Mis on suudlus? 99% sülg ja 1% toidujäänuseid. RKM, KP 63, 204 (14) /

Suudlus on elektrinupp ülemisel korral, kui alumisele korrale midagi vaja läheb? ERA II 264, 409 (19)

Vastuseredaktsioonidest nähtub sageli levinud võte – nt eri ametimeeste aforistlikus vormis tõlgendus sama mõiste kohta:

Mis on armastus?

Arst: Armastus on haigus, mis tirib kaks erinevast soost inimest voodi.

Advokaat: Armastus on protsess, kus alumine jääb kaotajaks ja ülemine võitjaks.

Kokk: Armastus on aine, mis sulab nagu või ja rasv panni peal kokku.

Ärijuht: Armastus on nagu äri, kus vähem sisse pannakse, kui välja võetakse.

RKM, KP 11, 4 (2)

Mis on suudlus?

Arst: Jaa, jaa, aga mehed ütlevad, et suudlus on haigus, mida saab ravida süstimisega.

Näitleja: No-noh, suudlus on lihtsalt armumäng enne eesriide avanemist.

Majavalitseja: Suudlus on koputus ülemisele korrusele, et uks avataks alumisel korrusel.

Kapten: Suudlus ennustab tuult ja tormi ning liikumist lainetel.

Traktorist: Suudlus on lihtsalt eelsoojendus, millele järgneb külv. RKM, KP 36, 306 (4)

Siin võib täheldada mõningaid sarnasusi ka peamiselt salmikutest tuntud defineeriv-metafoorsete või võrdluslike määratlustega, mis on tõsimeelsed üldistused (nt *Mälestused on kui valged luiged elumere tumedais laineis* (RKM II 354, 372 (45))).

2.3.2. Kenninglikud keerdküsimused

Mitmeil *Mis on?*-tüüpkonda kuuluvail keerdküsimustel ja nendega puhuti samatüüpsel aforistlikel definitsioonidel on ühisjooni muinasskandinaavia kenningitega. Eriterminitega *kenning* ja *kennt heiti* tähistatakse mingi objekti poeetilise nimetusena kasutatud metonüümilis-metafoorseid ümberütlusi, mida kohtab ka 800. ja 900. aastatel ja 1000. aastate algupoolel kirja pandud Edda-lauludes. Tegemist on ühega kolmest skaldilise luule kujundlikust väljendusvahendist *heiti* ja *fornafn*'i kõrval (Clunies Ross 1987: 31). Samast ajast pärinevatest seinamaalingutest ja piltkirjadest nähtub, et neid on kasutatud eufemismidena, rääkides mütoloogilistest olenditest, kuningatest, sõdalastest, naistest, kehaosadest, laevadest, sõjariistadest, merest, kullast, sõjaväljadel ja jahipidamisega seonduvatel puhkudel (Kuusi 1992: 107).

Algupärane kenning koosneb kahest substantiivist: põhisõnast (*grunnord*), mis vormilt ja funktsioonilt meenutab tähendussõna, ja vihjesõnast (*kjenneord*), mis juhib

mõtted tähendussõna juurde. Tundub, et põhisõna on tähendussõna(ga sünteetiliselt samaliigiline) metafoor ja vihjesõna tähendussõnaga samasse mõistevälja kuuluv sõna, mis aitab kenningi tähendust mõista. Mark Turner (1987: 196–197, 199) kasutab niisuguste metafooride määratlemiseks XYZ-struktuuri (lahtiseletatult vorm 'X is Y of Z', mille aluseks on kognitivistide käsitletav metafoori põhivalem 'A on B' – väljendab 1) kas kahe termini identsust (*Väits on nuga*) või 2) kategoriseerivat väidet – sarnasuse alusel ühe objekti paigutamine kategooriasse või alamkategooria paigutamine ülemkategooriasse (*Keerdküsimus on mõistatuse alaliik. Tallinn on pealinn*). Kenning sobib sellesse struktuuri väga hästi. Vihjesõna paikneb põhisõna ees kas genitiivtribuudina või liitsõna algusosas. Matti Kuusi toob näiteks *Nordhavs-speil = Pohjanmeren-peili* ('Põhjamere peegel') – jää. Selle mõistatusliku kenning-sõnapaari peidetud tähendus on otse välja toodud kolmandas sõnas. Matti Kuusi nimetab tüüpiliste muinaskenningitena sõnaühendeid *kuu sõsar* 'päike', *kullajagaja* 'kuningas' (Kuusi 1992: 107). Ehkki geneetilist sugulust muinasskandinaavia kenningite ja eesti kenningilaadiliste üleskirjutuste vahel pole tõendatud (Virtanen 1966: 14), on kenningliku mõistatuse selgekujulisteks näideteks eesti mõistatustüübid EM 1324 – *Mustlase uur, sia tamm, konna kaev ja kassi õun? Pää (päikene), lepp, lusikas ja kadakamari*; EM 1509 – *Oru oinas, laane lammas? Hunt ja karu*; EM 1876 – *Rüüsi rebane? Korp*; EM 2165 – *Teeliba, maasuga, metsakukk, meresikk, ranna valgepää vasikas? Regi, ägli, kägu, kala, vaht*. (Viimase tüübi redaktsioonides esinevad veel kenninglikud troobid *nurmenukk – naber, merehiir – laev, meremumm – vähk, Tallinna valge vahakivi – sool, merekell – laev, kõtutaba – naba, metsapukk – heinakuhi, järvesikk – vähk, ussaia tõlk – peni, tänavanolk – siga, tänavatrull – siga, õuetelg – koer, kodukukk – kikas, soosukk – kuhi, õuetõnn – koer, tuavähk – laps, tanumitont – värat, ussehunt – koer, laanõ lammas – uss, heinanilp – vikat, kambrikass – perenaene*.); EM 2592 – *Õue tõlk ja välja välk? Piits*. Ka kõnekäändude seas on kenninglikke eufemisme küllalt, tekstid *reerasv* tähendusega 'lumi', *naiste tahk*, *kana ninarätik* tähendusega 'põrand'.

Kenninglikeks keerdküsimusteks, kus vastuses defineeritakse küsimuspooles esitatud sõna kenningliku troobi abiga, võib nimetada näidetena kirjapanekuid:

Abielu – mehe lõpp. RKM, KP 52, 347 (16)

Abielu – lolluste tippaste. RKM, KP 38, 75 (3)

Mis on akvaarium? Eluskala konserv RKM, KP 15, 4 (1)
Arvelaud – hullu viiul. RKM, KP 51, 66 (21)
Eksam – kõrbe ületamine. RKM, KP 24, 464 (8)
"5" saamine – kõrbe ületamine. RKM I 14, 315 (IV, 9)
"2" – argipäeva tõsiasi RKM, KP 36, 333 (8)
Mis on esimene pink? Kannatuste paar. RKM, KP 43, 624 (48)
Etteütlust ootavad – armuleiva sööjad. RKM, KP 40, 48 (28)
Rõivistu – hullumaja. RKM, KP 36, 315 (4)
Mis on kamm? Kiilaspäa nuhtlus. RKM, KP 27, 466 (7)
Mis on "kohe"? Sõnakõlks. RKM, KP 25, 506 (11)
Kontra spikrita – mehisuse kool. RKM, KP 40, 48 (27)
Mis on kool? Loomaaed. RKM, KP 26, 543 (3)
Mis on kool? Piinapink. RKM, KP 36, 362 (5)
Kool – laste piinamaja. RKM, KP 36, 315 (1)
Kooliarst – päästeingel. RKM, KP 11, 180 (12)
Koolipink – soolaputka. RKM II 418, 31
Koridor – Pirita ringrada. RKM II 418, 31
Lobisemine – sõnade kõhulahtisus. RKM, KP 52, 147 (13)
Loterii – lollide maksustamine. EKRK I 96, 66 (10k)
Mis on märkus? Päeviku kannatus. RKM, KP 25, 506 (20)
Märkus – päeviku illustratsioon. RKM, KP 63, 149 (12)
Noorus – lolluse looming. RKM, KP 25, 437 (10)
Nurgas seismine – leinaseisak. RKM II 418, 31
Nutt – tütarlaste relv. RKM, KP 10, 372 (31)
Mis on palk? Nagu kuupuhastus naistel – kuu aega ootad, kolme päevaga on läbi. RKM I 21, 284 (13)
Radiaator – koolipink vahetunnis. RKM, KP 19, 207 (17)
Reporter – salakuulaja, kes midagi saladuses ei pea. RKM, KP 47, 2 (1)
Mis on rinnahoidja? Langenute toetaja. RKM, KP 26, 575 (42)
Miks kantakse rinnahoidjat? Rinnahoidja on langejate toetaja. RKM, KP 62, 104 (12)
Rinnahoidja – kaksikute müts. RKM, KP 22, 88 (12)

Mis on spikker? Jumala annetus sellele, kes midagi ei tea. RKM I 14, 221 (100)

Mis on suudlus? Süljevahetus. RKM, KP 26, 537 (15)

Söökla – ahvide restoran. RKM II 418, 30

Söökla – lahinguväli. RKM, KP 38, 74 (25)

Tahvel – kriidikulutaja. RKM, KP 25, 437 (13)

Tants – tallakulutamine. RKM, KP 37, 433 (89)

Mis on triiphoone? Sebratall kõnekeeles. RKM, KP 33, 423 (3)

Võimla – piinakamber. RKM, KP 6, 489 (4)

Võimlemistund – segaste paraad. RKM, KP 38, 291 (3)

Õpetaja – loomatalitaja. RKM, KP 12, 492 (2)

Õpetaja – tegevusvabaduse piiraja. RKM, KP 6, 459 (3)

Õpetaja – lõvitaltsutaja. RKM, KP 27, 479 (5)

Õps – vabaduse piiraja. RKM, KP 42, 472 (3)

Õpetaja ja õpilased – talueided ja austajad. RKM, KP 40, 46 (4)

Õppenõukogu – jumalate nõukogu. RKM, KP 40, 48 (24)

Mis on õpetajate tuba? Tapalava. RKM, KP 36, 387 (8)

Mis on õpilane? Puurilind. RKM, KP 25, 506 (2)

Mis on ülemuste allkirjad? Varesejalad. RKM, KP 23, 256 (25)

WC – daamide buduaar. RKM I 14, 315 (IV, 11)

Vastamine? Saatuse kutse. RKM, KP 40, 47 (13)

Mõnikord võime keerdküsimustes, nagu just kenninglikele mõistatustele omane, kohata ka pöördstruktuuri – kenninglikku küsimuspoolt:

Mis on tahvililapp – aatompomm koos toluga. RKM, KP 38, 755 (20)

Mis on puurasv? Mesi. Päevaleht (Pühapäevaleht) nr 113 (12) (1992) 10 (0)

Reerasv? Kivijuur? Lumi ja jää, maa, muld. EKnS 2, 182 (1–2) (Ka eesti kõnekäändude seas on tuntud ütlemine *reerasv* tähendusega 'lumi'.)

Mis on juudipiinaja? Zaporozhets. RKM, KP 31, 283 (10)

Varesejalad? Ülemuste allkirjad. RKM, KP 23, 256 (25)

Lõpetuseks tuleb nentida, et MP-ks peetavatel mõistatuse alaliikidel on palju kokkupuutepunkte nii mõistatusliigi siseselt kitsalt pinnalt (nt keerdküsimus *versus*

pärismõistus, keerdküsimus *versus* piltmõistus) kui ka laiemalt teiste folkloorivormidega (nt mõistus *versus* narratiiv, mõistus *versus* vanasõna). See tõestab veenvalt ainese mitmetahulisust, kus üks ja sama sisu võib pärimuse elavas kasutuses oma vormi vaheldada. Kuidas mingit konkreetset arhiiviteksti oleks otstarbekam žanriliselt määratleda ja kuhu paigutada, on ikkagi arhiivitöötajate, mitte pärimuse valdaja probleem. Valdaja kasutab teksti vastavalt oma kultuuriruumis välja kujunenud traditsioonitunnetusele.

KOKKUVÕTE

Käesolev magistritöö on sissevaade eesti mõistatuste perifeeria (MP) mitmekülgsesse maailma. Töö põhiallikaks on Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi ja eesti murdearhiivi käsikirjalistes kogudes leiduvad mõistatused. Nende koopiad on koondatud mõistatuste kartoteeki, mille algvariandi rajas Erna Normann 1930. aastate lõpul ja mida on 1990. aastast tänaseni täiendatud ja restruktureeritud. Lisaks käsikirjalisele ainesele sisaldab kartoteek ka trükistes ilmunud mõistatusi.

Ühtekokku u 175 000 mõistatusteksti sisaldava ainese põhjal võib kinnitada, et see folkloorižanr on oma dünaamilise funktsionaalse arengu käigus viimase pooleteise sajandi jooksul muutunud. Nn klassikalised mõistatused (u 130 000 üleskirjutust) on oma endisest tuumsest positsioonist taandunud tagaplaanile, õieti lakanud traditsioonis eksisteerimast. Žanri keskmeks on saanud tavamõistatustest sisult ja vormilt ilmekalt eristuv uuem kihistus (u 45 000), mida eesti arhiivipraktikas on hakatud nimetama perifeerseteks mõistatusteks ning mille põhifunktsioonid on tänapäeval meelelahutuslikud.

MP-ainese käsitlemisel vaatlen mõistatusi kui ühtset rahvaluuležanrit, milles vormitunnuste alusel joonistuvad välja mõistatuste alaliigid. Muude rahvaluuležanritega võrreldes on mõistatus väga selgete vormitunnustega, jagunedes küsimus- ja vastusepooleks. Mõistatuse defineerimisel ja liigitamisel on aegade jooksul lähtutud väga erinevatest uurimiseesmärkidest ja -vajadustest – metafoorianalüüsist, mõistatuse sisu ja stiilivõtete klassifikatsioonist, folkloorižanri struktuurilisest määratlemisest või mõistatuse kirjeldamisest esituskontekstis. Töös jälgin põhjalikult eesti vanemate nn pärimõistatuste teadaolevaid funktsioone (maagilisusundilised, mõistatuste kasutamine kombestikulistest ja mängulistest kontekstides jne), millega uuema MP-ainese mitmed põhifunktsioonid (meelelahutuslik, ühiskonnakriitiline) selgesti vastanduvad.

Üheselt ja terviklikult määratletud mõistatus kahestub. Terminoloogias võib täheldada mittemarkeerituse/markeerituse nähtust, kus *mõistatus* on markeerimata termin, tähendades nii žanrit üldse kui ka selle (põhi)alaliiki. Folkloristikas tulevad *mõistatuse* kõrvale või asemele markeeritud terminid *päris-*, *tava-*, *klassikaline mõistatus*, mille kaudu neid eristatakse nn perifeerseist allžanridest (*keerdküsimused*, *liitsõnamängud*, *värss-*

mõistatused ja tähemängud, lühendmõistatused, valemõistatused, suguhussidemetega opereerivad ülesanded, arvutusülesanded, tähelepanuülesanded, piltmõistatused).

Eesti MP-ainese esinemis- ja kogumislugu tuleb vaadelda kogu mõistatuste kui rahvaluuleliigi esinemisloo kontekstis, sest perifeersed mõistatused on varasemas allikmaterjalis esinenud juhuslikult tavamõistatuste hulgas. MP vanim alaliik on keerdküsimused, nende varaseim kirjapanek tekst pärineb S. H. Vestringi sõnaraamatu "Lexicon Esthónico-Germanicum" käsikirjast (1720. aastad). Vanim liitsõnamängutekst, küll ilma vastuseta küsimus, ilmus 1857. aastal J. V. Jannseni välja antud *Sannumetoja* VI numbris. Vanuselt kolmandaks MP-alaliigiks võib pidada valdavalt 19. sajandi kirjameeeste autoriloominguna tekkinud värssmõistatusi ja tähemänge. Hilistekkelisemad MP-alaliigid on nt lühendmõistatused (varaseim üleskirjutus pärineb 1938. aastast) ja piltmõistatused (esimesed arhiivitekstid on kirja pandud 1960. aastatel).

Selle mitmetahulise ainese tõlgendamine on küllaltki meelevaldne ja lubab uurijale subjektiivset lähenemist. Vormipõhiselt korraldatud eesti mõistatusmaterjal võimaldab näiteks sisulisi ülesandeid ja kasutuskonteksti arvestades hõlmata ühe sisuplaani alla mitu alaliiki. Piibliaines on samal ajal esindatud nii eesti pärismõistatuses kui ka mõistatuste teistes allvormides (näiteks keerdküsimuses, liitsõnamängus), seksuaalteema võib läbida mõistatuste kõiki alaliike, sealhulgas ka visuaalselt edasiantavaid piltmõistatusi, „kaelaküsimus“ (*neck-riddle*) võib olla põhimõtteliselt iga mõistatus, mille funktsioon on vastaja elu kaalule panna. Liigituslikult rahuldava tulemuse võib saada hierarhilise (või ka lineaarse) kogu materjali ärapaigutava või prototüüpset-naturaalset tüüpi jaotusega. Viimasel juhul eristatakse mingid prototüüpsed kategooriad, mis formeeruvad mitut eri laadi tunnuste alusel, osa hübriidset või amorfset ainet jäetakse aga lihtsalt liigitamata.

MP-alaliikidest käsitlen töös põhjalikumalt keerdküsimusi, liitsõnamänge, lühendmõistatusi ja piltmõistatusi. Kuna MP-alaliigid kui „loomulikud klassid“ formeeruvad mitmete erinevate tunnuste põhjal, siis on igaühe liigenduse ja vaatluse põhiaspekt töös erinev. Keerdküsimustest annan põhjalikuma sisulis-temaatilise ülevaate. Liitsõnamängudes kerkib enam esile lingvistiline aspekt, kuna nende põhiallikaks on keeles kinnistunud liitsõnalised „surnud“ metafoorid. Lühendmõistatused annavad hea läbilõike nõukogude ajastu üldtuntud lühendite vaimukaist parodeerivaist ümber-

mõtestustest kui omaaegse poliitilise rahvahuumori ühest osast. Piltmõistatused on sobiv aines ka folkloorse traditsiooni ja improvisatsiooni vahekordade analüüsiks.

Nimetatud nelja MP-alaliiki esindav arhiivimaterjal on paberkartoteegis põhjalikult süstematiseeritud ja 2001. aasta sügisel käivitunud projekti "Mõistatuste perifeeria digiteerimine" raames internetipõhisteks andmebaasideks vormistatud. Lisaks käsikirjalistele kogudele sisaldavad andmebaasid erinevates trükistes ilmunud MP-ainest ja vähesel määral ka nn digitaalselt sündinud materjali (nt Postimehe võrguväljaande huumorileheküljel toodud piltmõistatused).

Kõik andmebaasid on täisandmetega infosüsteemsed dokumentide kogumid, mis on mõeldud nii kitsa eriala esindajatele – folkloristidele – kui ka laiemale huviliste ringile – kooliõpilastele, kes ongi tänapäeval MP-traditsiooni elavas kasutuses hoidjad, samuti õpetajatele ja teistele.²⁴ Andmebaaside jaoks välja töötatud ühtne struktuur (kasutaja jaoks olulisimad on otsimismasin ja tüpoloogilised loendid) ning tehniline teostus võimaldab neid pidevalt täiendada uue materjaliga ning täiustada ka otsisüsteemi ja kasutajaliidest.

Eesti MP-ainese mitmetahulisust, kus üks ja sama sisu võib pärimuse elavas kasutuses oma vormi vaheldada, kinnitavad töös veenvalt kaks piiriületusnähtu: 1) mõistatusžanri sees aset leidvad piiriületused – alaliikide omavahelised suhted (keerdküsimus *versus* pärimõistus, keerdküsimus *versus* piltmõistus) ja 2) mõistatusžanrist välja poole ulatuvad piiriületused – MP-alaliikide suhted teiste pärimusliikidega (narratiivsed piltmõistatused *versus* narratiiv, MP *versus* naljand ~ anekdoot, MP *versus* vanasõna ~ kõnekäänd ~ kenning). Folklooriliikide piiriületustest annab tunnistust ka detailsem käsitus rahvajututüübi ATU 1579 (Hundi, kitse ja kapsapea üle jõe viimine) arengust, sealhulgas selle sisutüübi levik tänapäeva arvutimänguna. Kuidas mingit konkreetset arhiiviteksti oleks otstarbekam žanriliselt määratleda ja kuhu paigutada, on arhiivitöötajate ja uurijate, mitte pärimuse kandja probleem. Viimane kasutab sisumotiive vastavalt oma

²⁴ Kõnealused andmebaasid on juba leidnud tegelikku rakendust kõrgkooli õppetöös, nt Tartu Ülikooli rahvaluule õppetooli juures Tiiu Jaago kureeritava WebCT-kursuse "Eesti rahvaluule" (FLKN.01.080) peatükis "Lühivormid. Allikad ja uurimine". (Piltmõistatuste andmebaasi materjali põhjal on koostatud esmajoonel alg- ja põhikooliõpilastele mõeldud slaidiettekanne „Piltmõistatuste õpituba“.)

kultuuriruumis välja kujunenud traditsioonitunnetusele ning kontekstilistele tingimustele ja eesmärkidele.

Töö läbivad märksõnad – ühelt poolt pika aja vältel kogutud mitmetahuline **arhiivimaterjal**, teiselt poolt selle materjali põhjal rajatud **andmebaasid** – peaksid ideaalis kajastama vaatlusaluste nähtuste üldisemat kultuuridünaamikat. Soome folklorist Lauri Harvilahti sõnul eeldab kultuuridünaamika selles mõtestuses folklooriarhiivilt võimet reageerida uutele sotsiokultuurilistele protsessidele ja väljakutsetele (Harvilahti 2004). Tänapäeva info- tehnoloogia areng toetab vaimse pärandi kogumist, talletamist ja uurimist. Kõnesolev digiteerimistöö on pooleli ega lõpe seni, kuni elavas esituses jätkub mõistatuste eri alaliikidesse kuuluvat folkloori. MP-andmebaaside lähtematerjal on pärimuse valdajalt saadud ja läheb andmebaaside kaudu valdajale interneti teel tagasi, kujunedes laias laastus vanade ja uute kultuuripiltide kokkupuutepunktiks. Niisuguste internetiandmebaaside olemasolul on ootuspärane, et neid hakatakse kasutama kaasaegses meedias vm kultuurikontekstis uudsetel, võib-olla ettearvamatutel viisidel (nt piltmõistatuste andmebaasi materjali kasutatakse ajalehe Postimees *on-line*-väljaandes, mida lugeja saab kommenteerida; mõistatuste sisumotiive realiseeritakse arvutimängu vormis) ja nii tekivad ka folklooriteaduse uues paradigmas uued uurimisobjektid.

KASUTATUD ALLIKAD

1. Käsikirjalised allikad

Eesti Kirjandusmuuseumi mõistatuste kartoteek

Käsikirjalised arhiivifondid:

EKM Eesti Rahvaluule Arhiiv (järjestatud algusdaatumite järgi):

H = J. Hurda rahvaluulekogu (1860–1906)

SKS, Eisen = M. J. Eiseni mõistatuste kogu (1869–1889)

Leoke = H. ja J. Leokese rahvaluulekogu (1869–1936)

EÜS = Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu (1875–1917)

E = M. J. Eiseni rahvaluulekogu (1880–1934)

E, StK = M. J. Eiseni stipendiaatide rahvaluulekogu (1921–1927)

A = W. Andersoni rahvaluulekogu (1921–1939)

S = S. Sommeri setu rahvaluule kogu (1922–1936)

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu (1927–1944)

RKM = Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna rahvaluulekogu (1945–1994)

KKI = Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektori rahvaluulekogu (1947–1980)

KP = Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna koolipärimuse kogu (1992–1994)

EKRK = Tartu (Riikliku) Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri rahvaluulekogu (1950–1992)

EFA = taastatud Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu (alates 1995)

EFAM = Eesti folkloristika ajaloo materjalid

EKM Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (KM EKLA) kogud:

ÕES = mitmesugused Õpetatud Eesti Seltsi materjalid, sh S. H. Vestringi (ÕES, M.B. 69) materjalid

Eesti murdearhiivi materjalid: Eesti Keele Instituut (endine Keele ja Kirjanduse Instituut) ja Emakeele Selts:

KKI MT = KKI murdetekstid (1947–2001)

P. Voolaiu erakogu (P. Voolaiu valdustes)

2. Trükiallikad

Ainelo, Jaan 1927. Näiteid ja harjutusi eesti keele õigekirjutuse ja grammatika tegelikuks õppimiseks: 3. õppeaasta. Tartu : Noor-Eesti.

Aristoteles 2003. Luulekunstist (poeetika). Tallinn : Keel ja Kirjandus.

Asperg, Aive 1993. Mõistatused. Rapla : Kallike.

AT = Aarne, Antti & Thompson, Stith. The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. – *FFC* 184. Helsinki : Suomalainen Tieteakatemia, 1961.

Attardo, Salvatore 1994. Linguistic Theories of Humor. Berlin, New York : Mouton de Gruyter.

Attardo, Salvatore & Raskin, Victor 1991. Script theory revis(it)ed: joke similarity and joke representation model. – *HUMOR: International Journal of Humor Research* 4-3/4. Berlin, New York : Mouton de Gruyter, lk 293–347.

ATU = Uther, Hans-Jörg 2004. The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Part II: Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales. – *FFC* 285. Helsinki : Suomalainen Tiedeakatemia.

Baran, Anneli 2003. Fraseoloogilise materjali analüüsivõimalustest. – *Reetor* 1. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, lk 9–52.

Bascom, William 1954. Four Functions of Folklore. – *Journal of American Folklore* 67. American Folklore Society, lk 333–349.

Ben-Amos, Dan 1982. Perinnelajikäsitteet. – *Kertomusperinne*. Pieksämäki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 11–28.

Bendix, Regina 1997. In search of authenticity: the formation of folklore studies. Madison : University of Wisconsin Press.

Borm, Friedrich Wilhelm 1878. Pärno Eesti-rahva Kalender ehk Täht-raamat 1879 aasta pääle. Pärnu : F. W. Borm.

Born, Toomas 1999. Silmatorkavat *silma*-metafooridest. – Lohetapja. *Pro folkloristica* 6. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, lk 42–48.

Boskin, Joseph 1997. Rebellious Laughter: People's Humour in American Culture. Syracuse, New York : Syracuse University Press, 1997.

Clunies Ross, Margaret 1987. Skáldskaparmál: Snorri Sturluson's ars poetica and medieval theories of language. Odense: Odense University Press.

Cray, Ed & Eisenberg Herzog, Marilyn 1967. The Absurd Elephant: A Recent Riddle Fad. – *Western Folklore* 1. Berkeley, Los Angeles : University of California Press, lk 27–36.

Crossingtheriver 2005

(<http://www.geocities.com/Baja/4954/formula1/Crossingtheriver.htm> – 5. mai 2005)

Dundes, Alan 1964. The Morphology of North American Indian Folktales. – *FFC* 195. Helsinki : Suomalainen Tiedeakatemia.

Dundes, Alan 2002. Kes on rahvas? Valik esseid folkloristikast. Tallinn : Varrak.

EAT = Eesti avalikud tegelased. Eluloolisi andmeid. Tartu : Eesti Kirjanduse Selts, 1932.

EE 8 = Eesti Entsüklopeedia 8. Tallinn : Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1995.

Eesti kaasaegsed anekdoodid (<http://www.folklore.ee/~liisi/o2/> – 5. mai 2005).

Eestlane 1997, nr 2, lk 10.

Ehin, Kristiina 2004. Eesti vanema ja uuema rahvalaulu tõlgendusvõimalusi naisuurimuslikust aspektist. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetoolis.

Eisen, Matthias Johann 1913. Eesti mõistatused. Tartu : Postimees.

Eisen, Matthias Johann 1890 [tiitellehel 1889]. Eesti rahva mõistatused. Tartu : K. A. Hermann.

Eisen, Matthias Johann [1904]. Mõista, mis see on? Tallinn : K. Busch.

Eisen, Matthias Johann 1914. Mõista, mõista, mis see on: Mõistatused, keerulised küsimised ja mõistatuse jutud. Tartu : Postimees.

E. M. 1876. Nalja Söber: Noore rahvale armsaks ajaviiteks. Tartu : Schnakenburg.

EM I = Eesti mõistatused I, 1–1350. Koost. A. Hussar, A. Krikmann, R. Saukas, P. Voolaid, toim. A. Krikmann, R. Saukas. Tartu : Eesti Keele Sihtasutus, 2001.

EM II = Eesti mõistatused II, 1351–2800. Koost. A. Hussar, A. Krikmann, R. Saukas, P. Voolaid, toim. A. Krikmann, R. Saukas. Tartu : Eesti Keele Sihtasutus, 2002.

EV I = Eesti vanasõnad I. Toim. A. Krikmann, I. Sarv. Tallinn : Eesti Raamat, 1980.

Gibbs, Raymond W. 1994. The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding. Cambridge : Cambridge University Press.

Gressel, Johann Hermann 1808. Eesti-Ma Rahva Kalender ehk Täht-Ramat 1809 Aasta peäle /- - -. Tallinn : J. H. Gressel.

Grice, Paul 1991. Studies in the Way of Words. Cambridge, Massachusetts, London : Harvard University Press.

Göseken, Heinrich 1660. Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache /- - -. Reval : Simon.

Gös. Animadv. 1660. Lisa “Animadversiones ...” H. Gösekeni grammatikale – vt Göseken 1660.

Hamilton, Edith 1975. Antiikmütoloogia. Tallinn : Eesti Raamat.

Harvilahti, Lauri 2004. Opening words: Folklore Archives and Cultural Dynamics. (<http://www.finlit.fi/english/kra/facd-seminar.htm> – 12. aprill 2005)

Hasan-Rokem, Galit & Shulman, David 1996. Introduction. – Untying the Knot. On Riddles and Other Enigmatic Modes. New York, Oxford : Oxford University Press, lk 3–9.

Helle, Anton Thor 1732. Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache. Halle.

Hiiemäe, Mall 1994. Eesti rahvakalender VI. Tallinn : Eesti Raamat.

Hiiemäe, Mall 1995. Eesti piltmõistatuste loomispõhimõtetest. – Lipitud-lapitud. *Tänapäeva folkloorist* [I]. Tartu : Eesti Keele Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum, lk 23–32.

Honko, Lauri 1998. Folklooriprotsess. – *Mäetagused* 6. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, lk 56–84; <http://www.folklore.ee/tagused/nr6/honko.htm>.

Holtz, Otto Reinhold v. 1817. Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks. Tallinn : J. H. Gressel.

Huizinga, Johan 2003. Mängiv inimene. Kultuuri mänguelemendi määratlemise katse. Tallinn : Varrak.

Hupel, August Wilhelm 1780. Ehstnische Sprachlehre für beyden Hauptdialekte. Riga, Leipzig.

Huth, Michael 2005 (<http://www.cis.ksu.edu/~huth/301/puzzle.html> – 5. mai 2005).

Jaago, Tiiu 1999. Rahvaluule mõiste kujunemine Eestis. – *Mäetagused* 9. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, lk 70–91; <http://www.folklore.ee/tagused/nr9/rhl.htm>.

Jannsen, Johann Voldemar 1857. Kues Sannumetoja aastal 1857. Ehk: Uut ja wanna Ma=rahwa römuks ja õppetusseks. Tartu : H. Laakmann.

Järv, Risto 2002. „Ehe“ ja „ehitud“. Mõnest autentsusprobleemist 19. sajandi muinasjutukirjapanekutes. – Kogumisest uurimiseni: Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, lk 157–180.

Järviö-Nieminen, Iris 1959. Suomalaiset sanomukset: Finnish wellerisms. Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kaalep, Ain 1977. Kommentaare. – Sophokles, Kuningas Oidipus. Tallinn : Eesti Raamat, lk 56–64.

Kaivola-Bregenhøj, Annikki 2001. Riddles: Perspectives on the use, function and change in a folklore genre. *Studia Fennica Folkloristica* 10. Helsinki : Finnish Literature Society.

Kalmre, Eda 1995. Banaanil on nohu. Tallinn : Koolibri.

Korb, Anu 1990. Rahvaluule osakonna kartoteekide kujunemisest, süsteemist ja sisust. – Juurtega sajandite mullas: Kogumik F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi 50. aastapäevaks. Tallinn : Eesti Raamat, lk 102–126.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1865. Viru lauliku laulud. Tartu : H. Laakmann.

Krikmann, Arvo 1986. Fraseoloogiline aines eesti vanimais grammatikates ja sõnastikes. Tallinn : Valgus.

Krikmann, Arvo 1995. Lipitud-lapitud "Kommunaari" king: Mõistatused tänapäeva koolipärimuses. – Lipitud-lapitud. *Tänapäeva folkloorist* [I]. Tartu : Eesti Keele Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum, lk 33–58.

Krikmann, Arvo 1997. Sisesevaateid folkloori lühivormidesse I: Põhimõisteid, žanrisuhteid, üldprobleeme. Tartu : Tartu Ülikooli Kirjastus.

Krikmann, Arvo 1999. Mõista, mõista, mõlle-rõlle. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum (<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/MOISTA/> – 5. mai 2005)

Krikmann, Arvo 2000. Tere tee, tere meele, tere egalõ talolõ: Valik lõunaeesti mõistatusi. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum.

Krikmann, Arvo 2005. Ütlusfolkloor. – Regivärsist netinaljadeni: Sissejuhatus rahvaluulesse. Tallinn : Koolibri, lk 91–99.

Kuhlbars, Friedrich 1910. Jõulu-pähkled ja teised luuletused: Noorele ning wanale. Viljandi : H. Leoke.

Kuusi, Matti 1963. Sananparsiston rakenneanalyysin terminologiaa. – *Virittäjä* 4. Helsinki : Kotikielen Seura, lk 339–348.

Kuusi, Matti 1992. "Kenning"-jälkiä kalevalaisessa muinasepiikassa? – Metafora: Ikkuna kieleen, mieleen ja kulttuuriin. Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 107–124.

Kuutma, Kristin 1998. Folkloorifestivalid kui tänapäeva traditsioon. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetoolis.

Kõiva, Mare 1996. Siis astu aknalauale. – Mängult-päriselt. *Tänapäeva folkloorist* II. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum; <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/cf/mjap/mare.html>.

Kõiva, Mare 1997. Rahvausundi ja -juttude uurimise töörühm 1990–1996. – Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias. Tallinn : Eesti Keele Instituut, lk 93–121.

Laak, Marin 2004. Eesti kirjandusloo traditsioonist ja võrgukeskkonnast: ERNI kui mudel. – *Keel ja Kirjandus* 10. Tallinn : Perioodika, lk 721–735.

Laakmann, Heinrich 1854–1855. Maa-rahva Kasuline Kalender ehk Täht-raamat 1854 aasta peäle pärast meie Issanda Jeesuse Kristuse Sündimist. Tartu : H. Laakmann.

Laineste, Liisi 2004. Tegelased eesti etnilises huumoris. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetoolis;
<http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/mag/2004/b16899787/Laineste.pdf>

Lakoff, George & Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. New York : Basic Books.

Laugaste, Eduard 1955. Rahvaluulelisi aineid S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamatu käsikirjas. – *TRÜ Toimetised* 38. Ajaloo-keeleteaduskonna töid. Tallinn : Eesti Riiklik Kirjastus, lk 167–180.

Laugaste, Eduard 1963. Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu: Valitud tekste ja pilte. Tallinn : Eesti Riiklik Kirjastus.

Laugaste, Eduard 1975. Eesti rahvaluule. Tallinn : Valgus.

Lill, Anne 2004. Tragöödialeksikon: teemad ja tegelased antiikkreeka teatris. Tartu : Tartu Ülikooli Kirjastus.

Lipponen, Ulla 1988. Kilon poliisi ja muita koululaisjuttuja. Helsingi : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Lipponen, Ulla 1995. Jauhot suuhun: Arvoitusvitsejä ja kompakysymyksiä. Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Lipponen, Ulla 1997. Sika sumussa: Kuva-arvoituksia. Hämeenlinna : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Lulu Games 2005 (<http://perso.wanadoo.fr/jeux.lulu/html/anglais/loupChe/loupChe1.htm> – 10. mai 2005).

Malm, Carl Eduard 1874. Laulud ja Loud: Üks koolilugemise raamat: I ja II jagu. Tallinn : Kluge.

McDowell, John Holmes 1979. Children's Riddling. Bloomington, London : Indiana University Press.

Merilai, Aarne 2003. Pragmapoeetika: Kahe konteksti teooria. Tartu : Tartu Ülikooli Kirjastus.

Metstak, Vilma 1971. Eesti mõistatuste käsitlemisest. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 17. Tallinn : Eesti Raamat, lk 187–206.

Metstak, Vilma 1979. Mõista, mõista ... Eesti rahva mõistatusi. Tallinn : Eesti Raamat.

Metstak, Vilma 1992. Mõista, mõista ... Eesti rahva mõistatusi. Tallinn : Tiritamm.

Metstak, Vilma 2004. Mõista, mõista ... Eesti rahva mõistatusi. Tallinn : Tiritamm.

Metsvahi, Merili 2002. Inimene ja narratiiv: Püha Jüri legendi näitel. – Lemmeleht. *Pro folkloristica* IX. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, lk 121–146; <http://haldjas.folklore.ee/rl/era/nt/PF9/Metsvahi.htm>.

Minerva 2005

(www.minervaeurope.org/structure/workinggroups/userneeds/documents/cwqp-ee.htm – 5. mai 2005).

Mäkelä, Tapio 2001. Digitaalpalavik: mälukunst, interface, metafoorid ja representatsiooni uued zhanrid. – *Kunst.ee* 4. Tallinn : SA Kultuurileht, lk 51–55.

Mälk, Vaina 1959. Mõistatused. – Eesti rahvaluule ülevaade. Tallinn : Eesti Riiklik Kirjastus, lk 449–457.

Mängukoobas 2005 (<http://mangukoobas.lahendus.ee/index.php?00354860105&nr=0> – 5. mai 2005).

Mõtletaja, C. E. [= Malm, Carl Eduard] 1878. Mõistatuste raamat: Esimene korjandus. Tallinn: C. E. Mõtletaja.

Nekljudov, Sergei 2003. Vene rahvaluuleteadus ja struktuuralsemiootilised uurimused. – Pärimus ja tõlgendus: Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt. Tartu : Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 26–36.

Niitra, Nils 2002. Eesti internet sai sellel nädalal kümneaastaseks. – *Postimees* 97, 26. aprill, lk 8.

Normann, Erna 1941. Eesti mõistatuste repertuaarist. – *Eesti Keel ja Kirjandus* 3. Tartu : Teaduslik Kirjandus, lk 206–213.

Normann, Erna 1961. M. J. Eiseni mõistatuste ja vanasõnade trükiväljaanded. – *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed*. Uurimusi ja materjale II. Tartu : Eesti NSV Teaduste Akadeemia.

Nugis, Elmar 1939. Ajaviitetaskuraamat. Tallinn : Perioodika.

Ollisaar, Martin 1980. Väike lühendiraamat. Tallinn : Valgus.

Opie, Iona & Opie, Peter 1967. *The Lore & Language of Schoolchildren*. London, Oxford, New York : Oxford University Press.

Piela, Ulla & Rausmaa, Pirkko-Liisa 1982. Sadut. – *Kertomusperinne*. Pieksämäki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 85–105.

Pioneer 1957, nr 12, lk 32.

Plastelina 2005 (<http://www.plastelina.net/games/game1.html> – 5. mai 2005).

Possart, P. A. F. K. 1846. *Die russischen Ostsee-Provinzen Kurland, Esthland und Livland*. II. *Das Gouvernement Esthland*. Stuttgart : Verlag der J. F. Steinkopf'schen Buchhandlung.

Postimehe Naljakülg 2005
(<http://www.nali.postimees.ee/020305/naljakulg.php?SECT=piltmoistus> – 5. mai 2005).

Propp, Vladimir 1969 (1928) = Пропп, Владимир, Морфология сказки. Москва : Наука.

Propp, Vladimir 1976 = Пропп, Владимир, Проблемы комизма. Москва : Искусство.

Prümmel, I. [1918]. Lõbus rehkendaja: Ülesannete raamat. Laste arusaamise, mõtte-teravuse ja isetegevuse edendamiseks. Tallinn : Rahvaülikool.

Pyysiäinen, Ilkka 2000. Variation from a Cognitive Perspective. – *Thick Corpus, Organic Variation and Textuality in Oral Tradition*. *NNF Publications* 7. Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 181–195. Artikkel VTK raamatust (<http://www.folklore.ee/seminar>).

Perno Postimees 1864, nr 52, lk 415.

Perno Postimees 1865, nr 2, lk 15.

Rapp, Albert 1951. *The Origins of Wit and Humor*. New York : Dutton.

Raskin, Victor 1985. *Semantic Mechanisms of Humor*: Synthese Language Library 24. Dordrecht, Boston : Reidel & Hingham.

Redlich, Carl Martin 1879. Tule ja loe imet!: Üks uus raamat, kelles 265 kamalu täit nalja ja 35 pihu täit mõnusaid küsimisi ja mõistatusi leida on. Tartu : Schnakenburg.

Remmel, Mari-Ann 2002. Kohapärimuse digitaliseerimine Eesti Rahvaluule Arhiivis. – Kogumisest uurimiseni: Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, lk 115–132.

Ridala, Villem 1924. Eesti kirjanduse ajalugu koolidele. I jagu. Tartu : Noor-Eesti Kirjastus.

River IQ Game 2005 (<http://www.sandstorming.com/dump/other/riverIQGame.swf> – 5. mai 2005).

Roemer, Danielle 1995. Riddles. – *Children's Folklore: A Sourcebook*. New York : Garland, lk 161–192.

Ronk 1924, nr 19, lk 463.

Ronk 1924, nr 20, lk 487.

Rosenplänter, Johann Heinrich 1814. Beiträge zur genauern Kenntniss der estnischen Sprache. Perna : J. H. Rosenplänter.

Runnel, Pille 1999. Välitööde võimalikkusest internetis. – Kuuldust-nähtust. *Tänapäeva folkloorist* IV. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, lk 13–30.

Sakharov 2005 (<http://sakharov.net/puzzle/wgc.html?SRC=sakharov> – 5. mai 2005).

Sander, Tõnu 1899. Eesti kirjanduse lugu. I jagu: Rahva-luule. Tartu : K. Sööt.

Sarv, Kadi 1995. "Mina tahan ka Nõukogude Liidus elada!" – Lipitud-lapitud. *Tänapäeva folkloorist* [I]. Tartu : Eesti Keele Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum, lk 106–160.

Sarv, Mari 2003. Lühivormide heakõlalisuse ehituslikest eeldustest. – *Reetor* 1. Uurimusi folkloori lühivormidest, lk 145–188. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum.

Sarv, Mari 2004. Mängukoobas aitab vihmast päeva veeta. – *Päevaleht* 17. juuni, lk 16.

Saukas, Rein 2003. Matthias Johann Eisen mõistatuste kogumise organiseerija ja publitseerijana aastatel 1869–1890. – *Mäetagused* 21. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, lk 85–141; <http://www.folklore.ee/tagused/nr21/eisen.pdf>.

Schlegel, Christian Hieronymus Justus 1830. Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 178*, 1801, 1807 und 1815. Bd. 5: Ausflug nach Ehistland im Junius 1807. Meiningen.

Schünmann, Johann Christian 1842. Ma-rahva Kalender ehk Täht-ramat 1843 Ajastaja päle / - - - / Tartu : J. C. Schünmann.

Scott, Charles T. 1965. Persian and Arabic Riddles. Bloomington : Indiana University.

Sõnumileht 1997, nr 181, lk 12.

Säde 1950, nr 11 ja 15, lk 4.

Säde 1965, nr 71, lk 8.

Šmeljova & Šmeljov 2002 = Шмелева, Елена & Шмелев, Алексей. Русский анекдот: Текст и речевой жанр. *Studia philologica. Series minor*. Москва : Языки славянской культуры.

Taylor, Archer 1931. The Proverb. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press.

Taylor, Archer 1951. English Riddles from Oral Tradition. Berkeley, Los Angeles : University of California Press.

Tedre, Ülo 1973. Eesti pulmad: Lühiülevaade muistsetest kosja- ja pulmakommetest. Tallinn : Eesti Raamat.

TNS Emor Meediauuringud 2003 (<http://www.emor.ee/arhiiv.html?id=1139> – 5. mai 2005).

TNS Emor Meediauuringud 2004 (<http://www.emor.ee/arhiiv.html?id=1198> – 5. mai 2005).

Tsur, Reuven 1994. Doodles and cognitive poetics: contribution to an aesthetics of disorientation. – *Humor* 7–1, Berlin, New York : Mouton de Gruyter, lk 55–70.

Tuisk, Astrid 1996. Neeger päevitab. Tallinn : Koolibri.

Tuisk, Astrid 1997. Etnilised naljad eesti laste pärimuses. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetoolis.

Turner, Mark 1991. Reading Minds: The Study of English in the Age of Cognitive Science. Princeton, New Jersey : Princeton University Press.

Tõnisson, Mats 1890. Tõnissoni Tähtraamat 1890. Tallinna-, Tartu-, Pärnu- ja Viljandi-maa rahvale. Tallinn : M. Tõnisson.

Vahtramäe, Ell 2003. Muinasjututüüp *Abistaja nimi* (AT 500) eesti traditsioonis. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetoolis.

Vakk, Feliks 1970. Suured ninad murdsid päid ... (Pea ja selle osad rahvalike ütluste peeglis). Tallinn : Valgus.

Vallaste, Heikki 2005. E-teatmik (<http://www.vallaste.ee> – 5. mai 2005).

Valk, Ülo 1994. Kurat Euroopa usundiloos: Sissejuhatus demonoloogiasse. Tallinn : Vikerkaar.

Vestring, Salomo Heinrich 1998. Eesti-saksa sõnaraamat: Lexicon Esthonicum Germanicum. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum.

Viidalepp, Richard 2004. Eesti rahvajuttude laadist, funktsioonist ja jutustajatest. – *Sator* 4. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum.

Virtanen, Leea 1966. Suomalais-virolainen arvoitussarja. Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Virtanen, Leea 1977. Arvoitusten esitystilanteet. – Arvoitukset: Finnish Riddles. Pieksämäki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Virtanen, Leea 1984. Lastenperinne. *Helsingin yliopiston Kansanrunoustieteen laitoksen toimite* 6. Helsinki: Helsingin yliopiston monistuspalvelu.

Virtanen, Leea 2000. Nelja uksega rosin: Koolinalju, hirmujutte, (pilt)mõistatusi, keerdküsimusi, rumaluseteste, lollitamisi. Tallinn : Sinisukk.

Voolaid, Piret 1998a. Keerdküsimusest nii ja teisiti. – *Mäetagused* 7. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, lk 70–97; <http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr7/piret.htm>.

Voolaid, Piret 1998b. Elevant külmkapis: Kimbuke keerdküsimusi eesti koolilaste suust. Tallinn : Koolibri.

Voolaid, Piret 2002a. Traditsioonid ja improvisatsioon eesti piltmõistatustes: Elektrooniline andmebaas <http://haldjas.folklore.ee/Reebus>. – Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, lk 141–156.

Voolaid, Piret 2002b. Elevant voodi all, voodi lae all: Keerdküsimusi loomadest. Tallinn : Eesti Kirjandusmuuseum.

Voolaid, Piret 2002c. Kotisuu ei räägi: Liitsõnamänge. Tallinn : Eesti Kirjandusmuuseum.

Voolaid, Piret 2003. Kaelkirjak akna taga: Põimik piltmõistatusi. Tallinn : Koolibri.

Wells, Herbert George 1994. Lühike maailma ajalugu. Tallinn : Perioodika.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1876. Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg.

Wienker-Piepho, Sabine 1999. Kurjad keeled sugupooli käsitlevates naljades. – *Mäetagused* 9. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 133–145; <http://www.folklore.ee/tagused/nr9/blond.htm>

Willmann, Friedrich Wilhelm 1782. Juttud ja tegud. *Loomingu Raamatukogu* 1975, nr 47–52. Tallinn : Perioodika [faksiimile].

Västriku, Ergo-Hart 2000. Eesti Rahvaluule Arhiiv. – Paar sammukest XVII: Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, lk 162–174.

Västriku, Ergo-Hart 2002b. Saateks. – Kogumisest uurimiseni: Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, lk 5–6.

Õim, Asta 2000. Fraseoloogiasõnaraamat. Tallinn : Eesti Keele Sihtasutus.

Õim, Katre 2003. Võrdluste struktuurist ja kujundisemantikast. – *Reetor* 2. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum.

3. MP elektroonilised andmebaasid

Eesti piltmõistatused / koostaja: P. Voolaid; HTML: P. Voolaid. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, 2002 – <http://www.folklore.ee/Reebus>

Estonian Doodles / koostaja: P. Voolaid; HTML: P. Voolaid. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, 2003 – <http://www.folklore.ee/Doodles>

Eesti (liit)sõnamängud / koostaja: P. Voolaid; HTML: P. Voolaid. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, 2003 – <http://www.folklore.ee/Sonamang>

Eesti keerdküsimused / koostaja: P. Voolaid; HTML: P. Voolaid. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, 2004 – <http://www.folklore.ee/Keerdkys>

Eesti lühendmõistatused / koostaja: P. Voolaid; HTML: P. Voolaid. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, 2004 – <http://www.folklore.ee/Lyhendid>

THE PERIPHERY OF ESTONIAN RIDDLES: DIGITAL ONLINE DATABASES

SUMMARY

The main objective of the thesis *The Periphery of Estonian Riddles: Digital Online Databases* is to provide an overview of the peripheral material of a type of folkloric short forms – namely, riddles. The study is primarily based on riddle material held in the manuscript files of the Estonian Folklore Archives at the Estonian Literary Museum and the Estonian Dialectal Archives which have been accumulated in the paper files of riddles, originally established by Erna Normann in the late 1930s and fundamentally supplemented and restructured in 1990-2002. In addition to manuscript material, the files include riddles published in print. The contents of the nearly 175,000 riddle texts point to the changes the folklore genre has undergone. The so-called traditional riddles (approx. 130,000 recorded texts) have receded to the background from their former core position; they have, in fact, stopped existing in the tradition. In the course of the dynamic functional progress of the genre this central position is now occupied by newer material (approx. 45,000 recorded texts), which is clearly distinctive among the traditional riddles as units compact in form and content, and has come to be called riddle periphery in the Estonian archiving practice.

The MA thesis consists of an introduction, four chapters, conclusion, list of references and summary in English.

The first chapter studies taxonomy issues and definition of the genre according to form and contents, proceeding from the changes in the function of riddles. The history of distribution and collection of the periphery of Estonian riddles should be considered against the larger background of the distribution history of the entire riddle genre. Originally, peripheral riddles occurred among traditional riddles. Through the history of sources (the publication of riddle material in printed sources and collection from the 19th century to the present day) and terminology I have presented a more thorough overview of the subcategories and systematisation of the riddle periphery, considering also their form and content. On the basis of riddle material published in printed sources I have

explained the importance of grouping riddles within the genre and differentiating between different subcategories.

A riddle, which used to be unambiguously and homogeneously defined, is divaricating. Riddle terminology differentiates between markedness/non-markedness, where *riddle* is an unmarked term, signifying the genre as such as well as its (main) subcategory. Next to the unmarked term *riddle* folklore studies introduce marked terms like *proper*, *true*, *traditional riddle*, which distinguish these from the so-called peripheral subcategories *conundrums*, *compound puns*, *verse riddles* and *letter-puzzles*, *acronyms*, *formulaic riddles*, *puzzles about relatives*, *calculation trick questions*, *attention tests*, *doodles*.

Chapter 2 describes the archived Estonian riddle periphery, issues of its form-based categorisation, briefly touching upon the idiosyncrasies of contents and creation principles. Of the peripheral subcategories more attention is paid on conundrums, compound puns, acronyms and doodles. The selection proceeds from the fact that the archival material representing these riddle subcategories is the largest, fully systematised and compiled into online databases. Since the peripheral types of riddles as “natural classes” are formed on the basis of different characteristics, the angle of structuring and observing each type varies. In terms of conundrums I will present a thorough content-thematic overview. Compound puns will be discussed primarily from the linguistic aspect, as their main sources are “dead” compound metaphors fixed in the language. As to acronyms I have presented an overview of witty parodic interpretations of commonly known Soviet acronyms as a part of the political folk humour of the time. Doodles constitute a material apposite for analysing the relationship of folklore tradition and improvisation.

Chapter 3 presents an overview of the online databases of peripheral subcategories of riddles in 2005, and their importance in folklore studies at large. The digitalisation of the periphery of Estonian riddles was initiated in 2001. The first among the constructed digital databases was the electronic corpus *Eesti piltmõistatused*, which was compiled in May 2002 and contains approximately 7,500 doodles (available at <http://www.folklore.ee/Reebus>). In 2003 the English version of the database *Estonian Doodles* became available at <http://www.folklore.ee/Doodles>. In 2003 the database

Eesti (liit)sõnamängud, containing nearly 5,000 (compound) puns was compiled (available at <http://www.folklore.ee/Sonamang>) and in 2004 the database of Estonian acronyms, *Eesti lühendmõistatused*, containing approximately 3,000 text units, was put together (<http://www.folklore.ee/Lyhendid>). All these databases share analogous structure, technical solutions and form. The database of Estonian conundrums *Eesti keerdküsimused*, consisting of approximately 25,000 conundrums (available at <http://www.folklore.ee/Keerdkys>) and the database *Eesti valemimõistatused* of nearly 700 formulaic riddles (<http://www.folklore.ee/Valemid>) are currently under construction. The nearest future plans include organising all the subcategories of the riddle periphery into digital online databases.

The databases discussed here are comprehensive info-systemic corpora of documents targeted at specialists of folklore studies as well as at a wider public interested in riddles, such as schoolchildren, who uphold the material in active use at present day, and schoolteachers. In my study I have focused on the possible application of the contents of the databases. The added search engine enables to sort entries of riddle texts according to all data types of archival texts, represented in the database by the following attributes, or fields: question, answer, archival reference, collector, place and time of collection, and key word. A separate link *All types* is made for typological taxonomy, opening two horizontally sequenced frames: in the upper frame a list of types, where each type is specified by its title text and archival reference, and the number of variants for each type, whereas the lower frame includes material on the given type by variant entries.

Chapter 4 discusses the points of convergence, genre limits of the subcategories of the riddle periphery and genre relationships with other folklore genres. Two topics concerning borderline cases will be discussed: (i) borderline cases within the riddle genre – interaction of subcategories (conundrum *versus* proper riddle, conundrum *versus* droodle) and (ii) borderline cases outside the riddle genre – interaction of peripheral riddle subcategories with other folklore genres (narrative droodles *versus* narratives, riddle periphery *versus* joke ~ anecdote, riddle periphery *versus* proverb ~ phraseologism ~ kenning). Among other topics I have presented a plot analysis of folk tale type ATU 1579 (Carrying a Wolf, a Goat, and a Cabbage across the River), and describe its spread as a modern computer game. The analysis has provided convincing evidence of the

multifaceted nature of the material, where the same plot may occur in different forms in active use. The problem of genre specification and categorisation of particular archive texts has to be solved by archive workers and scholars and not upholders of the genre who use the text according to the established practices in the specific culture area.

In an ideal case the underlying key words of this thesis – i.e. the versatile **archive material** collected over a long period of time on the one hand, and **databases** presenting this material on the other hand – should reflect cultural dynamics. According to Finnish folklorist Lauri Harvilahti, denotes cultural dynamics here the means of cultural activities that enable reactions to new socio-cultural processes and challenges (Harvilahti 2004). Modern progress in information technology supports the collection, preservation and study of intellectual heritage. The source material of the databases of the riddle periphery comes from upholders of lore and the online databases enable to pass the material back to them, developing into the point where old and new cultural images merge, eventually inspiring also incipience and development of contemporary folklorism on the basis of older folklore phenomena. The existence of such online databases presupposes their use in modern media or in other cultural contexts in novel or perhaps even unexpected forms (e.g. the material of the database of doodles is used in the online edition of the major Estonian daily *Postimees*, allowing readers to comment on it; motifs of riddles are materialised in the form of a computer game), thus creating new research objects in the new paradigm of folkloristics.